

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

**İLK TEDVİN DÖNEMİNDE HANEFİ MEZHEBİ LİTERATÜRÜNÜN
KAYIP ESERLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Okan Kadir YILMAZ

İstanbul 2017

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

**İLK TEDVİN DÖNEMİNDE HANEFİ MEZHEBİ LİTERATÜRÜNÜN
KAYIP ESERLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

OKAN KADİR YILMAZ

Danışman: Prof. Dr. MEHMET ERDOĞAN

İstanbul 2017

GENEL BİLGİLER

- Tez : İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri
İsim ve Soyadı : Okan Kadir Yılmaz
Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mehmet Erdoğan
Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans – Haziran 2017
Anahtar Kelimeler : Hanefî mezhebi, İlk Tedvin Dönemi, Ebû Yusuf, Şeybânî, Hasan b. Ziyâd, Kayıp Eserler

ÖZET

Bu çalışmada, fıkıh literatürünün ilk örneklerini ortaya koyan ve böylece hem bu ilmin hem de Hanefî mezhebinin ilk müdevvinleri olan üç müçtehit fakihin; Ebû Yûsuf, Muhammed b. El-Hasen eş-Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd el-Lü'lû'nin günümüze ulaşmayan eserleri konu edilmiştir. Çalışmanın temel malzemesini, biyo-bibliyografik eserlerin yanı sıra, başta V/XI. asrın Bağdatlı fakihlerinden Nâtıfî'nin *el Ecnâs*'ı olmak üzere, Serahsî'nin *el Mabsût*'u, Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin *'Uyûnü'l-mesâil*'i ve Burhaneddin el-Buhârî'nin *el-Muhîtu'l-Burhânî*'si ile diğer furû-ı fıkıh eserleri üzerinde yapılan okumalar ve elektronik ortamlardaki taramalar ortaya çıkarmıştır. Ortaya koyduğu bulgular itibariyle, biyo-bibliyografik eserlerden daha ziyâde fıkıh literatürünün birer parçası olan bu furû-ı fıkıh eserlerine dayanması, çalışmanın mümeyyiz vasfını teşkil etmektedir. Çalışmada, fıkıh ilminin ilk tedvin döneminin ürünleri olan bu kayıp literatürün tespiti ve tanıtımı hedeflenmiştir.

GENERAL INFORMATION

Thesis	: The Lost works of the Hanafi School of Law in Early Codification Period
Name and Surname	: Okan Kadir Yılmaz
Field	: Temel İslâm Bilimleri
Supervisor	: Prof. Dr. Mehmet Erdoğan
Degree Awarded and Date	: Yüksek Lisans – Haziran 2017
Anahtar Kelimeler	: Hanafî School of Law, First Treatment Period, Abû Yûsuf, al-Shaybânî, Hasan b. Ziyâd, Lost Works

ABSTRACT

This study aims to introduce the lost works of three leading *mujtahids* (interpreters of sharî'a) and *faqîhs* (jurists) who were early compilers of both Islamic Law and the Hanafî School, namely Abû Yûsuf, Muhammad b. al-Hasan al-Shaybânî, and Hasan b. Ziyâd al-Lu'luî. It traces these lost works in the bio-bibliographical works as well as a number of primary sources on substantive law (furû' al-fiqh) such as particularly *al-Ajnâs* of al-Natîfî, who was one of the prominent Hanafî jurists in the fifth/eleventh century-Baghdad, al-Sarakhsi's *al-Mabsût*, Abu al-Layth al-Samarqandi's *'Uyûn al-Masâ'il*, Burhân al-Dîn al-Bukhârî's *al-Muhît al-Burhânî*. It is the characteristic feature of this study that it is based on especially these substantive law works which were, and are, indispensable part of Islamic Law rather than bio-bibliographical books. The main contribution of this study is to identify and introduce these missing works which are the products of the first codification period of Islamic Law.

ÖNSÖZ

Fıkıhın ilk defa tedvin edildiği dönem olan II. (VIII) asrın ikinci yarısı, ortaya konulan eserlerin niceliği ve niteliği açısından bu ilmin yaşadığı en parlak dönemlerden biri olarak kabul edilmektedir. Hanefî mezhebinin kurucu imamı Ebû Hanîfe'nin öğrencileri olan Ebû Yusuf, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın kaleme aldığı, yazdırdığı yahut muhtevasını oluşturduğu bu dönemin eserlerinin birçoğu maalesef çeşitli nedenlerden dolayı kaybolmuş ve günümüze ulaşmamıştır. Birçoğunun varlığından, sonraki dönemlere ait eserlerde kendilerinden yapılan alıntılar sayesinde haberdar olduğumuz bu eserler, fıkıh ilminin ilk örneklerini oluşturmaları münasebetiyle büyük oranda bu ilmin diline ve muhtevasına yön vermişlerdir. Bu yönüyle kendilerinden sonra gelen ekol içi ve dışı çalışmalara doğrudan ya da dolaylı olarak kaynaklık eden bu eserler, tabiatıyla fıkıh literatürünü oluşturan en önemli çalışmalar olmuşlardır.

Çalışmamızda fıkıhın ve Hanefî mezhebinin ilk defa tedvin edildiği dönemin ürünlerini temsil eden bu eserlerin günümüze ulaşmayanları konu edilmiştir. Bir giriş ve üç bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümü Ebû Yusuf'un, ikinci bölümü Şeybânî'nin üçüncü bölümü de Hasan b. Ziyâd'ın kayıp eserlerine tahsis edilmiştir. Bölümlerinde tamamında öncelikli olarak isimleri zikredilen imamların kayıp eserlerinin tam bir tespiti ve

mahiyetlerinin aydınlatılması hedeflenmiştir. Kayıp eserleri tespit çalışması yapılırken biyo-bibliyografik çalışmalardan elde edilen verilerin yanısıra ve hatta daha fazla oranda doğrudan bu eserlerden nakilde bulunan furû-1 fıkıh çalışmaları kullanılmıştır. Geç dönem yerleşik mezhep bilgisini tesis eden çalışmalardan daha farklı veri ve sonuçlara ulaşmamızı mümkün kılan da, başta V. Asır Irak Hanefilerinden Nâtîfî'nin *el-Ecnâs*'ı olmak üzere çalışmamızda öncelikli kaynak olarak kullandığımız bu furû-1 fıkıh eserleri olmuştur.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında katkısı bulunan birçok kişi ve kuruma teşekkür etmem gerekiyor. Öncelikle böyle bir çalışmayı tez olarak sunmam konusunda beni yönlendiren danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Erdoğan'a müteşekkirim. Çalışmamın ilk halini okuyan Yrd. Doç. Dr. Eyyüp Said Kaya ve Doç. Dr. Tuncay Başoğlu'na, son halini okuyan Prof. Dr. Bilal Aybakan ve Yrd. Doç. Dr. Nail Okuyucu'ya, karşılıklı müzakerelerimizde yaptığı kıymetli katkılardan dolayı kıymetli dostum-ağabeyim Orhan Ençakar hocaya ve ilim hayatımın başlangıcından bu yana üzerimde büyük emeği bulunan hocam Talha Hakan Alp'e teşekkür ediyorum. Ayrıca araştırmacısı bulunduğum TDV İslâm Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) yönetici ve çalışanlarına, Yurt İçi Lisansüstü Burs Programı kapsamında beni destekleyen TÜBİTAK'a ve yüksek lisans ders dönemi boyunca kendilerinden ders aldığım Marmara Ünv. İlahiyat Fakültesinin kıymetli hocalarına da teşekkür ediyorum. Son olarak, hayatımın her anında büyük bir fedakârlıkla yanımda olan annem ve babamla, bana karşı gösterdiği hoşgörü ve sabrından dolayı hayat arkadaşım Elif Yılmaz'a ve de çocuklarıma teşekkürlerimi sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ	XVI
KISALTMALAR	XV

GİRİŞ

I. TEZİN KONUSU VE AMACI	3
II. TEMEL KAVRAMLAR	7
III. TEZ KONUSUNUN SINIRLANDIRILMASI	10
IV. TEZİN YÖNTEMİ ve KAYNAKLAR	11

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ YÛSUF'UN (v. 182/798) KAYIP ESERLERİ

1. EBÛ YUSUF'UN KISA BİYOGRAFİSİ	17
2. EBÛ YUSUF'UN KAYIP ESERLERİ.....	21
2.1. <i>el-Emâlî</i>	21
2.1.1. Eserin İsmi, Mevcudiyeti ve Hacmi	21
2.1.2. Eserin Yazım Yeri ve Tarihi	22
2.1.3. Eserin Ravileri	23
2.1.3.1. <i>el-Emâlî</i> : Bişr b. el-Velîd el-Kindî (v. 238/853) Rivâyeti:	24
2.1.3.1.1. Hayatı:	24
2.1.4.1.2. <i>el-Emâlî</i> Rivâyeti:	27
2.1.3.2. <i>el-Emâlî</i> : Bişr b. el-Gıyâs el-Merîsî (v. 218/833) rivâyeti:	29
2.1.3.2.1. Hayatı:	29
2.1.3.2.2. <i>el-Emâlî</i> Rivâyeti:	34
2.1.3.3. <i>el-Emâlî</i> : Ebû Süleyman el-Cüzcânî (v. 200/816) rivâyeti:	35
2.1.3.3.1. Hayatı:	35
2.1.3.3.2. <i>el-Emâlî</i> Rivâyeti:	38
2.1.3.4. <i>el-Emâlî</i> : Mu'allâ b. Mansûr (v. 211/826) rivâyeti:	38
2.1.3.4.1. Hayatı:	38
2.1.3.4.2. <i>el-Emâlî</i> Rivâyeti:	40
2.1.3.5. <i>el-Emâlî</i> : Muhammed b. Semâ'a (v. 233/848) rivâyeti:	40
2.1.3.5.1. Hayatı:	40
2.1.3.5.2. <i>el-Emâlî</i> Rivâyeti:	43
2.1.3.6. <i>el-Emâlî</i> : Hilal b. Yahya el-Basrî (v. 245/860) rivâyeti:	43
2.1.3.6.1. Hayatı:	43

2.1.3.6.2. <i>el-Emâlî</i> Rivâyeti:	44
2.1.3.7. <i>el-Emâlî</i> : el-Hasen b. Ebî Mâlik (v. 204/819) rivâyeti:	45
2.1.3.7.1. Hayatı:	45
2.1.3.7.2. <i>el-Emâlî</i> Rivâyeti:	46
2.1.3.8. <i>el-Emâlî</i> : Şuayb b. Süleyman (v. 204/820) rivâyeti:.....	47
2.1.3.8.1. Hayatı:	47
2.1.3.8.2. <i>el-Emâlî</i> Rivâyeti:	47
2.1.3.9. <i>el-Emâlî</i> : Yûsuf b. Ebî Yûsuf (v. 192/807) rivâyeti:.....	48
2.1.3.9.1. Hayatı:	48
2.1.3.9.2. <i>el-Emâlî</i> Rivâyeti:	48
2.1.3.10. <i>el-Emâlî</i> : Muhammed b. Said b. Sâbık (v. 216/831) rivâyeti:	49
2.1.3.10.1. Hayatı:	49
2.1.3.10.2. <i>el-Emâlî</i> Rivâyeti:.....	50
2.1.3.11. <i>el-Emâlî</i> : İbrahim b. el-Cerrâh (v. 217-9/832-4) rivâyeti:	50
2.1.3.11.1. Hayatı:	50
2.1.3.11.2. <i>el-Emâlî</i> Rivâyeti:.....	50
2.1.3.12. <i>el-Emâlî</i> : Ali b. el-Ca'd (v. 230/845) rivâyeti:	51
2.1.3.12.1. Hayatı:	51
2.1.3.12.2. <i>el-Emâlî</i> Rivâyeti:.....	52
2.1.3.13. <i>el-Emâlî</i> : Mahled (v. ?/?) rivâyeti:.....	52
2.2. <i>el-Cevâmi`</i>	53
2.3. <i>İhtilâfü'l-Emsâr</i>	54
2.4. <i>er-Redd`alâ Mâlik b. Enes</i>	54
2.5. <i>Dîvân</i>	54
2.6. Kayıp Nevâdir Literatürü	55
2.6.1. Ebû Yûsuf'un Nevâdirleri:.....	60
2.6.1.1. <i>Nevâdiru</i> Mu'alla b. Mansur (v. 211/826):	60
2.6.1.2. <i>Nevâdiru Ebî Yûsuf</i> : Rivayetü Ali b. el-Ca'd (v. 230/845):.....	62
2.6.1.3. <i>Nevâdiru</i> Bişr b. el-Velid (v. 238/853):	62
2.6.1.4. <i>Nevâdiru</i> Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (v. 218/833):	63
2.6.1.5. <i>Nevâdiru</i> Ebî Yûsuf: Rivayetü Muhammed b. Semâ'a (v. 233/848):.....	63
2.6.1.6. <i>Nevâdiru</i> Fazl b. Gânim (v. 236/850):	64
2.6.1.6.1. Hayatı:	64
2.6.1.6.2. <i>Nevadir`i</i> :	65
2.7. Ebû Yusuf'a Nispeti Sahih Olmayan Bir Eser: <i>Usûlü'l-fıkıh</i>	65

İKİNCİ BÖLÜM
MUHAMMED b. el-HASEN eş-ŞEYBÂNÎ'NİN (v. 189/805)
KAYIP ESERLERİ

1. ŞEYBÂNÎ'NİN KISA BİYOGRAFİSİ	71
2. ŞEYBÂNÎ'NİN KAYIP ESERLERİ	77
2.1. <i>el-'Asl</i> 'ın Kayıp Kitapları/Bölümleri	77
2.1.1. <i>el-'Asl</i> ve Neşirleri	77
2.1.2. el-Efgânî'nin Kayıp <i>el-'Asl</i> Kitapları/Bölümleri Listesi.....	78
2.1.3. Boynukalın'ın Kayıp <i>el-'Asl</i> Kitapları/Bölümleri Listesi	79
2.1.4. Kayıp <i>el-'Asl</i> Kitapları/Bölümlerini Tespit İçin Ölçüler	81
2.1.5. <i>el-'Asl</i> Kitaplarının/Bölümlerininin Tam Listesi.....	84
2.1.6. "Sağîr" ve "Kebîr" Kavramları	85
2.1.7. <i>el-'Asl</i> 'ın Bir Bölümü/Kitabı Olarak es-Siyerü'l-Kebir	93
2.2. <i>el-İmlâ/el-Emâlî</i>	100
2.2.1. <i>el-Emâlî</i> : Ebû Süleyman el-Cüzcânî (v. 200/816) rivâyeti.....	100
2.2.2. <i>el-Emâlî</i> : Muhammed b. Semâ'a (v. 200/816) rivâyeti.....	100
2.2.3. <i>el-Emâlî</i> : Mu'allâ b. Mansur (v. 211/826) rivâyeti.	101
2.2.4. <i>el-Emâlî</i> : Şu'ayb b. Süleyman el-Keysânî (v. 204/820) rivâyeti:.....	101
2.2.5. <i>el-Emâlî</i> : 'Amr b. Ebî 'Amr rivâyeti:	101
2.2.5.1. Hayatı:.....	101
2.2.5.2. <i>el-Emâlî</i> rivâyeti:	102
2.2.6. <i>el-Emâlî</i> : Dâvud b. Rüşeyd el-Hârizmî (v. 239/854) rivâyeti:	102
2.2.6.1. Hayatı:.....	102
2.2.6.2. <i>el-Emâlî</i> rivâyeti:	103
2.2.7. <i>el-Emâlî</i> : Muhammed b. Humeyd er-Râzî (v. 248/862) rivâyeti:	103
2.2.7.1. Hayatı:.....	103
2.2.7.2. <i>el-Emâlî</i> rivâyeti:	104
2.2.8. <i>el-Emâlî</i> : Hâcib b. el-Velid (v. 228/842) rivâyeti.....	104
2.2.8.1. Hayatı:.....	104
2.2.8.2. <i>el-Emâlî</i> Rivâyeti:	104
2.2.9. <i>el-Emâlî</i> : Kurayş b. İsmail rivâyeti:	104

2.2.9.1. Hayatı:.....	104
2.2.9.2. <i>el-Emâlî</i> Rivâyeti:.....	105
2.2.10. <i>el-Emâlî</i> : Muhammed b. Huneyf/Hanîf (v. ?) rivâyeti:.....	105
2.3. <i>Keysâniyyât</i>	106
2.4. <i>Hârûniyyât</i> ve <i>Cürcâniyyât</i>	107
2.5. <i>Rakkıyyât</i>	111
2.6. <i>Kitâbü İctihâdi'r-Re'y</i> , <i>Kitâbü'l-Hısâl</i>	111
2.7. Şeybânî'nin Nevâdirleri.....	112
2.7.1. <i>Nevâdiru</i> Şuayb b. Süleyman el-Keysânî (v. 204/820):.....	112
2.7.2. <i>Nevâdiru</i> İbn Semâ'a (v. 233/848) 'an Muhammed:.....	113
2.7.3. <i>Nevâdiru</i> Muhammed: rivayetü Muhammed b. Humejd er-Razi (v. 248/862):.....	114
2.7.4. <i>Nevâdiru</i> İbrahim b. Rüstem (v. 210-1/826-7):.....	114
2.7.4.1. Hayatı:.....	114
2.7.4.2. <i>Nevadir</i> 'i:.....	115
2.7.5. <i>Nevâdiru</i> Davud b. Rüşeyd (v. 239/854):.....	116
2.7.6. <i>Nevâdiru</i> Ali b. Yezid et-Taberî (v. 191/806'dan sonra):.....	117
2.7.6.1. Hayatı:.....	117
2.7.6.2. <i>Nevadir</i> 'i:.....	117
2.7.7. <i>Nevâdiru</i> İsa b. Ebân (v. 221/836):	117
2.7.7.1. Hayatı:.....	117
2.7.7.2. <i>Nevadir</i> 'i:.....	122
2.7.8. <i>Nevâdiru</i> Hişam b. Ubeydullah (v. 201/817):	123
2.7.8.1. Hayatı:.....	123
2.7.8.2. <i>Nevadir</i> 'i:.....	124
2.7.9. <i>Nevâdiru</i> Ebî Süleyman el-Cüzcânî (v. 200/816):	125
2.8. Diğer <i>Nevâdirler</i>	126
2.8.1. <i>Nevâdiru</i> Züfer (v. 158/775):	126
2.8.2. <i>Nevâdiru</i> Muhammed b. Mukâtil (v. 246/860):	127
2.8.2.1. Hayatı:.....	127
2.8.2.2. <i>Nevâdir</i> 'i:.....	127
2.8.3. <i>Nevâdiru</i> Muhammed b. Şücâ' es-Selcî (v. 266/880):	128
2.8.3.1. Hayatı:.....	128

2.8.3.2. <i>Nevâdir</i> 'i:.....	130
2.9. <i>Kitâbü Usûli'l-Fıkh</i>	131
2.10. <i>el-Hacc/el-Hucec/el-Hucce 'alâ Ehli'l-Medîne</i>	132

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HASAN B. ZİYÂD'IN (v. 204/819) KAYIP ESERLERİ

1. HASAN b. ZİYÂD'IN KISA BİYOGRAFİSİ	137
2. HASAN b. ZİYÂD'IN KAYIP ESERLERİ	138
2.1. <i>el-Mücerred (li-Ebî Hanîfe)</i>	138
2.1.1. <i>el-Mücerred (li-Ebî Hanîfe)</i> 'nin Mahiyeti	139
2.1.2. <i>el-Mücerred (li-Ebî Hanîfe)</i> 'nin Ravisi ve <i>Şerhu'l/Tefsîri'l-Mücerred</i>	140
2.2. <i>el-Emâlî</i>	142
2.3. <i>İhtilâfu Züfer ve Ya 'kûb</i>	142
2.3.1 Züfer b. Hüzeyl'in (v. 158/775) Literatürdeki Görüşlerinin Kaynağı.....	142
2.3.2 <i>İhtilâfu Züfer ve Ya 'kûb</i> 'un Müellif Problemi	143
2.4. Hasan b. Ziyâd'ın Diğer Kayıp Eserleri	146
SONUÇ	149
EKLER	153
Tablo 3: Ebû Yusuf, Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın Fıkhî Eserlerinin Ravileri.....	153
Tablo 4: Ebû Yusuf, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın Kayıp Eserleri ile İsnat Formunda Aktarılan Fıkhî Meselelerin Eşleşmeleri.....	155
Tablo 5: Ebû Yusuf'un <i>el-Emâlî</i> 'sinin Bölümleri	158
Tablo 6: (a) Şeybânî'nin <i>el-Asl</i> 'inin sagîr ve kebîr versiyon olan bölümleri.....	160
(b) Şeybânî'nin <i>el-Asl</i> 'inin sagîr ve kebîr versiyon özelliklerini taşıyan bölümleri.....	160
Tablo 7: <i>Nevâdir</i> Ünvanlı Eserlerin Toplu Listesi	163
KAYNAKÇA	165

Tablolar

Tablo: 1 Ebû Yûsuf Kronolojisi (20)

Tablo: 2 Şeybânî Kronolojisi (76)

Tablo: 3 Ebû Yusuf, Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın Fıkhî Eserlerinin Ravileri (153)

Tablo: 4 Ebû Yusuf, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın Kayıp Eserleri ile İsnat Formunda Aktarılan Fıkhî Meselelerin Eşleşmeleri (155)

Tablo: 5 Ebû Yusuf'un *el-Emâlî*'sinin Bölümleri (158)

Tablo: 6 (a) Şeybânî'nin *el-Asl*'inin sagîr ve kebîr versiyon olan bölümleri (160)
(b) Şeybânî'nin *el-Asl*'inin sagîr ve kebîr versiyon özelliklerini taşıyan bölümleri (160)

Tablo: 7 Nevâdir Ünvanlı Eserlerin Toplu Listesi (163)

Kısaltmalar

b.	:	Bin
bk.	:	Bakınız
dđr.	:	Diğerleri
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ktp	:	Kütüphanesi
MEB	:	Milli Eğitim Bakanlığı
Nr	:	Numara
Nşr.	:	Neşreden
s.	:	Sayfa
SBE	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	:	Tercüme eden
Vd.	:	Ve devamı
Vr.	:	Varak
Y.y.	:	Yayın yeri yok
T.y.	:	Yayın tarihi yok

GİRİŞ

I. TEZİN KONUSU VE AMACI

Bu çalışma, özelde Hanefî mezhebinin ve genelde İslâm hukukunun ilk tedvin dönemi olan II. (VIII.) Yüzyılda, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim (v. 182/798), Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (v. 189/805) ve Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî (v. 204/819) tarafından vücuda getirilen fakat günümüze ulaşmayan eserleri konu edinmektedir. Ebû Hanîfe'nin yetiştirdiği bu üç fakîhe ait kayıp eserlerin tez konusu olarak seçilmesinin temel sebebi, kurucuları oldukları Hanefî mezhebinin İslâm hukuk literatürü açısından haiz olduğu özel durumdur. Hanefî mezhebi İslâm hukukunu nas çıkarmak ve naslarda yer almayan meselelerin hükümlerini tayin etmek suretiyle bir ilim olarak tedvin eden ilk mezheptir. Başta hocaları Ebû Hanîfe olmak üzere, Hanefî mezhebinin bu üç imamı, alanın ilk eserlerini vermek suretiyle bu ilmin kendilerinden sonraki gelişimine özellikle iki noktada yön vermiştir: İslâm hukukunun dili ve muhtevası.

Ebû Hanîfe ve adı geçen öğrencileri, daha evvel Kur'ân ve hadis naslarından ibaret olan İslâm hukukunun yazım dilini meydana getirmek suretiyle bir "hukuk dili" ortaya koymuşlardır. İslâm hukukunun beşere ait bir dil formu içerisinde meydana getirilen bu yeni biçimi, onun, Kur'ân ve hadis dilinden ve bu iki ilim kapsamında oluşacak literatürden ayrılarak bağımsızlaşmasını ve böylece varlığını kendine mahsus bir alanda sürdürmesini mümkün kılmıştır. Hanefî mezhebi imamlarının vücuda getirdikleri eserlerde kullandıkları bu dil, ekol içinden ve dışından, kendilerinden sonraki bütün İslâm hukuku çalışmalarını etkilemiştir. Nitekim daha sonra kaleme alınan fikhî eserlerde, İslâm hukuku bir daha Kur'ân ve hadis nasları zımında ifade edilmemiş, onlardan ayrıştırılarak beşeri dil formunda ortaya konmuştur.

Hanefî imamlarca ortaya konan eserlerin İslâm hukukuna sağladığı diğer bir katkı, ele alınan meseleler ve bu meselelerin bir araya getirildiği konu başlıklarının yani İslâm hukukunun muhtevasının belirlenmesi noktasında olmuştur. Gerek İslâm hukukunun mevzûunu teşkil eden meseleler ve gerekse bunların konu başlıkları ilk defa bu üç imamın eserlerinde belirlenmiştir. Onlar, "kitab" ya da "bab" kelimeleriyle birlikte kullandıkları; salât, bey', icâre vb. başlıklarla, bir İslâm hukuku eserinde yer alması gereken ana

bölümleri belirlemişlerdir. Diğer yandan bu başlıklar altında yer verdikleri meseleler de, kendilerinden sonra ortaya konan ekol içi ve dışı İslâm hukuku eserlerinde mevzubahis edilecek meselelerin neler olacağını genel olarak tayin etmiştir.

İslâm hukukunun dilini ve muhtevasını tayin etmelerinin bir neticesi olarak bu üç imamın ortaya koyduğu eserler, Hanefî mezhebini ve diğer hukuk mezheplerini takip eden kendilerinden sonraki İslâm hukuku çalışmalarına da kaynaklık etmiştir. Bu noktada Şeybânî'nin *el-Asl*'ı ile Mâlikî mezhebinin temel eseri *el-Müdevvene* arasındaki kaynaklık/örneklik ilişkisini hatırlatmak yerinde olacaktır. Yine, başta *el-Asl* ve *el-Câmiu's-sagîr*'i olmak üzere Şeybânî'nin eserleriyle, sonrasında oluşan Hanefî mezhebi metinleri arasındaki organik bağ da aynı kaynaklık ilişkisini gösteren bir diğer örnek olarak burada hatırlanmalıdır. Sonraki dönemlerde kaleme alınan İslâm hukuku eserlerinin yazarları, önlerinde daha evvel tamamlanmış bu örnekleri bulmuşlar ve Hanefî ekolünü benimsemiş olsunlar ya da olmasınlar, eserlerini bir şekilde bu örnekleri dikkate alarak meydana getirmek durumunda kalmışlardır. Kullandıkları dil, belirledikleri muhteva ve sonralarında oluşan literatüre kaynaklık etmeleri açısından bu üç Hanefî fakihinin eserlerinin İslâm hukukunda sahip oldukları bu önemli konumun, onları, haklarında yapılacak çalışmalar için değerli bir araştırma alanı kıldığı ise açıktır.

Hanefî mezhebinin ilk tedvin döneminde Ebû Yusuf, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd tarafından ortaya konan fakat günümüze ulaşmayan kayıp literatür tezde üç bölüm altında incelenmiştir. Birinci bölüm Ebû Yusuf'un yarı-kronolojik kısa bir biyografisiyle başlamaktadır. Bu biyografide özellikle Ebû Yusuf'un tedris, telif ve kadılık faaliyetleri ile bunları icra ettiği zaman ve mekânlar üzerinde durulmuş ve modern dönem kaynaklarında yapılan bazı tarihlendirme hataları düzeltilmeye çalışılmıştır. Bu kısa biyografinin ardından bölümün esas konusu olan Ebû Yusuf'un kayıp eserlerinin tespit ve tanıtımına geçilmiştir. Bu bölümde tespit ve tanıtımı yapılan eserler, *el-Emâlî*, *el-Cevâmi'*, *İhtilâfü'l-emsâr*, *er-Red 'alâ Mâlik b. Enes*, *Dîvân*, *Nevâdiru Ebî Yûsuf* ve Ebû Yusuf'a nispeti sahih olmayan *Usûlü'l-fıkh* isimli eserlerdir. Bu eserler içerisinde özellikle Ebû Yusuf'un en önemli eseri olan *el-Emâlî*'si ile içerik olarak ona ait olan *Nevâdir*'(ler)i üzerinde durulmuştur. Bu iki

eser hakkında yaptığımız tespitler ile gerek nakil, gerekse çıkarım yoluyla ortaya koyduğumuz bilgiler bu bölümün öne çıkan konularındandır.

İkinci bölüm Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin yarı-kronolojik kısa bir hayat hikâyesi ile başlamaktadır. Bu bölümde tıpkı hocası Ebû Yusuf'la ilgili bölümde olduğu gibi, Şeybânî'nin telif, tedris ve kadılık faaliyetlerinin zaman ve mekân ilişkisi kurulmaya çalışılmış ve bu noktada daha evvel ortaya konan bazı tarihlendirmelerin sağlaması yapılarak konuyla ilgili hataların düzeltilmesi noktasında gayret gösterilmiştir. Örneğin Şeybânî'nin kadılık öncesi Kûfe ve Bağdat'ta tedris ve telif ile iştigal ettiği zaman dilimi ile onun Rakka kadılığına tayin edildiği ve bu vazifeden azledildiği tarihlerin tespit ve tayini bu kısa biyografide üzerinde özellikle durduğumuz hususlardandır. Şeybânî'nin bu kısa biyografisinden sonra onun kayıp eserlerinin tespiti aşamasına geçilmiş, tamamen kayıp eserlerin yanı sıra kısmen kayıp olan eserleri de çalışmanın kapsamına dâhil edilmiştir. Şeybânî'nin *el-Asl* ve *el-Hucce* isimli kısmî kayıp yaşamış eserlerine çalışmamızda yer vermemizin sebebi budur. Bu bölümün ilk başlığında, *el-Asl*'in kayıp bölümlerini tespit etmeye çalıştık. Burada, son dönemde yapılmış bazı önemli çalışmalarda *el-Asl*'in kayıp olduğu tespit edilen bölümlerine üç bölüm daha ilave edilerek kayıp bölümlerin on olduğu ortaya konmuştur. Bir diğer başlıkta, *el-Asl*'in bazı bölümlerinin sıfatları olan “sagîr” ve “kebîr” kavramlarının neye tekabül ettiği ve hangi bölümleri nitelediğiyle ilgili tespitlere yer verilmiştir. Günümüze Serahsî'nin *Şerhu's-Siyerü'l-kebir*'i içerisinde muhteva olarak ulaşılmış olan ancak orijinal metni itibarıyla kayıp eserler kategorisinde yer alan Şeybânî'nin *es-Siyerü'l-kebir*'inin, başlangıçta *el-Asl*'inin bir bölümü olarak kaleme alındığı iddiası da bu bölümde yer alan bir diğer konudur. Ayrıca bu başlıkta, Şeybânî'nin temel eserlerini kategorize eden zâhirü'r-rivâye kavramının kapsadığı kitapların sayısı da revize edilmiştir.

İkinci bölümde mevzubahis edilen Şeybânî'ye ait diğer kayıp eserler şunlardır: *el-İmlâ/el-Emâlî*, *Keysâniyyât*, *Hârûniyyât*, *Cürcâniyyât*, *Rakkıyyât*, *Kitâbü ictihâdi'r-rey*, *Kitâbü'l-hisâl*, *Nevâdir*, *Kitâb usûli'l-fikh* ve *el-Hucce*. Bu eserlerden *el-İmlâ*'nın ravileri ve dolayısıyla toplam rivayet/versiyon sayısı tespit edilmiş, *Hârûniyyât* ve *Cürcâniyyât*'ın Şeybânî'ye aidiyeti gerekçeli olarak sorgulanmış, *Nevâdir*'lerden muhteva olarak

Şeybânî'ye ait olanlar tespit edilmiş, yazarları ve toplam sayıları belirlenmiştir. Ayrıca bu literatürü tamamlayan çalışmalar oldukları için Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye ait olmadığı tespit edilen diğer *Nevâdir*'lere de bu başlık altında yer verilmiştir.

Üçüncü bölüm Hasan b. Ziyâd'ın kayıp eserlerine ayrılmıştır. Kısa bir Hasan b. Ziyâd biyografisi ile başlayan bölümde onun *el-Mücerred li-Ebî Hanîfe*'si, *el-Emâlî*'si, *İhtilâfû Züfer ve Yakub*'u ile diğer kayıp eserleri konu edilmiştir. Bu bölümde özellikle, *el-Mücerred li-Ebî Hanîfe*'nin isim, mahiyet ve ravi tespiti yapılmış, *İhtilâfû Züfer ve Yakub*'la ilgili müellif problemi gündeme getirilerek eserin Hasan b. Ziyâd'a aidiyeti ortaya konmuş ve bu çalışmanın Hanefî mezhebi eserlerinde yer verilen Züfer'in fihhi görüşlerinin ana kaynağı olduğu belirlenmiştir. Ayrıca bu bölümde, adı geçen iki eser üzerine Hasan b. Ziyâd'ın öğrencisi Muhammed b. Şücâ' es-Selcî tarafından yapılan çalışmalar zikredilmiş ve sonrasında Hasan b. Ziyâd'ın daha az meşhur olan eserleri listelenmiştir.

Fıkhın bu ilk tedvin döneminin kayıp eserlerini konu edinen çalışmamızın temel amacı, bu eserleri tespit edip mümkün mertebe eksiksiz bir dökümünü yapmak, muhtevalarını belirlemek ve müelliflerine aidiyetlerini teyit etmektir. Bu sayede, Hanefî mezhebinin yerleşik literatür bilgisi yeniden değerlendirilerek eksik veya yanlış bilgiler tamamlanmaya ve düzeltilmeye, henüz tespit edilmemiş olan hususlar da mevcut mezhep literatürü bilgisine kazandırılmaya çalışılmıştır. İlgili eserler hakkında yaptığımız rivayet/versiyon tespitleri sayesinde, Zâhirü'r-rivâye kitaplarının sayısı, *Emâlî* ve *Nevâdir* eserlerde geçen meselelerin geç dönemde belirlenen literatür hiyerarşisi içerisindeki konumları gibi hususlardaki yerleşik kabûller sorgulanmış, muhteva ve aidiyet tespitleriyle de bu eserlerin birbirleriyle olan ilişki ve irtibatları ortaya konmaya çalışılmıştır. İlâveten, çalışmamızın üç bölümünün tamamında zikrettiğimiz eserlerin; özellikle de *Emâlî*, *Nevâdir* ve *Mücerred* gibi nispeten daha tanınmış olanlarının senet formları da tespit edilerek bu kayıp eserlerin sonradan oluşan mezhep literatürüne yaptıkları katkıya dikkat çekmek istenmiştir.

II. TEMEL KAVRAMLAR

Fıkhın ilk tedvin dönemindeki kitabiyat alanında kullanılan bazı kavramları açıklığa kavuşturmak faydalı olacaktır. Hanefî mezhebinin ilk tedvin döneminde dokuz telif türünden bahsetmek mümkündür. Bunlar Rûznamçe (asl/dîvân), kitâb, imlâ, câmi, ziyâdât, nevâdir, ihtilaf, red ve hadistir. Bir de bu dokuz telif türünden biri altında mütalaa edilemeyen "diğer" olarak tabir edilebilecek eserler mevcuttur.

Ruznamçeler (Divan/Asl): Fıkhın ve Hanefî mezhebinin bu ilk tedvin döneminde görülen en erken telif türü, kendisinden zaman zaman "asıl", "eski kitaplar" ve "dîvân" olarak da bahsedilen rûznamçeler, yani fıkıh günlükleridir. Hanefî mezhebinin kurucu imamı Ebû Hanîfe'nin fıkıh meclisinde işlediği konuların, öğrencisi Ebû Yûsuf tarafından "asl"a (ya da ruznamçelere/divana) geçirilmek suretiyle kayıt altına alındığını biliyoruz.¹ Tahminimizce, bu kayıtlar daha sonra Şeybânî'nin eseri olan *el-Asl*'ın da nüvesini teşkil etmiştir. Kudûrî'nin asıl olarak bahsettiği bu eserlerden İbni Ebi'l-Avvâm ruznamçeler olarak söz eder. Ebû Hanîfe'nin meclisinde günlük olarak tutulan bu fıkıh kayıtlarından geriye bir iz kalmasa da, biyografik eserlerde bulunan bazı rivayetlere göre bu günlüklerin Bağdat'ta Ebû Yusuf'a okunduğu bilgisi yer almaktadır. Yine aynı rivayetlere göre Şeybânî bu günlüklerde yer alan fıkıh mesailini her ne kadar Ebû Yusuf'tan dinlememiş olsa da, tashih edecek kadar onlara vukufiyet kesbetmiştir.² Günlük olarak tutulmalarından dolayı muhtemelen pek düzenli ve tertipli bir muhtevaya sahip olmayan bu eserler elbette hem alanın ilk türü olmaları münasebetiyle hem de kendisinden sonra oluşan literatüre kaynaklık etmiş olmasından dolayı önemlidir. Ruznamçelerle aynı eserlere işaret eden *el-Asl/Usûl* kelimesi daha sonra, Şeybânî'nin bu kadim asıllar ışığında kaleme aldığını düşündüğümüz, Hanefî mezhebinin en temel eseri olan meşhur kitabının da özel ismi olmuştur.³ Bu eser

¹ Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû Bekr, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, Köprülü Ahmed Paşa, nr: 93 vr. 0b.

² İbn Ebi'l-Avvâm, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed, *Fezâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhû ve menâkibühû*, (nşr. Latîfurrahmân el-Behrâicî) Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 2010, s. 307.

³ Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında (nşr. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Beyrut, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1405, I, 286), Nâtîfî'nin *el-Ecnâs*'ında (Mehmet Ali Orhan, *el-Ecnâs ve'l-furûk (Tahkik ve Tahlil)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, 1996, s. 27), Serahsî'nin *el-Mebsût*'unda (Beyrut: Dâru'l-marife, 1993, I, 40, 58), Kâsânî'nin *Bedâi' u's-sanâi* 'inde (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye,

el-Asl ismini alırken ve özellikle de Irak coğrafyasında bu isimle anılırken nüvesini oluşturan bu kadim "asıllar" göz önünde bulundurulmuş olmalıdır. Eserin bir diğer ismi olan *el-Mebsût* ise daha çok Mâverâünnehir coğrafyasında meşhur olmuş ve eserin arkaplanında yer alan "asıllar" göz önünde bulundurulmaksızın rahat ve uzun anlatımlı üslubundan ibaret olan şekli yapısı dikkate alınarak konulmuş bir isim olarak gözükmektedir.⁴ *el-Asl/el-Usûl* kavramı hakkında daha ayrıntılı bir açıklama "Ebû Yûsuf'un Kayıp Eserleri" bölümünün "Usûlül-fıkıh" başlığı altında yapılacaktır.

Câmi': Ebû Hanîfe'den hemen sonra gelen öğrencilerinin kuşağında ise yukarıda saydığımız diğer telif türleri takip edilmiştir. Örneğin bu dönemde, "câmi'" ve "kitab" olarak adlandırılan iki farklı türde telif yapıldığını görüyoruz. "Câmi'" olarak anılan eserler, *el-Câmi' u'l-Kebîr*, *el-Câmi' u's-Sagîr* örneklerinde olduğu gibi, bizzat nispet edildiği kişi tarafından kaleme alınan ve salât, zekât, bey', icâre gibi ibâdâtta muâmelâta fıkıhın hemen tüm konu başlıklarını ihtiva eden eserlerdir.⁵ Müellifin kaleminden çıkan versiyonlarında, eserin ihtiva ettiği bu konu başlıkları (geç dönemlerde dönüştüğü şekliyle "kitab" değil) "bab" olarak isimlendirilmektedir.⁶ Nitekim bu durum "câmi'" kitapların mahiyetine daha uygundur.

Kitâb ve İmlâ: Yalnızca "kitâb" başlığıyla zikredilen eserler, kitâbü'l-salât, kitâbü'l-bey' ve kitâbü'l-hibe örneklerinde olduğu gibi, müellifi tarafından kaleme alınan ve tek bir konuya tahsis edilen çalışmalardır. Böyle tek bir konuya tahsis edilmiş bir kitap, nispet edildiği kişi tarafından bizzat yazılmayıp öğrencilerine yazdırıldıysa "kitâbü'l-salat

---

1406/1986, I, 46), Mergînânî'nin *el-Hidâye*'sinde (nşr. Tıllâl Yusuf, Beyrut, Dâr İhyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y., I, 20) ve Burhâneddin el-Buhârî'nin *el-Muhîtu'l-burhânî*'sinde (nşr. Abdülkerim Sami el-Cündî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004, I, 40) Şeybânî'nin bu eseri *el-Asl* olarak anılmaktadır.

⁴ *el-Asl*'dan *el-Mebsût* olarak bahseden ilk müelliflerden biri Ebu'l-Leys es-Semerkandî'dir. Bk. es-Semerkandî, Ebu'l-Leys, *Uyûnu'l-mesâil*, (nşr. Salâhüddin en-Nâhî), Bağdat: Matbaatü Esad, 1967, s. 150, 178, 232, 239, 321...

⁵ en-Nedvi, Ali Ahmed, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî: nâbigatü'l-fıkhi'l-İslâmî*, Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1994/1414, s. 94-132; Şeybânî, *el-Câmi' u's-sagîr*, Tahkik ve Dirâse: Mehmet Boynukalın, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2009, s. 15-17, (Nâşirin mukaddimesi).

⁶ Şeybânî, *el-Câmi' u's-sagîr*, s. 17 (Nâşirin mukaddimesi).

imlâen"⁷ örneğinde olduğu gibi "imlâ" vasfıyla kayıtlanmaktadır. İmlâ ettirilmiş birden fazla bölümü ihtiva eden mecmûalara ise Ebû Yûsufun meşhur eserinde olduğu gibi "Emâlî" ismi verilmektedir.

Ziyâdât: Bu dönemde ve sonrasında görülen bir diğer telif türü de "Ziyâdat"tır. Bu tür eserler, daha önce kaleme alınmış bir esere sonradan yapılan ilaveleri ifade ederler. Nitekim Şeybânî'nin bu unvânı taşıyan eseri, daha makul kabul edilen görüşe göre onun *el-Câmi 'u'l-Kebîr*'ine yaptığı ilaveleri ihtiva etmektedir.⁸ Ayrıca Şeybânî'nin öğrencilerinden Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî, Şeybânî'nin meselelerini içeren *Nevâdir*'ine sonradan ilavelerde bulunmuş ve bu eserinden *Ziyâdâtu Nevâdiri Hişâm* diye bahsederek alıntılar yapılmıştır.⁹

Nevâdir: Nevâdir ismi, ilgili başlık altında tekrar geleceği üzere, muhteva olarak ilk tedvin dönemine ait olsalar da, telif edildikleri kuşak ve zaman dilimi itibariyle ikinci tedvin dönemine ait çalışmaları ifade eder. Bu çalışmalar, genelde Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin öğrencileri tarafından kaleme alınan ve bir şekilde hocalarına mahsus ve özel olarak tanımladıkları meseleleri ihtiva eden eserlerdir. Geç dönem Hanefî âlimlerce mezhep literatürü hiyerarşisi içerisinde zâhirü'r-rivâye'den daha alt düzeydeki çalışmaları ve bu çalışmaların içerdikleri meseleleri tanımlamak için kullanılan bu kavram, esasında üçüncü tabaka fakihlerince ortaya konulan özel bir literatüre işaret etmektedir. Bu özel literatürle ilgili daha detaylı bir bilgilendirme, tezin ilgili bölümünde gelecektir.

İhtilaf: İhtilâf ve red birbirine yakın kavramlar olsalar da, İslâm hukukunun bu ilk tedvin döneminde ihtilaf kelimesinin genelde yazarın, kendisiyle aynı ekole/coğrafyaya ait olan hocaları arasındaki ihtilafli meseleleri derlediği eserler için kullanıldığını görüyoruz. Ebû Yusuf'un *İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbni Ebî Leylâ*'sı, Hasan b. Ziyâd'ın *İhtilâfu Ya 'kûb ve*

⁷ Nâtîfî, *el-Ecnâs*, s. 16, 23, 31.

⁸ Kevserî, *Bülûğu'l-emânî fî sîreti'l-imâm Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî*, y.y. t.y. s. 65. *ez-Ziyâdât*'ın mahiyetiyle ilgili görüşlerin tamamı için bk. Murteza Bedir, "ez-Ziyâdât", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)* C. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s. 483.

⁹ Nâtîfî, s. 4, 8, 49, 71, 94, 96, 97, 157, 363, 370, 372, 373; Burhâneddin el-Buhârî, VI, 92.

Züfer'i ile bir sonraki kuşaktan Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin rivayet ettiği müellifi belirtilmeyen *İhtilâfî Ebî Hanife ve Ebî Yusuf* isimli eserler ihtilaf türü eserlerin bu dönemdeki örnekleridir. Bu eserler aynı zamanda hilâf/ihtilaf literatürünün de ilk çalışmalarıdır.

Red: "Red" türü eserler ise ekol dışı ihtilafları ihtiva eden ve ihtilaf türü eserlerden daha fazla polemik içeren ve bu eserlere nispetle daha sert bir üslupla kalem alınmış eserlerdir. Ebû Yusuf'un *er-Red alâ Mâlik b. Enes* ve Şeybânî'nin *el-Hücce alâ ehli'l-Medîne* isimli eserleri bu türün bu dönemdeki akla ilk gelen örnekleridir.

Hadis: Hadis muhtevalı eserlere örnek olarak Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin *Kitâbü'l-âsâr*'ları ile Şeybânî'nin *Muvatta* rivayetleri gösterilebilir. Ehl-i hadisin hadis tasavvurundan farklı bir anlayışla ortaya konan bu eserler, özellikle Şeybânî'nin bu iki eserinde hadis rivayetlerinin ardına iliştiirdiği yorumlarla ehl-i re'ye mahsus bir hadis tedvininin örneklerini oluşturmuştur. Yusuf b. Ebî Yusuf'un rivâyetiyle günümüze gelen Ebû Yusuf'un *el-Âsâr*'ının mahiyeti ve müstakilliyeti hususunda tez içerisinde yapacağımız değerlendirmeye burada işaret etmekle yetinelim.

Yukarıdaki telif türleri dışında bir de tek bir kavram altında toplayamadığımız ve mahiyetleri hakkında da çok fazla malumat sahibi olamamamız hasebiyle “diğer telif türleri” olarak anabileceğimiz eserler de mevcuttur. Başta söylediğimizden farklı bir mahiyeti olan Ebû Yusuf'a ait *Dîvân* ve hakkında pek bir malumat sahibi olamadığımız Hasan b. Ziyâd'a ait *el-Me'mûniyye* vb. eserleri de bu başlığa dâhil edilebilir.

III. TEZ KONUSUNUN SINIRLANDIRILMASI

Hanefî mezhebinin kurucu imamı Ebû Hanîfe, fıkıh alanında müstakil eser veren ilk isim(lerden)dir. O fıkıh alanında farklı biçimlerde eser vermiştir. Örneğin onun fıkıh meclisinde işlediği konuların, öğrencisi Ebû Yûsuf tarafından "asl"a geçirilmek suretiyle

kayıt altına alındığı hususundan daha evvel söz etmiştik.¹⁰ Ayrıca kaynaklarda, kelim alanında kendisine nispet edilen eserler dışında, Ebû Hanîfe'ye ait olarak; *Kitâbü's-Salât*, (:Kitâbü'l-arûs)¹¹ *Kitâbü'l-Menâsik*,¹² *Kitâbü'r-Rehn*,¹³ *Kitâbü'ş-Şurût*, *Kitâbü'l-Ferâiz*¹⁴ ve *İhtilâfü's-sahâbe*¹⁵ isimli eserler de zikredilmektedir.

Bildiğimiz kadarıyla adı geçen eserlerin hiçbiri günümüze ulaşmadığı gibi, kendilerinden yapılmış alıntılar da mevcut olmadığı için bunlar, isimlerinin zikredilmesi dışında herhangi bir değerlendirmeye konu edilememektedirler. Bu nedenle, özelde Hanefî mezhebinin genelde ise fıkıh ilminin ilk tedvin dönemini Ebû Hanîfe ile değil, onun ashabından olup fıkıhın bir ilim olarak tesisine eser vermek suretiyle doğrudan katkıda bulunan üç isimle; Ebû Yûsuf, Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'la başlatmak bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶ Bu üç ismin ortaya koyduğu eserler, aynı zamanda tezin de sınırlarını belirlemiştir. Ancak tezin başlığında da ifade edildiği üzere burada mevzubahis edeceğimiz husus, Ebû Yusuf, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın "günümüze ulaşmayan kayıp eserleri"dir. Bunlar arasında günümüze tamamı ulaşmayan eserler olduğu gibi, kısmen ulaşan eserler de mevcuttur. Dolayısıyla tezin, gerek tamamen gerekse kısmen kayıp olan eserlerin tamamını kapsadığını belirtmeliyiz.

IV. TEZDE TAKİP EDİLEN YÖNTEM ve KAYNAKLAR

Kayıp eserler hakkındaki bu tezin karşılaştığı en büyük zorluk tabii olarak kaynak eksikliği olmuştur. Bu eksikliğin özellikle "Şeybânî'nin Kayıp Eserleri" bölümünün ilk

¹⁰ Kudûrî, *Şerhu muhtasari'l-Kerhî*, Köprülü Ahmed Paşa, nr: 93 vr. 0b.

¹¹ Mekkî, Muvaffak b. Ahmed, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1401/1981, s. 62.

¹² Hârizmî, Ebu'l-Müeyyed Muhammed b. Muhammed, *Câmi'u'l-mesânîd*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y. I, 26.

¹³ İbn Ebi'l-'Avvâm, s. 1148; Saymerî, Ebu Abdullah Hüseyin b. Ali, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihî*, (nşr. Ebu'l-vefâ el-Efgânî) Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1985, s. 74.

¹⁴ Mekkî, s. 394.

¹⁵ Sindî, Mesud b. Şeybe, *Mukaddimetü kitâbi't-ta'lim*, Haydarâbâd, Lecnetü ihyâi'l-edeb es-Sindî, 1384/1965, s. 146.

¹⁶ Ebu Hanîfe'nin bir diğer öğrencisi olan Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775) geriye eser bırakmadığı için bu isimler arasında yer almamaktadır.

başlığında daha yoğun olarak hissedildiğini belirtmemiz gerekir. Bununla birlikte kayıp eserlerden yapılan alıntılar, az da olsa biyo-bibliyografik eserlerde zikredilen malumat ile birlikte değerlendirilince, az çok bir bütünlük ifade eden sonuçlar elde edilebilmiştir. Özellikle de kaynaklarını belirtme noktasında hassasiyet sahibi olan yazarların eserleri, zaman zaman biyo-bibliyografik eserlerden daha da aydınlatıcı olmuştur.

Bu bağlamda V. (XI.) asrın Bağdatlı fakihlerinden Nâtıfî'yi (v. 446/1054) özellikle zikretmemiz gerekiyor. Onun, *el-Ecnâs ve'l-Furûk*¹⁷ adlı eseri, bu kayıp eserler ile sonraki dönemler arasında adeta bir köprü vazifesi görmektedir. Müteahhir dönemlerde yalnızca ismi bilinen ve hatta ismi dahi bilinmeyen onlarca kadim eserden nakiller yaparken görüp ulaştıklarını özellikle belirten Nâtıfî'nin bu çalışması olmasaydı, fikhın ilk tedvin döneminin kayıp çalışmalarına dair tez hacminde ve niteliğinde bir şeyler yazmak çok kolay olmayacaktı. Nitekim Ebû Yusuf, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın başta *Emâlî* ve *Nevâdir* ünvanlı eserleri olmak üzere günümüze ulaşmayan eserlerinin tamamına yakın bir kısmının tespiti ile bunların ravileri, yazım tarihleri ve mahiyetlerine dair verdiğimiz bilgilerin başat kaynağı, Nâtıfî'nin *el-Ecnâs ve'l-Furûk* isimli bu çalışmasıdır.

Sadece biyo-bibliyografik eserlerle yetinmeyip, başta Nâtıfî'nin mezkûr eseri *el-Ecnâs* olmak üzere, Serahsî'nin *el-Mebsûtu*,¹⁸ Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin *'Uyûnu'l-mesâil*¹⁹ ve tabii Burhaneddin el-Buhârî'nin Hanefî fikh ansiklopedisi niteliğindeki hacimli eseri *el-Muhîtu'l-Burhânî'si*²⁰ ile, üzerinde okumalar, elektronik ortamlarda taramalar yapılan ve kaynakçada isimleri zikredilen diğer fûru-ı fikh eserleri, bu çalışmanın temel malzemesini ortaya çıkaran diğer kaynaklardır. Ortaya koyduğu bulgular ve iddialar itibarıyla de bu çalışma, biyo-bibliyografik eserlerden daha ziyâde, fikh literatürünün önemli birer parçası olan mezkûr furû-ı fikh eserlerine dayanmaktadır.

---

¹⁷ Mehmet Ali Orhan, *el-Ecnâs ve'l-furûk (Tahkik ve Tahlil)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, 1996.

¹⁸ Serahsî, *el-Mebsûtu*, Beyrut: Dâru'l-marife, 1993, I-XXX.

¹⁹ es-Semerkindî, *'Uyûnu'l-mesâil*, Bağdat: Matbaatü Esad, 1967, 589 s.

²⁰ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004, I-IX.

Fürû eserleri dışında birçok biyo-biyografik çalışma ile tarih kitapları da tezin kaynakları arasında yer almaktadır. Bunlar arasından özellikle Tahavî'nin öğrencilerinden İbni Ebi'l-Avvâm'a (v. 335/946'lar) ait *Fezâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhû ve menâkibuhû* ile V./X. Yüzyılda Irak coğrafyasının tanınmış Hanefî fıkıhçılarında olan Saymerî'ye (v. 436/1045) ait *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbuhû* isimli eserin ayrı bir yeri vardır. Nâtıfî'nin eserinden sonra en fazla atıfta bulunulan bu iki eser, gerek birbirini gerekse furû eserlerinden elde edilen bibliyografik malumatı tamamlayan çalışmalar olarak tezin temel kaynakları olarak öne çıkmaktadır. Bu iki esere ilave olarak (İbnü'n-)Nedîm'in *el-Fihrist'i* de yine tezde birinci derecede faydalanılan kaynaklardandır.

Yukarıda adı verilen ve tezde temel kaynak kabul edilen eserlerin yanısıra, Mekki ile Kerderî'nin *Menâkıbu Ebî Hanîfe*'leri, Vekî'in *Ahbâru'l-kudât'ı*, Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm'ı* ile *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ'sı*, Hatib Bağdâdî'nin *Târîhu Medîneti's-selâm'ı*, Kuraşî'nin *el-Cevâhiru'l-mudiyye*'si de tezde ikinci derecede faydalanılan kaynaklardandır. Bu kaynaklardan özellikle, çalışmamızda standart olarak verilen biyografik bilgilerde istifade edilmiştir.

Yakın dönemin önemli Hanefî biyograflarından Muhammed Zahid el-Kevserî (v. 1371/1952) merhumun Ebû Yusuf, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın biyografilerine tahsis ettiği ve alanında artık birer klasik haline gelmiş olan çalışmaları, kayıp eserleri tezimizin konusunu teşkil eden bu üç Hanefî imama dair yazdığımız kısa biyografilerde çokça yararlandığımız kaynaklardandır.

Yakın zaman çalışmaları içerisinde TDV İslâm Ansiklopedisinde yer alan; Mürtezâ Bedir'e ait "ez-Ziyâdât" ve "Züfer", Beşir Gözübenli'ye ait, "Hasan b. Ziyâd", M. Yaşar Kandemir'e ait "Emâlî", Eyyüp Said Kaya'ya ait "Mualla b. Mansur" ve "Zâhiru'r-rivâye", Salim Öğüt'e ait, "Ebû Yusuf", Aydın Taş'a ait, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", Mustafa Uzunpostalcı'ya ait "Ebû Hanîfe", Halit Ünal'a ait "el-Asl", ve Ahmet Yaman'a ait "es-Siyerü'l-kebîr" başlıklı maddeler de çalışmamızda yararlanılan ve zaman zaman kritik edilen kaynaklar arasında yer almaktadır. Çağdaş çalışmalar arasında özellikle ikinci

bölümde en fazla istifade ettiğimiz kaynaklar arasında yer alan Muhammed Boynukalın'a ait *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Kitâbu'l-Asl Adlı Eserinin Tanıtımı ve Fıkıh Usulü Açısından Tahlîli* isimli çalışmayı da özellikle zikretmeliyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM
EBÛ YÛSUF'UN (v. 182/798) KAYIP ESERLERİ

Bu bölümde öncelikle Ebû Yusuf'un; telif, tedris uğraşları ile kadılık vazifelerinin zaman ve mekân bağlantılarını kurmak suretiyle yarı-kronolojik kısa bir biyografisi kaleme alınmıştır. Daha sonra Ebû Yusuf'a ait olan fakat günümüze ulaşmayan kayıp eserlerin kapsamlı bir listesi oluşturulmuş ve bunların muhteva, rivayet ve ravileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Ebû Yusuf'un kayıp eserlerinin mevcut Hanefî mezhebi literatürü içindeki gerek nakil ve gerekse senet formundaki tezahürleri de belirlenmeye çalışılmış ve bu bağlamda ilgili literatürün mevcut literatürdeki izlerine işaret edilmiştir. Son olarak da Ebû Yusuf'a aidiyeti sahil olmayan bir eser hakkında bir değerlendirme ortaya konmuştur.

1. EBÛ YUSUF'UN KISA BİYOGRAFİSİ

Ebû Yusuf, 113/731 yılında Kûfe'de doğmuştur.²¹ Tam adı, Ebû Yûsuf Ya' kub b. İbrâhim b. Habîb b. Sa' d el-Kûfi'dir. Büyük dedesi sahabeden Sa' d b. Buceyr'dir.²²

Ebû Yusuf, önceleri Kâdî İbni Ebi Leylâ'dan fıkıh öğrenirken,²³ 133/750 tarihinde 20 yaşında iken Ebû Hanîfe'nin meclisine katılmış ve hocasının vefat ettiği 150/767 tarihine kadar 17 sene kendisinden fıkıh tahsil etmiştir.²⁴ Ebû Hanîfe'nin vefatından (150/767) sonra, biri Züfer'e ait olan iki halkadan birinin başında tedris faaliyeti yaptığı anlaşılan Ebû Yusuf,²⁵ geçim sıkıntısı çekip Bağdat'a gittiği tarihe kadar (162/778 yılı veya öncesindeki

²¹ Saymerî, s. 98.

²² İbni Ebi'l-Avvâm, s. 300.

²³ Mekkî, s. 289.

²⁴ Saymerî, s. 100.

²⁵ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 295:

حدثنا أبي قال: ثنا أبي قال: حدثني محمد بن أحمد بن حماد قال: سمعت أبا عبد الله محمد بن شجاع قال: سمعت الحسن بن زياد يقول: كنت أختلف إلى زفر وإلى أبي يوسف في الفقه، وكان أبو يوسف أوسع صدرًا بالتعليم من زفر، فكنت أبدأ بزفر، فأسأله عن المسألة التي تشكل علي فيفسرها لي فلا أفهمها فإذا أعيبته قال: ويحك ما لك صناعة، ما لك ضيعة، ما أحسبك تفلح أبدأ، قال: فأخرج من عنده و قد فترت واغتممت فأتي أبا يوسف فيفسرها لي، فإذا لم أفهمها قال لي: أرفق، ثم يقول لي: أنت الساعة مثلك حين بدأت؟ فأقول له: لا، قد وقفت منها على أشياء، وإن كنت لم أستتم ما أريد، فيقول لي: فليس من شيء ينقص إلا يوشك أن يبلغ غايته، اصبر فإني أرجو أن تبلغ ما تريد، قال الحسن بن زياد: فكنت أعجب من صبره.

Dolayısıyla Ebu Yusuf'un, Züfer'in ölüm tarihine kadar fıkıh halkasında ders verme fırsatı bulamadığı iddiası (bk. Öğüt, Salim, "Ebu Yusuf", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, s. 261) doğru değildir.

bir tarih)²⁶ fıkıh tedrisine devam etmiş olmalıdır. Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî ile Hasan b. Ziyâd, onun kâdılık vazifesi öncesindeki Kûfe fıkıh meclisinde kendisine öğrencilik yapan isimlerdendir.²⁷

Kaynaklarda aktarılan bilgiler takip edildiğinde, Ebû Yusuf'un Halife Mehdi, Hâdî ve Hârun Reşid dönemlerinde kadılık yaptığı görülür. Ebû Yusuf, Halife Mehdî zamanında Doğu Bağdat kadısı olmuş, daha sonra yine onun zamanında Cürcan'a vali tayin edilen veliaht Mûsa el-Hâdî ile birlikte bu beldeye kadı olarak tayin edilmiş ve yerine oğlu Yusuf b. Ebî Yusuf kâdı olarak tayin edilmiş, Musâ el-Hâdî'nin halife olmasının ardından onunla birlikte Bağdat'a dönmüş ve Bağdat kadılığı yapmış, en sonunda da Harun Reşid zamanında kâdılık olmuşur.²⁸ Bazı çağdaş kaynaklarda Ebû Yusuf'un kâdı olarak tayin edildiği yıl olarak kaydedilen 166/782 tarihi²⁹ aslında onun Cürcan'a kadı olarak gittiği yılı ifade etmektedir.³⁰ Nitekim Ebû Yusuf'un kendisinden sonra Bağdat kadısı olduğu ifade edilen İbni Ebî Sebra (Ebû Bekr b. Abdullah el-Âmirî) 162/778 yılında vefat etmiştir.³¹ Bu durumda Ebû Yusuf'un da Halife Mehdi zamanında aynı tarihte yani 162/778 yılında Bağdat kadısı olduğunu söylemek durumundayız. Nitekim 162/778 tarihi, Ebû Yusuf'un 192/807 yılında vefat eden oğlu Yusuf b. Ebi Yusuf'un, "babamla benim kadılık dönemimiz toplamda otuz yıldır" sözüyle de³² (192 – 30 = 162) desteklenmektedir.

Toparlayacak olursak; Ebû Yûsuf ilk defa, Halife Mehdi zamanında 162/778

²⁶ Bir sonraki paragrafta Ebu Yusuf'un Bağdat'a kâdı olarak atandığı bu tarihlendirme ile ilgili bir değerlendirme gelecektir.

²⁷ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 295, 359.

²⁸ Vekî', Ebu Bekir Muhammed b. Halef, *Ahbâru'l-kudât*, (nşr. Abdülaziz Mustafa el-Merâgî) Beyrut: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1366/1947, III, 254-256; Mekkî, s. 498; Kerderî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Beyrut, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1401/1981, s. 415; İbni Abdilberr, Ebu Ömer Yusuf, *el-İntikâ fi fezâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Haleb: Mektebü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, 1417/1997, s. 173.

²⁹ Bk. Öğüt, Salim, "Ebu Yusuf", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, s. 261.

³⁰ Taberî, *Târîhu '-rusul ve '-mülûk*, Beyrut: Dâru't-türâs, 1387, VIII, 162.

³¹ Zehebî, *Siyeru a' lâmi 'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût ve dğr., Beyrut, 1983, VII, 332.

³² İbni Ebi'l-Avvâm, s. 330.

tarihinde Bağdat kadısı olmuş, 166/782 tarihinde veliaht Mûsa el-Hâdî ile birlikte Cürcan'a gitmiş ve Cürcan kadısı olmuş, 169/785 tarihinde Halife ilan edilen Mûsa el-Hâdî ile birlikte Bağdat'a dönmüş ve Bağdat kadısı olarak görevine devam etmiş, ardından da en erken (Harun Reşid'in hilafetinin başlangıcı olan) 170/786 tarihinde olmak üzere kâdılkudât olmuş ve vefat tarihi olan 182/798 yılına kadar bu vazifede kalmıştır.

Bağdat'ta kadı olarak bulunduğunu bildiğimiz 169-182/785-798 tarihleri arasında onun meşhur *Emâlî*'sini yazdırdığını biliyoruz.³³ Ancak o, *Emâlî* yazımına bu tarihten daha önce ve hattâ Kûfe'de iken başlamış da olabilir. Gerek Bağdat'ta gerekse hac yolculuğu vb. vesilelerle uğradığı Basra gibi şehirlerde imlâ meclisleri kurarak³⁴ birçok müstemlînin katıldığı bu yerlerde en önemli eseri olan *Emâlî*'yi bu şekilde farklı zaman ve mekânlarda ama esasen Bağdat'ta kadı olduğu sırada vücuda getirdiğini söyleyebiliriz. Onun *Emâlî* meclislerinde bulunduğunu tespit ettiğimiz öğrencileri,³⁵ Bişr b. el-Velîd el-Kindî, Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, Ebû Süleymân el-Cüzcânî, Mu'allâ b. Mansûr, Muhammed b. Semâ'a, el-Hasen b. Ebî Mâlik, Şuayb b. Süleymân, oğlu Yusuf b. Ebi Yusuf, Muhammed b. Said b. Sâbık, İbrahim b. el-Cerrâh, Ali b. el-Ca'd ve Mahled'dir. İlerleyen bölümlerde kendileri ve *Emâlî* rivayetleri hakkında bilgi vereceğimiz bu isimler dışında Ebû Yusuf'un bu meclislerine son derece yoğun bir katılım olduğunu biliyoruz. Nitekim bazı kaynaklarda bu meclislerde bulunan müstemli sayısı dört yüz olarak ifade edilmiştir.³⁶ Abartılı olduğu düşünülse dahi, bu rakamın en azından *Emâlî* meclisindeki müstemlî yoğunluğuna dair bir fikir verebileceğini düşünüyoruz.

Ebû Yusuf'un Bağdat'taki telife dönük ilmi faaliyetlerinden bir diğeri, Ebû Hanîfe'nin meclisinde kayda geçirilen ve Hanefî mezhebinin çekirdeğini oluşturan ruznamçelerin/fıkıh günlüklerinin kendisine okunmasıdır. İbni Şücâ'ın belirttiğine göre

---

³³ Bk. Birinci Bölüm, 2.1.2 Eserin Yazım Yeri ve Tarihi.

³⁴ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 304-305; Saymerî, 10-14.

³⁵ Ebu Yusuf, Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın Fikhî Eserlerinin Ravilerini içeren tablo için bk. Tablo: 3.

³⁶ Ebu Seleme es-Semerikandi, *Cümel min usuli'd-din*, nşr. İlham Kâsımî, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2015/1436, s. 230.

Ebû Yusuf, ("eski kitaplar" olarak da anılan) bu ruznamçeleri Kûfe'de bir tedris faaliyetine konu etmemiş, ancak Bağdat'ta bu kitaplar kendisine okunup arz edilmiştir.³⁷

İkinci bölümde kendilerinden bahsedeceğimiz ve günümüze ulaşmayan eserleri dışında Ebû Yusuf'un, Halife Harun Reşid'in talebi üzerine mâli hukuk alanında kaleme aldığı ve bu yüzden en erken 170/786 tarihinde telif edildiğini söyleyebileceğimiz *Kitâbü'l-Harâc*, iki hocası İbni Ebi Leylâ ile Ebû Hanîfe'nin ihtilaf ettiği bazı meseleleri ihtiva eden *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbni Ebi Leylâ*, Evzâî'nin devletler hukuku (siyer) ile ilgili görüşlerini eleştirdiği *er-Redd alâ Siyeri'l-Evzâî* ve Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği bazı hadisleri ihtiva eden *Kitâbü'l-âsâr* isimli eserleri vardır. Bu saydığımız eserlerin tamamı matbudur.

Ebû Yusuf, 5 Râbîulevvel 182 (26 Nisan 798) tarihinde 69 yaşında Bağdat'ta vefat etmiştir.³⁸

- Tablo: 1 *Ebû Yusuf Kronolojisi*

113 (731)	Doğumu
133 (750)	Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsil etmeye başlaması
150 (767)	Hocası Ebû Hanîfe'nin vefatı sonrasında Kûfe'de fıkıh halkası kurması.
162 (778)	Halife Mehdi zamanında Doğu-Bağdat kadısı olması
166 (782)	Halife Mehdi zamanında, veliaht Mûsa el-Hâdî ile birlikte Cürcan'a gitmesi ve Cürcân kadısı olması
169 (785)	Halife ilan edilen Mûsa el-Hâdî ile birlikte Bağdat'a dönmesi ve tekrar Bağdat kadılığına devam etmesi

³⁷ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 307-308.

³⁸ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 330; Hatib el-Bağdâdî, *Tarîhu medineti's-selâm ve ahbâru muhaddisihâ ve zikru kuttânihâ'l-'ulemâ min gayri ehlihâ ve vâridihâ*, (nşr. Beşşâr Avvâd Maruf), Beyrut, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2001, XVI, 382.

169-182 (785-798)	<i>el-Emâlî</i> 'yi yazdırıldığı meclisler devam ediyor
En erken 170 (786)	Harun Reşid döneminde kâdılkudât olması
182 (798)	Vefatı

2. EBÛ YUSUF'UN KAYIP ESERLERİ

2.1. *el-Emâlî*

2.1.1. *Eserin İsmi, Mevcudiyeti ve Hacmi*

Ebû Yûsuf'un eserleri arasında kuşkusuz en önemlisi *el-Emâlî*'dir. Eser hem bu isimle hem de aynı kelimenin müfredi olan *el-İmlâ* ismiyle anılmaktadır.³⁹ İbnü'n-Nedîm (v. 385/995) günümüze ulaşmayan ve bu yüzden hakkında sahip olduğumuz malumatın sınırlı kaldığı *el-Emâlî*'nin Bişr b. el-Velid (v. 238/853) rivâyeti hakkında, Ebû Yûsuf'un tefrî' ettiği (:meselelerini kendisinin ortaya koyduğu) otuz altı kitaptan/bölümden oluştuğunu söyler.⁴⁰ Onun verdiği bu rakam, *el-Emâlî*'nin Bişr b. el-Velîd rivâyetinden bölüm ismi zikredilerek yapılan nakiller üzerinden bizim yaptığımız tespitle de birebir uyumaktadır.⁴¹ Ancak *el-Emâlî*'nin diğer rivayetleri de dikkate alındığında bizim tespitimize göre eserin toplam kitap/bölüm sayısı otuz dokuzdur.⁴² Buna göre eser, fikhın hemen bütün bölümlerini ihtiva etmekte ve doğrudan Ebû Yûsuf'un tefrî' de bulunduğu meseleleri içermesi açısından da onun olgunluk ve yetkinlik dönemini yansıtmaktadır.

Günümüze ulaşmayan bu eserin izine son olarak Mescid-i Haram vaizi Yahya

³⁹ Cessâs, *Muhtasar ihtilâfi'l-'ulemâ (li't-Tahâvî)*, (nşr., Abdullah Nezir Ahmed.), Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417, IV, 428; Nâtfî, s. 17, 61, 374; Semerkandî, s. 22, 27, 29; Serahsî, *el-Mebsût*, I, 12, 53, 180; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004, VI, 216.

⁴⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, (nşr. Rıza Teceddüt), Tahran: 1971, s. 257.

⁴¹ Bk. Birinci Bölüm, 2.1.3.1.2. *el-Emâlî* Rivayeti.

⁴² Bk. Tablo: 4.

el-Gazzî'nin ifadelerinde rastlanmaktadır.⁴³ Şerefüddin el-Kurtübî'nin (القرنبي) anlattığına göre Gazzî h. 908 yılında, Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî*'sini, Gazze şehrindeki bir medresede kendisine tahsis edilmiş bir dolapta üç yüz cilt halinde gördüğünü söylemiştir.⁴⁴

Üç yüz cilt bir eser için oldukça büyük bir hacimdir. Ancak bu ifadelerde geçen cilt kelimesinden "cüz" kastedilmiş olabilir ve bu takdirde eserin hacmi nispeten küçülecektir. Cüzlerin hacmi hakkında kesin bir şey söylenememektedir. Ancak yaygın anlayışa göre Kur'ân-ı Kerim'in yirmi sayfasına bir cüz denilmesinden hareketle bir cüzün 20 sayfa yani 10 varak olmasının mümkün olduğu söylenmiştir. Buna mukabil Zehebî, İbni Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dımaşk* adlı eserinin hacmini belirlemeye çalışırken bir cüzün 20 varak olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵ Buna göre *el-Emâlî*'nin üç yüz cilt olduğu ifade edilirken üç yüz cüz kastediliyorsa, bir cüzü 10 varak kabul edersek eserin 3000 varak (6000 sayfa), 20 varak kabul edersek 6000 varak (12000 sayfa) hacminde olduğunu söyleyebiliriz.

2.1.2. Eserin Yazım Yeri ve Tarihi

el-Emâlî'nin Ebû Yûsuf tarafından hangi tarihte yazdırılmaya başlandığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak *el-Emâlî*'nin Bişr b. el-Velid rivâyetinin bazı bölümlerine düşülen hicrî 169, 170, 179⁴⁶ ve 181⁴⁷ gibi tarihlerden anlaşıldığı kadarıyla, Ebû Yûsuf, Bağdat'ta kadı olarak bulunduğu bu dönemde (muhtemelen daha evvel Kûfe'de kurduğu meclisin devamı olarak) bir imlâ meclisi kurmuş ve bu meclis -arada kesintiye

⁴³ Yahyâ el-Gazzî'nin hayatı hakkında bir malumat elde edemedik.

⁴⁴ Kevserî, *Hüsnü't-tekâzî fî sireti'l-imâm Ebî Yûsuf el-kâdî*, y.y., t.y. s. 34, -Şerefüddin el-Kurtübî'den (القرنبي) naklen-. Ayrıca bk. Şerefüddin el-Kurtübî, *Kalâidü ukûdi'd-düreri'l-'ikyân fî menâkibi'l-imâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, Dımaşk: el-Mektebetü'z-Zâhiriyye, Nr: 1559, vr. 153b.

⁴⁵ Bk. Abdülfettah Ebu Gudde, *Safha müşrika min târihi semâi'l-hadis inde'l-muhaddisîn*, Karaçi: el-Mektebetü'l-gafûriyye, t.y. s. 99 (*el-İsnâdü mine'd-din* ile birlikte); M. Yaşar Kandemir, "Cüz", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, s. 148.

⁴⁶ Nâtîfî, s. 251, 280, 691.

⁴⁷ Tahâvî, *Şerhu ma'âni'l-âsâr*, (nşr., M. Zühri en-Neccâr, M. Seyyid Câdülhak) Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1994, III, 309.

uğramadığını farz edersek- ömrünün son yılına kadar (v. 182/798) devam etmiştir.⁴⁸ Oldukça uzun sayılabilecek bir zaman diliminde (:10 yıldan daha fazla) yazdırılan *el-Emâlî*'nin üç yüz ciltlik/cüzlük hacmi düşünüldüğünde bu sürenin aslında makul olduğu anlaşılacaktır.

2.1.3. Eserin Ravileri

Ebû Yûsufun bu önemli eserinin İbnü'n-Nedîm'in ifadelerinin zahirinden anlaşıldığı gibi, yalnızca Bişr b. el-Velid tarafından rivayet edildiğini düşünmek doğru değildir. Nitekim kimi çağdaş yazarlar, -belki de İbnü'n-Nedîm'in "Ebû Yûsufun bir de *İmlâ*'sı vardır ki onu Kâdı Bişr b. el-Velid rivayet etmiştir" ifadesini⁴⁹ esas alarak- eserin yalnızca tek ravisi olduğunu ima eden ifadeler kullanmıştır.⁵⁰ Bunda *el-Emâlî*'den yapılan alıntılarda genellikle eserin en meşhur versiyonu olan Bişr b. el-Velid rivâyetinin kullanılması etkili olmuş olabilir. Ancak birçok Hanefî fıkıh eserinde geçen "*imlâ ashabi (ashâbü'l-ımlâ)*, Ebû Yûsuf'tan rivayet etmiştir ki..." ve "aralarında Bişr b. el-Velid'in de bulunduğu imlâ ashabi kezâ demiştir ki" sözleri,⁵¹ eserin birden fazla ravisi olduğunu kesin olarak ifade etmektedir. Ayrıca, imlâ meclislerinde normalde birden fazla müstemlînin var olduğu gerçeği de Ebû Yusuf'un *Emâlî*'sinin birçok ravisinin bulunduğunu gösteren bir diğer husustur.

el-Emâlî'den alıntı yapan eserlerden ve Ebû Hanîfe ile öğrencilerinin hayatı hakkında kaleme alınmış biyografik çalışmalardan *el-Emâlî*'nin toplamda on üç ravisinin bulunduğunu tespit ettik. Ancak *el-Emâlî* ravileri bu sayıdan çok daha fazla olmalıdır. Öyle anlaşılıyor ki bunların birçoğu sonraki dönemlere ulaşmamıştır. Ebû Yûsufun

⁴⁸ Bazı rivayetlerde *el-Emâlî*'nin imla edildiği şehir olan Bağdat açıkça tasrih edilmiştir. Bk. et-Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, 1998, II, 225. Ancak Ebu Hanife'nin vefat tarihi olan 150/767'den sonra Küfe'de ders vermeye başladığını bildiğimiz Ebu Yusuf'un (İbni Ebi'l-Avvâm, s. 295, Saymerî, s. 111) imla meclisini ilk olarak Küfe'de kurmuş olması muhtemeldir.

⁴⁹ İbnü'n-Nedîm, s. 257.

⁵⁰ Bk. Mahmud Matlûb, *Ebu Yûsuf*, Bağdad: Câmî'atü Bağdad, 1972, s. 101.

⁵¹ Örneğin bk. Tahâvî, *Şerhu ma'âni'l-âsâr*, I, 492, III, 309, IV, 257; *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 315; II, 230; Cessâs, *Muhtasar ihtilâfi'l-ulemâ (li't-Tahâvî)*, IV, 359; *Ahkâmü'l-Kur'ân*, IV, 60; Serahsî, *el-Mebsût*, I, 233, III, 2, 95, VI, 229, VIII, 11; Burhâneddin el-Buhârî, I, 520.

el-Emâlî'sinin tespit edebildiğimiz on üç rivâyeti şunlardır:⁵²

2.1.3.1. *el-Emâlî*: Bişr b. el-Velîd el-Kindî (v. 238/853) Rivâyeti:

2.1.3.1.1. Hayatı:

Tam adı Ebu'l-Velîd⁵³ Bişr b. el-Velîd el-Kindî'dir. 150/767 yılı civarında doğmuştur.⁵⁴

Ebû Yusuf'un önde gelen talebelerinden olup⁵⁵ yalnızca kendisine öğrencilik yapmış kimselerdendir.⁵⁶ Ebû Hanîfe'nin bir diğer öğrencisi olan Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'yi eleştiren ve ona karşı mesafeli duran biridir.⁵⁷ Ebû Yusuf'tan kitaplarını (:yazdığı eserleri) ve imlasını (:yazdırdığı eserleri) rivayet etmiş;⁵⁸ Mâlik b. Enes, Hammad b. Zeyd, Abdurrahman Süleyman b. el-Gasîl, Şerîk, Salih el-Mirrî, Haşrec b. Nebâte, Şerîk b. Abdullah, Sellam b. Selim ve Ebû Yûsuf gibi kimselerden de hadis rivâyetinde bulunmuştur.⁵⁹ Kendisinden ise; Hasen b. Aleviyye el-Kattan, Ahmed b. el-Velîd b. Ebân, Ahmed b. el-Kasım el-Birtî, Ahmed b. Ali el-Ebbâr, Hamid b. Muhammed b. Şuayb el-Belhî, Ebu'l-Kâsım el-Begavî, Ubeydullah b. Cafer b. A'yun, Ahmed b. es-Salt,⁶⁰ Muhammed b. Şücâ⁶¹ ve daha birçok kimse rivayette bulunmuştur.⁶² Tahâvî'nin hocası olan Ahmed b. Ebi İmrân kendisinden fıkıh tahsil edenler arasındadır.⁶³

⁵² Sıralamada ilgili Emâlî rivayetinin yahut ravisinin tanınırlığını dikkate aldık.

⁵³ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 357.

⁵⁴ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, I, 674.

⁵⁵ Bk. Kerderî, s. 488.

⁵⁶ Şirâzî, *Tabakatü'l-fukaha*, s. 138; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-hanefiyye*, Riyad: Dâru'r-Rifai, 1983, II, 239.

⁵⁷ Saymerî, s. 162.

⁵⁸ İbni Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (nşr. Muhammed Abdülkadir Ata) Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1410/1990, VII, 254.

⁵⁹ İbni Sa'd, VII, 254; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, VII, 561.

⁶⁰ Saymerî, s. 18.

⁶¹ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 307, 312.

⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, VII, 561.

⁶³ Saymerî, s. 165.

Bişr b. el-Velîd Bağdat'ın her iki yakasına da kâdı olarak atanmıştır.⁶⁴ Halife Me'mun zamanında önce 208/823 tarihinde Bağdat'ın doğu yakasında bulunan Askerü'l-Mehdî'ye (bugünkü Rusâfe) azledilen Muhammed b. Abdurrahman el-Mehdî el-Mahzûmî'nin yerine) atanmış ve buradaki vazifesinde iki yıl kalmıştır. Sonrasında bu vazifeden azledilmiş ve 210/825 tarihinde İsmail b. Hammâd'ın yerine⁶⁵ Medînetü'l-Mansur'a (Bağdat) kadı olarak tayin edilmiş ve görevden alındığı tarih olan 213/828 yılına kadar üç yıl boyunca bu vazifede kalmıştır.⁶⁶

Bişr b. el-Velîd Bağdat'ta hem hadis rivayet etmiş hem de fetva vermiştir.⁶⁷ Kendisine ait bir eseri kaynaklar kaydetmemektedir. Öyle görünüyor ki hadis rivâyeti ve fetva vermek dışında Bişr'in ilmî faaliyetleri daha çok Ebû Yusuf'un eserlerini rivayet etmekle sınırlı kalmıştır. Kendisi, Ebû Yusuf'un *Emâlî* ve *Câmiu'l-Berâmike* adlı eserlerini rivayet etmiş ayrıca onun *Nevâdir*'ini kaleme almıştır.⁶⁸ İbni Ebi'l-Avvam ve Saymerî gibi yazarların aktardığı bazı anekdotlar, Bişr b. el-Velîd'in buradaki konumunun mücerret rivayet olduğu, Şeybânî'nin yaptığı gibi Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'un görüşleri üzerinden tahriç yapmak suretiyle mesele üretmediği şeklinde anlaşılmaya oldukça müsaittir.⁶⁹ Ayrıca İbni Ebi'l-Avvâm'ın kaydettiği bir anekdot, bize bir yandan Bişr'in Şeybânî'ye oranla sahip olduğu fıkıh melekesi ve ilim halkalarında ortaya koyduğu fikhî mesâi hakkında, diğer yandan da Bişr'in Şeybânî'ye karşı takındığı mesafeli tutumun sebebi hakkında bir fikir vermektedir.

Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî Bağdat'a geldiğinde⁷⁰ Bişr'in ilim meclisine⁷¹

⁶⁴ İbni Sa'd, VII, 254

⁶⁵ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, III, 272.

⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, VII, 561; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 674; Kallek, Cengiz, "Kindî, Bişr b. el-Velîd" *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA), C. 26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, s. 40.

⁶⁷ İbni Sa'd, VII, 254.

⁶⁸ Bk. Birinci Bölüm, 2.6.1.3. *Nevâdiru* Bişr b. el-Velîd.

⁶⁹ Bk. İbni Ebi'l-Avvâm, s. 357; Saymerî, s. 162.

⁷⁰ Bizim tespitimize göre Rakka kadılığından azledildikten sonra, yani Ebu Yusuf'un ölümünden (182/798) sonraki bir tarihte ve muhtemelen de 184/800 ya da 187/803 tarihinde. (Bu tarihlendirme hakkında bk. İkinci Bölüm, 1. Şeybânî'nin Kısa Biyografisi.)

devam eden ve aralarında Şeybânî'nin ashabının büyüklerinden olduğu belirtilen Humeyd b. el-Abbas'ın (ö. ?) da bulunduğu bir grup öğrenci, Şeybânî'den öğrendikleri ona ait meseleleri (yani Şeybânî'nin ortaya koyduğu, ürettiği fûrû meselelerini) Bişr'in meclisinde kendisine sorduklarında o bundan son derece rahatsız olmuş ve nihayetinde fıkıh halkasını bırakmıştır.⁷²

Önceleri, Kur'ân'ın mahlûk olmadığını söylediği için Mu'tasım-Billah tarafından, ev hapsi cezasına çarptırılan ve fetva vermesi yasaklanan Bişr⁷³ daha sonra bu konuda tevakkuf etmiş ve bunun üzerine ehl-i hadisin bir kısmı kendisinden rivayette bulunmayı bırakmıştır.⁷⁴ Onun bu görüşü, hakkındaki cerh-tadil değerlendirmelerine de yansımış gözükmektedir. Nitekim kendisi, Salih b. Muhammed, Süleymânî ve Ebû Dâvud gibi hadisçiler tarafından cerh edilmiştir. Dârekutnî ise Bişr'i sika olarak vasıflamıştır.⁷⁵ Hadis rivayetleri Kütüb-i sitte içerisinde kendisine yer bulamazken;⁷⁶ Begâvî ve İbni Kâni'in *Mu'cemü's-sahabe*'lerinde, Ebû Ya'la el-Mevsilî'nin *Müsned*'inde ve Tahâvî'nin *Şerhu Müşkili'l-âsâr*'ı ile *Şerhu Meâni'l-âsâr*'ında, İbni Hibbân'ın *Sahih*'inde, Taberânî'nin *Mu'cem*'lerinde ve Dârekutnî'nin *Sünen*'inde yer almıştır.⁷⁷

---

⁷¹ Muhtemelen Ebu Yusuf'un *Emâli*'sini yazdırdığı meclis kastediliyor. Nitekim Bişr'in Ebu Yusuf'un *Emâli*'sini okuttuğu bir meclisinin bulunduğunu biliyoruz. Bk. Birinci Bölüm, 2.1.3.1.2. *el-Emâli* Rivayeti.

⁷² İbni Ebi'l-Avvâm, s. 357.

⁷³ İbni Sa'd, VII, 254.

⁷⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 674; *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, nşr. Beşşâr Avâd Maruf), Beyrut, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2003, V, 799; Kallek, Cengiz, "Kindî, Bişr b. el-Velîd", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA), C. 26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, s. 40.

⁷⁵ Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî) Beyrut: Dâru'l-marife, 1382/1963, I, 327; İbni Hacer, *Lisânü'l-mizân*, (nşr. Abdülfettah Ebu Gudde), Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2002, II, 316-317.

⁷⁶ Alâî, *Kitâbü'l-muhtelitîn*, (nşr. Rifat Fevzi Abdülmuttalib, Ali Abdülbâsıt Mezîd) Kahire, Mektebetü'l-hancî, 1417/1996, s. 16.

⁷⁷ Örnek olarak bk. Begâvî, Abdullah b. Muhammed, *Mu'cemü's-sahabe*, (nşr. Muhammed el-Emîn), Kuveyt: Mektebetü Dâri'l-beyân, 1421/2000, I, 540; İbni Kâni, *Mu'cemü's-sahabe*, (nşr. Salah b. Salim), Medine: Mektebetü'l-garbâ, 1418, III, 206; el-Mevsilî, Ebu Ya'lâ, *Müsned*, (nşr. Hüseyin Selim Esed), Dımaşk, Dâru'l-me'mûn, 1984, II, 23; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, nşr. Şuayb el-Arnâvut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994, VI, 29; *Şerhu ma'âni'l-âsâr*, II, 51; İbni Hibbân, *et-Tekâsîm ve'l-envâ*, (nşr. Muhammed Ali Sönmez, Halis Aydemir), Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1433/2012, III, 289; Taberânî, *el-Mucemü'l-evsat*, (nşr. Tarık b. İvâdullah), Kahire: Dâru'l-haremeyn, t.y., I, 219; *el-Mucemü's-sagîr*, (nşr.

Bişr b. el-Velid el-Kindî, Zilkade 238 (Nisan 853) tarihinde Bağdat'ta doksan yedi yaşında vefat etmiş ve Bâbü'ş-Şâm kabristanına defnedilmiştir.⁷⁸

2.1.4.1.2. *el-Emâlî Rivâyeti:*

Bişr b. el-Velid'in rivâyeti *el-Emâlî*'nin en meşhur versiyonudur. Nâtîfî'nin *el-Ecnâs*'ında bu rivâyetin otuz altı farklı kitabından/bölümünden yapılmış nakiller mevcuttur.⁷⁹ Bu sayı, İbnü'n-Nedîm'in (385/995 [?]) *Emâlî*'nin bu rivâyetinde bulunduğunu söylediği kitap/bölüm sayısı ile da birebir örtüşmektedir.⁸⁰ Bu da, eserin Bişr rivâyetinin h. IV. asırda ve V. asrın ilk yarısında Irak coğrafyasında eksiksiz olarak bulunduğunu gösterir. Tahâvî'nin de Bişr b. el-Velid'in *el-Emâlî* rivâyetini, onun talebesi olan Cafer b. Ahmed b. el-Velid el-Eslemî kanalıyla aktarmasından,⁸¹ en azından bu rivâyetin h. IV. asrın Mısır'ında da mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Tahâvî eserlerinde "Bişr b. el-Velîd > Ebû Yûsuf" isnadıyla birçok fikhî mesele ve hadis rivayet etmiştir.⁸² Her ne kadar Tahâvî tasrih etmese de, bu rivayetlerin kaynağının *el-Emâlî*'nin Bişr b. el-Velid rivâyeti olduğunu tahmin ediyoruz. Ayrıca bu husus sadece Tahâvî'nin eserlerine mahsus bir durum da değildir. Eski eserlerden nakiller yapan birçok Hanefî fikhî kitabında yer alan "Bişr b. el-Velîd > Ebû Yûsuf" isnadıyla gelen rivayetlerin⁸³ temel kaynağının *el-Emâlî* olduğunu düşünüyoruz. Bişr b. el-Velid dışındaki *el-Emâlî* rivayetlerinin isimlerinin yer aldığı isnatlar için de aynı durum söz konusudur.

Mahmud Şekür), Beyrut & Amman: el-Mektebü'l-İslâmî & Dâru Ammâr, 1405/1985, I, 75; *el-Mucemü'l-kebir*, (nşr. Hamdi b. Abdülmecid), Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye, 1415, I, 249; Dârekutnî, *Sünen*, (nşr. Şuayb Arnavut ve dğr.), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004, I, 319.

⁷⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 675; Aynî, *Megâni'l-ahyâr fi şerhi esâmî ricâli Meâni'l-âsâr*, nşr. Muhammed Hasen, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1427/2006, I, 101; Kallek, Cengiz, *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA), C. 26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, s. 40.

⁷⁹ Nâtîfî, s. 16, 23, 31, 33, 40, 41, 46, 47, vd.

⁸⁰ İbnü'n-Nedîm, s. 257.

⁸¹ Örneğin bk. Tahâvî, *Şerhu ma'âni'l-âsâr*, III, 310; *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 315.

⁸² Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, IV, 35, VI, 29, VIII, 176, IX, 201, XI, 467, XII, 340, 506, XIII, 257; *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 329, II, 123, 225; Cessâs, *Muhtasar ihtilafu'l-ulemâ (li't-Tahâvî)*, I, 141, 172, 181, 231, 260, 261, 414, II, 31, 35, 100.

⁸³ Bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 178, 273, II, 33, 85, 234, 360, III, 216, 274, 300, IV, 246; Semerkandî, s. 15, 29, 38, 42, 59; Serahsî, *el-Mebsût*, II, 198, VI, 217, IX, 109; Burhaneddin el-Buhârî, I, 233, 242, 531.

Nâtüfî'nin *el-Ecnâs*'ında kendilerinden nakilde bulunduğu *Emâlî*'nin Bişr b. el- Velid rivâyetine ait bölümler şunlardır: Kitâbü's-salât,⁸⁴ Kitâbü'z-zekât,⁸⁵ Kitâbü's-savm,⁸⁶ Kitâbü'l-hayz,⁸⁷ (Kitâb) el-Menâsik,⁸⁸ Kitâbü'n-nikâh,⁸⁹ Kitâbü't-talak,⁹⁰ Kitâbü'l-büyû,⁹¹ Kitâbü'ş-şirâ,⁹² Kitâbü'r-rehn,⁹³ Kitâbü'ş-şüfa,⁹⁴ Kitâbü's-sarf,⁹⁵ Kitâbü'l-icâre,⁹⁶ Kitâbü'ş-şerike,⁹⁷ Kitâbü'l-mudârebe,⁹⁸ Kitâbü'l-vedîa,⁹⁹ Kitâbü'l-hibe,¹⁰⁰ Kitâbü'l-havâle,¹⁰¹ Kitâbü'l-kefâle,¹⁰² Kitâbü'l-vekâle,¹⁰³ Kitâbü'l-'atâk,¹⁰⁴ (Kitâb) Edebü'l-kâdî,¹⁰⁵ Kitâbü'd-dava,¹⁰⁶, Kitâbü'l-gasb,¹⁰⁷ Kitâbü'l-ikrâr,¹⁰⁸ Kitâbü'ş-şehâdât,¹⁰⁹ Kitâbü İhtilâfî'ş-şehâdât,¹¹⁰ Kitâbü'l-hudûd,¹¹¹ Kitâbü'l-cinâyât,¹¹² Kitâbü'l-eymân,¹¹³ Kitâbü'l-keffârât,¹¹⁴

---

⁸⁴ Nâtüfî, s. 16, 23, 31. (...)

⁸⁵ Nâtüfî, s. 77, 80, 82, 84. (...)

⁸⁶ Nâtüfî, s. 88, 94.

⁸⁷ Nâtüfî, s. 98.

⁸⁸ Nâtüfî, s. 110, 115, 760.

⁸⁹ Nâtüfî, s. 136, 150, 152. (...)

⁹⁰ Nâtüfî, s. 152, 175, 182, 195. (...)

⁹¹ Nâtüfî, s. 247, 434, 437. (...)

⁹² Nâtüfî, s. 444.

⁹³ Nâtüfî, s. 396, 706.

⁹⁴ Nâtüfî, s. 515.

⁹⁵ Nâtüfî, s. 423.

⁹⁶ Nâtüfî, s. 465.

⁹⁷ Nâtüfî, s. 451, 454, 708.

⁹⁸ Nâtüfî, s. 708.

⁹⁹ Nâtüfî, s. 350.

¹⁰⁰ Nâtüfî, s. 392.

¹⁰¹ Nâtüfî, s. 690, 691, 693. (...)

¹⁰² Nâtüfî, s. 487, 686.

¹⁰³ Nâtüfî, s. 426, 665, 668. (...)

¹⁰⁴ Nâtüfî, s. 224.

¹⁰⁵ Nâtüfî, s. 72, 419, 541. (...)

¹⁰⁶ Nâtüfî, s. 141, 596, 597. (...)

¹⁰⁷ Nâtüfî, s. 390.

¹⁰⁸ Nâtüfî, s. 644.

¹⁰⁹ Nâtüfî, s. 457, 578, 598.

¹¹⁰ Nâtüfî, s. 280, 281, 580. (...)

Kitâbü'z-zebâih,¹¹⁵ Kitâbü'l-Edâhî,¹¹⁶ Kitâbü'l-eşribe,¹¹⁷ (Kitâb) es-Siyer,¹¹⁸ Kitâbü'l-vesâyâ.¹¹⁹

el-Emâlî'nin Bişr b. el-Velid rivâyetinin izine rastlanılan bir diğer eser, meşhur muhaddis Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin (v. 307/919) *el-Müsned*'idir. Mevsîlî'nin *el-Müsned*'inde *el-Emâlî*'nin Bişr b. el-Velid rivâyetinden on dokuz hadis yer almaktadır.¹²⁰ Hadislerin hepsi fıkıh içerikli rivayetler olup her birinin isnadında, Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin Bişr b. el-Velid'in (*el-Emâlî*'yi rivayet ettiği) meclisinde hazır bulunduğu açıkça ifade edilmiştir. el-Mevsîlî'nin bu mecliste *el-Emâlî*'nin tamamını dinleyip dinlemediği ve onu başkalarına rivayet edip etmediği noktasında herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

2.1.3.2. *el-Emâlî*: Bişr b. el-Gıyâs el-Merîsî (v. 218/833) rivâyeti:

2.1.3.2.1. Hayatı:

Cehmiyye ve Mürcie ekollerinin kelimâ görüşlerini benimsediği bilinen ve daha çok kelâmî görüşleriyle temayüz etmiş bir âlim olan el-Merîsî'nin¹²¹ tam adı Ebû Abdurrahman Bişr b. Gıyâs b. Ebî Kerîme el-Adevî el-Merîsî el-Bağdâdî olup sahabî Zeyd b. el-Hattâb ailesinin mevalisindedir.¹²² Bir görüşe göre Mısır'ın bir köyüne, diğer bir görüşe göre ise Bağdat yakınlarındaki Derbû'l-Merîs adını taşıyan bir yerleşim yerine

---

¹¹¹ Nâtıfî, s. 94, 282, 310. (...).

¹¹² Nâtıfî, s. 400.

¹¹³ Nâtıfî, s. 96, 145, 208. (...).

¹¹⁴ Nâtıfî, s. 96, 670.

¹¹⁵ Nâtıfî, s. 363, 325, 380. (...).

¹¹⁶ Nâtıfî, s. 383.

¹¹⁷ Nâtıfî, s. 291.

¹¹⁸ Nâtıfî, s. 346.

¹¹⁹ Nâtıfî, s. 401, 417, 763, (...).

¹²⁰ Mevsîlî, *Müsned Ebû Ya'lâ*, III, 6, V, 30, 31, 33, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 48, 49.

¹²¹ Bk. Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 220.

¹²² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, VII, 531; Temîmî, II, 230.

nisbetle el-Merîsî diye anılmıştır.¹²³ Doğum tarihi bilinmemekle birlikte, çoğunluğun zikrettiği üzere ölüm tarihi 218 yılı olarak kabul edildiği takdirde 70-80 yıl arası bir ömür sürdüğü dikkate alınırsa¹²⁴ onun h. 138-148 tarihleri arasında doğmuş olduğu sonucu çıkartılabilir.

Kaynaklarda “kelamcı” ve “usta münazaracı” olarak vasıflanan Merîsî aynı zamanda fukahanın büyüklerinden olarak tanımlanmaktadır.¹²⁵ Geç dönem bazı kaynaklar onun Ebû Hanîfe'nin meclisine yetiştiğini ve az da olsa ondan fıkıh tahsil ettiğini kaydederler.¹²⁶ Yukarıda verdiğimiz çıkarımsal doğum tarihine göre bu tür rivayetler ya doğru değildir ya da Ebû Hanîfe'nin meclisine çocuk yaşta yetiştiği için bunun çok bir ehemmiyeti yoktur. Bazı fıkıh kitaplarında geçen “Bişr el-Merîsî > Ebû Hanîfe” isnatlı fıkhi meseleler ise¹²⁷ "an" harfîyle rivayet edildiği için onun doğrudan Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsil ettiğini göstermez. Nitekim Saymerî'ye göre Bişr yalnızca Ebû Yusuf'a öğrencilik yapmış kimselerdendir.¹²⁸ Ayrıca bazı rivayetlerde Hasan b. Ziyâd, Bişr b. Gıyâs'ın Ebû Hanîfe'den ilim tahsil etmediğini açıkça ifade etmiştir.¹²⁹ Hadis rivâyetinde bulunduğu kimseler arasında Hammad b. Seleme, Süfyan b. Uyeyne ve Ebû Yûsuf gibi isimler zikredilir.¹³⁰

Saymerî, Merîsî'yi verâ ve zühd ehli olarak vasıflamış, ancak kelâm ilmiyle meşhur olduğundan insanların kendisinden uzak durduğunu söylemiştir.¹³¹ Aynı şekilde İbnü'n-Nedîm de hakkında tazimkâr ifadeler kullanmış ve onu dindar, verâ sahibi bir

¹²³ Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, (nşr. el-Mu'allimî el-Yemânî), Haydarâbâd: Dâiratü'l-meârifî'n-Nu'mâniyye, 1382/1962, XII, 210.

¹²⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 202; İbni Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, II, 306.

¹²⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 199.

¹²⁶ Kefevî, *Ketâbü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mân el-muhtâr*, Süleymaniye Ktp. Gülnuş Valde Böl. Nr: 66, vr. 81a; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, Beyrut: y.y., t.y., s. 54.

¹²⁷ Kâsânî, I, 78.

¹²⁸ Saymerî, s. 162.

¹²⁹ İbn Ebi'l-Avvâm, s. 118.

¹³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, VII, 531; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 200.

¹³¹ Saymerî, s. 162.

kelamcı olarak zikretmiştir.¹³² Buna mukabil çoğunluk el-Merîsî hakkında oldukça olumsuz nitelermelerde bulunmuş ve hatta birçok kişi kendisini tekfir etmiştir.¹³³ Hakkındaki bu olumsuz kanaatin temel sebebi başta Kur'ân'ın mahlûk olduğu meselesi olmak üzere onun sünni öğretiyeye aykırı düşen kelami görüşleridir.¹³⁴ Bu görüşlerinden dolayı o, Harun Reşid zamanında tutuklanmış ve işkence görmüştür.¹³⁵ Merîsî hakkındaki bu olumsuz kanaat öylesine baskındır ki, kendisiyle aynı mezhepten olmasına rağmen et-Temîmî, fukahanın biyografilerini kaydettiği eserinde, aslında onun biyografisine yer vermemenin daha uygun olduğunu, zira Merîsî'nin herhangi bir din veya mezheple kayıtlı olmadığını, ancak kendisinden önceki yazarların izinden giderek -adetâ kerhen- Merîsî'nin biyografisini kaydettiğini ifade eder.¹³⁶

Hanefî fıkıh eserlerinde, fıkıh ilminde de oldukça iyi bir birikime ve üst düzeyde melekeye sahibi olduğu anlaşılan Merîsî'nin Ebû Yusuf'tan ve onun vasıtasıyla Ebû Hanîfe'den yaptığı rivayetler yer almaktadır.¹³⁷ Ayrıca bazı meseleleri Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed'in usul ve prensiplerine göre değerlendirmesi, bazılarını da açıkça hata olarak vasıflaması, onun sahip olduğu mezhep birikimi ve fikhî melekesi hakkında bir fikir vermektedir.¹³⁸ Bunun dışında Kuraşî'nin belirttiği üzere çoğunluğun görüşüne aykırı bir takım fikhî tercihlere sahip olan Merîsî¹³⁹ bu kabilden olmak üzere ümm-i veled cariyelerin satışını câiz, ehli eşeklerin etini helâl,¹⁴⁰ gasp edilmiş arazide kılınan namazı geçersiz kabul eder; annelerle kıyılan nikâhın kızlarını haram kılmayacağını, bunun için

¹³² (İbnü'n-)Nedîm'den naklen, Zehebî, *Siyeru a' lâmi'n-nübelâ*, X, 200.

¹³³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu medineti's-selam*, VII, 531; Zehebî, *Siyeru a' lâmi'n-nübelâ*, X, 202.

¹³⁴ Bu görüşlerin topluca zikri için bk. Kılavuz, Ahmet Saim, "Bişr b. Gıyâs", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 220-221.

¹³⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, V, 283.

¹³⁶ Temîmî, II, 230.

¹³⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, II, 76; Burhâneddin el-Buhârî, I, 193.

¹³⁸ Bk. Serahsî, *el-Mebsut*, VII, 211, XV, 106.

¹³⁹ Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, (nşr., Dr. Abdulfettah Muhammed el-Hulv), Cize: Hicr li't-tıbaa ve'n-neşr, 1993, I, 450.

¹⁴⁰ Serahsî, *el-Mebsut*, VII, 149, XI, 232.

cinsel ilişkinin şart olduğunu ve sütbaba ile sütkıızı arasında haramlık meydana gelmediğini savunur.¹⁴¹ Bu türden aykırı görüşlerinin ve yanı sıra Hanefî imamlarının tamamına ters düştüğü fıkhi tercihlerinin,¹⁴² onun Hanefî fıkıh eserlerinde isminin çokça yer almasına mani olan hususların başında geldiği söylenebilir.

Saymerî, Merîsî'nin Ebû Yusuf'tan yaptığı rivayetlerin yanı sıra birçok eser kaleme aldığını kaydeder.¹⁴³ Telif ettiği eserlerden isimleri tespit edilebilenler şunlardır: *Kitâb fi'tevhîd*, *Kitâbü'l-ircâ*, *Kitâbü'r-Red ale'l-Havâric*, *Kitâbü'l-İstitâah*, *er-Red ale'r-Râfıza fi'l-imâme*, *Kitâbü küfri'l-Müşebbihe*, *Kitâbü'l-marife*, *Kitâbü'l-vaîd*...¹⁴⁴ Ayrıca Kâtip Çelebi kendisine *Kitâbü'l-hücec* isimli bir eser nispet etmiş ve bu eserin Müzenî'nin kitabından daha güzel olduğunu, İsâ b. Ebân'ın *Hücec*'inin ise hem ilmi incelik hem de tertip olarak Müzenî ve Merîsî'nin (*Hücec* isimli) kitaplarından daha güzel olduğunu söylemiştir.¹⁴⁵ Bunlar dışında Merîsî, Ebû Yusuf'tan *el-Emâlî*'yi rivayet etmiş ve onun *Nevâdir*'ini kaleme almıştır.¹⁴⁶ Daha çok kelâmî eserler vermiş olan el-Merîsî'nin, *el-Emâlî* rivâyetiyle birlikte *Kitâbü'l-hücec* ve *Nevâdir* ünvanlı eserlerinin, onun fıkıh alanındaki yegâne çalışmaları olduğunu söyleyebiliriz.

Klasik dönemde Bişr el-Merîsî'nin görüşleri birçok reddiyeye de konu olmuştur. Kelami görüşleri Osman b. Said ed-Dârîmî tarafından yazılan *er-Red 'alâ Bişr el-Merîsî*

¹⁴¹ Kâsânî, I, 116, II, 258, IV, 3.

¹⁴² Bk. Serahsî, *el-Mebcut*, I, 154, 176, 206, IV, 199, VII, 104, XXIV, 4.

¹⁴³ Saymerî, s. 162.

¹⁴⁴ Zehebî, *Siyeru a' lâmi 'n-nübelâ*, X, 201.

¹⁴⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve 'l-fünûn*, (nşr., Şerafettin Yaltkaya, Rıfat Bilge), Beyrut: trhs., I, 632. Yukarıda Kâtip Çelebi'den yaptığımız alıntıyı, birazdan zikredeceğimiz tashihe uygun olarak yaptık. Kâtip Çelebi'nin orijinal metni şöyledir:

الحجج لبشر بن غياث المريسي، الحنفي . المتوفى: سنة 219، تسع عشرة ومانتين . وهو أحسن من كتاب (المزني) . وحجج عيسى بن أبان أدق علماء، وأحسن ترتيباً من كتابي المزني.

Hem bağlamdan, hem de son cümlede yer alan كتابي kelimesinin tesniye gelmesinden anlıyoruz ki bu ifadede bir düşme meydana gelmiştir. Buna göre son cümle şöyle olmalıdır:

وهو أحسن من كتاب (المزني)، وحجج عيسى بن أبان أدق علماء وأحسن ترتيباً من كتابي المزني [والمريسي].

¹⁴⁶ Birinci Bölüm, 2.6.1.4. *Nevâdiru* Bişr b. Gıyâs el-Merîsî.

isimli eserde eleştirilmiştir. Dârîmî'nin bu kitabı, yine Merîsî'ye reddiye olarak kaleme alınan Abdülaziz b. Yahya'nın *el-Hayde ve'l-İtizâr*'ı¹⁴⁷ ile birlikte onun kelâmî görüşlerini günümüze kadar ulaştıran iki kitaptan biridir.¹⁴⁸ Merîsî'nin çağdaşlarından olan Hanefî fıkıhçısı ve usulcüsü İsa b. Ebân'ın, onun haberler/rivayetler konusundaki görüşlerini eleştirdiği eserinin ismi de *er-Red 'alâ Bişr el-Merîsî fi'l-ahbâr*'dır.¹⁴⁹ Bir diğer reddiye de yine *er-Red 'alâ Bişr el-Merîsî* ismiyle Mâliki fakihlerinden Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülhakem tarafından kaleme alınmıştır.¹⁵⁰

Bişr el-Merîsî'nin vefat tarihi birçok kaynakta 218/833 olarak geçer. Buna göre Merîsî seksen yaşına yakın iken, İbni Hacer'in zikrettiğine göre yetmişli yaşlarda iken¹⁵¹ Zilhicce 218 (833 Aralık) tarihinde Bağdat'ta¹⁵² vefat etmiştir.¹⁵³ Aynı kaynaklarda vefat tarihi olarak 219 yılı da zikredilir. Bununla birlikte Kuraşî, Merîsî'nin vefat tarihini 228/843 olarak kaydetmiş ve 218 tarihine “bir görüş olarak” (kîle) yer vermiştir.¹⁵⁴ İbni Kutluboğa da tek tarih olarak 228'i zikretmiştir.¹⁵⁵ Leknevî ise eserinin *Ketâib*'i özetlediği ilk kısmında bu tarihi vermiş ardından kendisine ait yorumlara yer verdiği ikinci kısımda çeşitli kaynaklardan h. 218 tarihini nakletmiştir. Öyle görünüyor ki 228 tarihlendirmesinde

¹⁴⁷ el-Kinânî, Ebû'l-Hasen Abdülaziz b. Yahya el-Mekkî, *el-Hayde ve'l-i'tizar*, (nşr. Ali b. Muhammed b. Nasır el-Fakîhî) Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1423/2002.

¹⁴⁸ Bk. Ahmet Saim Kılavuz, “Bişr b. Gıyâs”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 221.

¹⁴⁹ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, (nşr. Dr. Acîl Câsim en-Neşmî) Kuveyt: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1985/1405, I, 103, III, 35.

¹⁵⁰ Kâdî İyâd, *ed-Dîbâcû'l-müzheb fî marifeti âyâni ulemâi'l-mezheb*, (nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-nur) Kahire: Dârü't-türâs, t.y., II, 165.

¹⁵¹ İbni Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, II, 306.

¹⁵² İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, (nşr. İhsan Abbas) Beyrut: Dâru sâdır, t.y., I, 278.

¹⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, VII, 531; Sem'ânî, XII, 211; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntezam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, (nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ) Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1412/1992, XI, 34; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 202.

¹⁵⁴ Kuraşî, I, 449.

¹⁵⁵ Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf) Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1413/1992, s. 143.

bir hata söz konusudur.¹⁵⁶

2.1.3.2.2. *el-Emâlî Rivâyeti:*

Muhtemelen reyi merkeze alan fıkıh anlayışını kendisine daha yakın bulduğu için Ebû Hanîfe ve ashabının çizgisini takip eden ve Hanefî imamlardan "ashabımız" olarak bahseden Merîsî,¹⁵⁷ Ebû Yusuf'un Bağdat'taki *el-Emâlî* meclislerinin müdavimlerinden olmuş ve bu eserin ravileri arasındaki yerini almıştır. Nâtîfî, el-Merîsî'nin rivayet ettiği *el-Emâlî*'nin on iki farklı kitabından/bölümünden rivayette bulunmuş ve *Emâlî*'nin bu rivâyeti onun Bişr b. el-Velid'inkinden sonra en fazla başvurduğu rivayet olmuştur.¹⁵⁸ Bu bölümler şunlardır: Kitâbü's-salât,¹⁵⁹ Kitâbü'l-menâsik,¹⁶⁰ Kitâbü'n-nikâh,¹⁶¹ Kitâbü'l-buyû,¹⁶² Kitâbü'l-keffârât,¹⁶³ Kitâbü'z-zihâr,¹⁶⁴ Kitâbü'l-eymân,¹⁶⁵ Kitâbü'l-vesâyâ,¹⁶⁶ Kitâbü'l-hudûd,¹⁶⁷ Kitâbü'r-rucû ani'ş-şehâdât,¹⁶⁸ Kitâbü'l-havâle,¹⁶⁹ Kitâbü'l-cinâyât (ve'z-ziyâdât).¹⁷⁰

Nâtîfî'nin yaptığı bir alıntıdan Merîsî'nin *el-Emâlî* rivâyetinde kişisel tercihlerine de yer verdiği anlaşılmaktadır.¹⁷¹ Hanefî mezhebi kitaplarında az da olsa rastladığımız

¹⁵⁶ el-Leknevi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 54.

¹⁵⁷ Nâtîfî, s. 54.

¹⁵⁸ Bk. Nâtîfî, s. 21, 54, 106, 109, 126, 141, 157, 177, 204, 250, 486, 549, 694, 733.

¹⁵⁹ Nâtîfî, s. 21, 54, 305.

¹⁶⁰ Nâtîfî, s. 106, 109, 438.

¹⁶¹ Nâtîfî, s. 126, 135, 143, 155, 188.

¹⁶² Nâtîfî, s. 141, 472, 477.

¹⁶³ Nâtîfî, s. 177, 181, 258.

¹⁶⁴ Nâtîfî, s. 204.

¹⁶⁵ Nâtîfî, s. 247, 248, 250, 255, 260, 320.

¹⁶⁶ Nâtîfî, s. 486.

¹⁶⁷ Nâtîfî, s. 549, 551.

¹⁶⁸ Nâtîfî, s. 579.

¹⁶⁹ Nâtîfî, s. 694.

¹⁷⁰ Nâtîfî, s. 733

¹⁷¹ Bk. Nâtîfî, s. 54.

el-Merîsî'ye ait görüş ve tercihlerin¹⁷² kaynağı, onun *el-Emâlî rivâyeti* yahut Ebû Yusuf'un *Nevâdir* niteliğindeki görüşlerini kaleme aldığı *Nevâdir*'i olmalıdır.¹⁷³ Bu tespit, Hanefî mezhebi eserlerinde "Bişr b. Gıyâs > Ebû Yûsuf" kanalıyla gelen hadis ve fıkıh rivayetleri¹⁷⁴ hakkında da geçerlidir.

2.1.3.3. el-Emâlî: Ebû Süleyman el-Cüzcânî (v. 200/816) rivâyeti:

2.1.3.3.1. Hayatı:

Tam adı, Ebû Süleyman Mûsa b. Süleyman el-Cüzcânî'dir.¹⁷⁵ Doğum tarihi bilinmemekle birlikte, arkadaşı Mu'alla b. Mansûr'un h. 150 civarında doğduğu¹⁷⁶ ve Cüzcânî'nin ondan yaşça daha büyük olduğu¹⁷⁷ hususlarından hareketle Cüzcânî'nin h. 150 yılından önceki bir tarihte doğduğunu söyleyebiliriz.

Cüzcânî, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin müşterek öğrencilerinden olup her ikisinden de kitaplarını (:yazdıkları eserleri) ve imlâlarını (:yazdırdıkları eserleri) rivayet etmiştir.¹⁷⁸ Fıkıh tahsilinde ve Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin eserlerinin rivâyetinde Mu'alla b. Mansur'un refiki olmuştur.¹⁷⁹ Ayrıca Ebû Yûsuf ve Şeybânî dışında, Abdullah b. Mübarek, Kasım b. Ma'n ve Hammad b. Zeyd gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş,¹⁸⁰ Bişr b. Musa, Kâdı Ahmed b. Muhammed el-Birtî, Ebû Hâtim er-Razî gibi isimler de kendisinden rivayette

¹⁷² Örnek olarak bk. Serahsî, *el-Mebsût*, I, 92, 154, 176, 186, 206; III, 153, IV, 199; VII, 104, VII, 149; 211; VIII, 132, XI, 232; XV, 106; XIX, 39; XXIV, 4.

¹⁷³ Birinci Bölüm, 2.6.1.4 Nevâdiru Bişr b. Gıyâs.

¹⁷⁴ Hârizmî, I, 131; Semerkandî, s. 39, Kâdızâde, *Netâicü'l-efkâr fî keşfi'r-rümûz ve'l-esrâr*, (nşr. Abdürrezzâk Galib el-Mehdî), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2003, VIII, 4.

¹⁷⁵ Saymerî, s. 161; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 194.

¹⁷⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 366.

¹⁷⁷ Saymerî, s. 161.

¹⁷⁸ Saymerî, s. 161.

¹⁷⁹ Kuraşî, III, 518.

¹⁸⁰ Kaynaklar için bk. Boynukalın, *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Kitâbu'l-Asl adlı eserinin tanıtımı ve fıkıh usulü açısından tahlili*, İstanbul, Ocak Yayınları, 2009, s. 93.

bulunmuşlardır.¹⁸¹ Şeybânî'nin kitaplarını Cüzcânî'den rivayet edenler arasında; Ziyâd b. Abdurrahman (247/861),¹⁸² Ebû Cafer Muhammed b. Sa'dân (?), Ebû İsme Sa'd b. Mu'âz el-Mervezî (253/867), Ebû Abdullah Muhammed b. Ammâr el-Küreybî/el-Küreynî (?),¹⁸³ Zeyd b. Üsâme (?),¹⁸⁴ Safvân b. el-Mugallis (?),¹⁸⁵ Ahmed b. Nasr (?),¹⁸⁶ Ali b. Şehriyar el-Esterâbâdî (?),¹⁸⁷ Muhammed b. Ebî Said'in dedesi Ya'kub (?),¹⁸⁸ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. İsâ el-Birtî (249/863),¹⁸⁹ gibi isimler bulunmaktadır. Ahmed b. İshak el-Cüzcânî, Gassan b. Muhammed, Muhammed b. Ahmed Ebû Recâ el-Kâdî, (285/898) Muhammed b. Seleme (278/891), Nusayr b. Yahya (268/881)¹⁹⁰ ve daha birçok kişi el-Cüzcânî'den fıkıh tahsil eden kimseler arasında zikredilmektedir.¹⁹¹

Cüzcânî, Çok sınırlı biri olduğunu öne sürerek kendisini kâdı yapmak isteyen Halife Me'mûn'dan affını istemiş, kendisine hak veren Halife de ona bu vazifeyi vermekten vazgeçmiştir.¹⁹² Böylelikle resmi bir vazife almayan el-Cüzcânî, Bağdat'ta Derb-i Esed mahallesinde ikamet etmiş ve Şeybânî'nin kitapları burada kendisine öğrenciler tarafından okunmuştur.¹⁹³

Cüzcânî, hadisçiler tarafından sevilen ve onlar tarafından saduk olarak nitelenmiş biridir. Bu kanaatin oluşmasında, onun halku'l-Kur'ân meselesinde Ehl-i hadisinkine

---

¹⁸¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 468-469; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 194.

¹⁸² Temîmî, III, 27.

¹⁸³ Bk. Boynukalın, s. 104-105.

¹⁸⁴ Temîmî, II, 151, III, 269.

¹⁸⁵ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, VII, 227, XII, 192-193.

¹⁸⁶ Kuraşi, I, 342; Temîmî, II, 115.

¹⁸⁷ Kuraşi, II, 572.

¹⁸⁸ Kuraşi, I, 384.

¹⁸⁹ Saymerî, s. 164.

¹⁹⁰ Kuraşi, I, 145, II, 687, III, 82, 162, 546.

¹⁹¹ Cüzcânî'den, hem Şeybânî'nin kitaplarını rivayet eden hem de diğer öğrencileri için bk. Boynukalın, 94-95.

¹⁹² Saymerî, s. 161.

¹⁹³ (İbnü'n-)Nedîm, s. 259.

benzer bir görüşü benimsemesinin büyük etkisi olsa gerektir.¹⁹⁴

İbni Nedim, Cüzcânî'nin kendisine ait bir eserinin bulunmadığını, onun sadece Şeybânî'nin kitaplarını rivayet ettiğini kaydeder.¹⁹⁵ Onun rivayet ettiği Şeybânî'ye ait eserler arasında *el-Asl*,¹⁹⁶ *el-Emâlî*,¹⁹⁷ *el-Câmiu's-sagîr*,¹⁹⁸ *el-Câmiu'l-kebir*¹⁹⁹ ve *ez-Ziyâdât*²⁰⁰ yer almaktadır. Kendisinin *el-Asl* rivâyeti bu eserin en sahih ve meşhur rivâyeti olarak kabul edilmektedir.²⁰¹

Aslında Cüzcânî'nin yalnızca Şeybânî'nin eserlerini rivayet ettiği ifadesi müsamahalıdır. Bir sonraki başlıkta ortaya konacağı üzere, İbnü'n-Nedim'in dediğinin aksine o, Ebû Yusuf'un eserlerini de; örneğin onun *el-Emâlî*'sini de rivayet etmiştir.²⁰² Zehebî, onun eserlerinin bulunduğunu söylemiş fakat herhangi bir eser ismi zikretmemiştir.²⁰³ Kuraşî ise kendisine *es-Siyerü's-sagîr*, *Kitâbü's-salat* ve *Kitâbü'r-rehn* isimli eserleri nispet etmiştir.²⁰⁴ Boynukalın bu eserlerin *el-Asl*'in bölümleri olduğunu ve bölümlerin elimizdeki nüshalarda Cüzcânî tarafından rivayet edildiği yorumunda bulunmuştur.²⁰⁵ Aynı zamanda Boynukalın, Kâtip Çelebi'nin Cüzcânî'ye *Kitâbü'l-Hiyel* isimli eseri nispetini de, Şeybânî'ye ait olduğu söylenen *Kitâbü'l-Hiyel*'i Cüzcânî'nin reddetme gerekçesini dikkate alarak mümkün görmemiştir.²⁰⁶ Adı geçen yazarlar tarafından kendisine nispet edilmese de, Şeybânî'den yazdığı *Nevâdir*, tasnif itibariyle de olsa

¹⁹⁴ Zehebî, *Siyeru a' lâmi'n-nübelâ*, X, 194.

¹⁹⁵ (İbnü'n-)Nedîm, s. 259.

¹⁹⁶ Boynukalın, s. 97.

¹⁹⁷ Bk. İkinci Bölüm, 2.2.1. *el-Emâlî* Rivâyeti.

¹⁹⁸ Şeybânî, *el-Câmiu's-sagîr*, s. 14-15. (Nâşirin mukaddimesi).

¹⁹⁹ Kuraşî, I, 364, II, 215. Bk. Boynukalın, s. 94-95.

²⁰⁰ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, XII, 192-193. Bk. Boynukalın, s. 94-95.

²⁰¹ Mercânî, *Nâzûratü'l-hakk fi farziyyeti'l- 'işâi ve in lem yegibi's-şafak*, (nşr., Orhan Ençakar, Okan Kadir -Abdülkadir- Yılmaz), Amman, Dâru'l-Feth & Dâru'l-hikme, 2012, s. 169.

²⁰² Bk. Birinci Bölüm, 2.1.3.3.2. *el-Emâlî* Rivâyeti.

²⁰³ Zehebî, *Siyeru a' lâmi'n-nübelâ*, X, 194.

²⁰⁴ Kuraşî, III, 519.

²⁰⁵ Boynukalın, s. 97.

²⁰⁶ Boynukalın, s. 97.

Cüzcânî'ye ait tek eser olarak gözükmektedir.²⁰⁷ Cüzcânî, 200/815 tarihinden sonraki bir yılda vefat etmiştir.²⁰⁸

2.1.3.3.2. *el-Emâlî Rivâyeti:*

Nâtîfî *el-Ecnas*'ta; bu rivâyetin Talak, Mükâteb, Eymân, Hudûd, Zekât ve Cinâyât bölümlerinden,²⁰⁹ Burhâneddin el-Buhârî de *el-Muhîtu'l-Burhânî*'de Bey' bahsinden bir kaç alıntı yapmıştır.²¹⁰

2.1.3.4. *el-Emâlî: Mu'allâ b. Mansûr (v. 211/826) rivâyeti:*

2.1.3.4.1. *Hayatı:*

Tam adı Ebû Ya'lâ²¹¹ (Ebû Yahyâ)²¹² Mu'allâ b. Mansur er-Râzî'dir. H. 150 civarında doğmuştur.²¹³ Batı Bağdat'tın, Katî'at-i Rabî' bölgesinde bulunan Kerh mahallesine yerleşmiş ve orada ikamet etmiştir.²¹⁴

Mâlik, Leys b. Sa'd, Şerîk, Ebû Avâne, Hammad b. Zeyd, Süleyman b. Bilâl, Hüseyim, İbni 'Uyeyne, Ebû Yûsuf ve daha birçok kişiden rivayette bulunmuştur.²¹⁵ Kendisinden, Ali b. el-Medînî, Ebû Bekr İbni Ebî Şeybe, Süleyman b. Tevbe, Buhârî ve daha başkaları rivayette bulunmuştur.²¹⁶ Mu'allâ'nın rivayet ettiği hadislere Kütüb-i Sitte'de yer verilmiştir.

²⁰⁷ Bk. İkinci Bölüm, 2.7.9. *Nevâdiru* Ebî Süleymân el-Cüzcânî.

²⁰⁸ Kuraşî, III, 518.

²⁰⁹ Nâtîfî, s. 175, 238, 251, 285, 416, 736.

²¹⁰ Burhâneddin el-Buhârî, VI, 496, 497; VII, 19, 165.

²¹¹ İbni Hibbân, *es-Sikât*, (nşr., Muhammed Abdülmü'id Han) Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973/1893, IX, 182; İbni Sa'd, VII, 341; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XV, 245; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 461; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 365.

²¹² Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 215.

²¹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 366.

²¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XV, 246.

²¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XV, 245; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 461; Kuraşî, III, 492.

²¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XV, 245; Kuraşî, III, 492.

Kaynaklarda kendisine mükerrer defalar yapılan kadılık teklifini geri çevirdiği ve bu bağlamda Me'mûn'un kendisine yaptığı kadılık teklifini de kabul etmediği kaydedilmektedir.²¹⁷ Hadisçiler kendisini “sika”, “saduk” ve “sünnet sahibi” olarak vasıflamışlardır.²¹⁸ Mu'allâ, el-Cüzcânî'nin tavrına benzer şekilde halku'l-Kur'ân konusunda Ehl-i hadis çizgisine yakın bir görüşü benimsemiş ve Hanefî imamların (:Ebu Hanife, Ebu Yusuf, Şeybânî) bu konu hakkında konuşmadığını, bu hususta görüş beyan edenlerin Bişr el-Merîsî ile İbn Ebi Duâd olduğunu söylemiştir.²¹⁹

Mu'allâ b. Mansur da tıpkı arkadaşı Cüzcânî gibi, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin müşterek öğrencilerinden olup her ikisinden de kitaplarını ve imlalarını rivayet etmiştir.²²⁰ Zehebî onun hem fıkıh hem de hadiste çok iyi birikime sahip olduğunu söylemiştir.²²¹

Mu'alla b. Mansur Ebû Yusuf'un ve Şeybânî'nin *Emâli*'lerini ve Şeybânî'nin *el-Asl*'ını rivayet eden raviler arasındadır.²²² İsmail Paşa'nın kendisine nispet ettiği *Emâli* aslında onun Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *Emâli*'lerinin rivâyetidir.²²³ Bunun dışında kendisinin kaleme aldığı yegâne eser, Ebû Yusuf'un *Nevâdir*'i olarak gözükmektedir. Kâtip Çelebi'nin kendisine nispet ettiği *Kitâbü'd-dahâyâ* ile Hâkim Nisâbü'rî'nin nispet ettiği *Kitâbü's-savm* isimli eserler²²⁴ ise muhtemeldir ki onun rivayet ettiği eserlerin bölümleridir.

Mu'alla b. Mansur 211 yılının (tercih edilmeyen bir diğer görüşe göre 212 yılının)

²¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XV, 246; Kuraşî, III, 492; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 215.

²¹⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 461; Kuraşî, III, 493.

²¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XV, 246; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 461; Temîmî, I, 110.

²²⁰ Saymerî, s. 161; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XV, 246.

²²¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 366.

²²² Boynukalın, s. 100-101.

²²³ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 466.

²²⁴ Kâtip Çelebi, II, 1434; Ahmed b. Ferh el-İşbîlî, *Muhtasaru Hilâfiyyâti'l-Beyhakî*, III, 48;

Rebûlevvel ayında Bağdat'ta vefat etmiştir.²²⁵

2.1.3.4.2. *el-Emâlî* Rivâyeti:

Hanefî mezhebi fıkıh kitaplarında *el-Emâlî*'nin Mu'allâ b. Mansur rivâyetinden yapılmış herhangi bir nakle rastlanmamaktadır. Ancak es-Saymerî, Muallâ'nın Ebû Yûsuf'tan *el-Emâlî*'yi rivayet ettiğini tasrih etmiştir.²²⁶ Ayrıca *Nevâdir*'indeki bazı ifadeleri, Muallâ'nın *el-Emâlî* meclisine katıldığı şeklinde anlaşılmalıyca oldukça müsaittir:

(...) Daha sonra Ebû Yûsuf bu görüşünden dönmüş; muattak (:bekletilmiş) olsun ya da olmasın nebizlerin tamamında Ebû Hanîfe'nin görüşünü benimsemiştir. Ben onun Ebû Hanîfe'nin görüşüne döndüğü güne şahit olmuştum. Ancak Ebû Yusuf'la aramda birileri olduğu için tamamını duyamadığımdan söylediklerinin bazılarını kaçırmıştım. Sonrasında Ebû Yusuf'a benden daha yakın oturan o kişiler kendisinden (onun nebizler konusunda tamamıyla Ebû Hanîfe'nin görüşünü benimsediği şeklindeki) o görüşünü bana aktarmışlardı.²²⁷

Nitekim, bir çok kişinin iştirak ettiği bu kalabalık meclisin Ebû Yusuf'un *el-Emâlî* meclisi olduğunu düşünmek oldukça makuldür. Bütün bunlara ilaveten, Ebû Yusuf'un hal-i hayatında ona öğrencilik etmiş olan ve de *el-Emâlî*'nin yazdırıldığı şehir olan Bağdat'ta ikamet eden Mu'allâ b. Mansur'un, yoğun katılıma mazhar olduğu anlaşılan *el-Emâlî* meclisine iştirak etmesi olağan, katılmaması olağan dışı görülmelidir.

2.1.3.5. *el-Emâlî*: Muhammed b. Semâ'a (v. 233/848) rivâyeti:

2.1.3.5.1. Hayatı:

Tam adı, Ebû Abdullah Muhammed b. Semâ'a b. Ubeydullah b. Hilâl b. Vekî' b.

²²⁵ İbni Hibbân, *es-Sikât*, IX, 182; İbni Sa'd, V, 341; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XV, 246; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 461; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 369; Kuraşî, III, 493;

²²⁶ Saymerî, s. 161.

²²⁷ Mu'allâ b. Mansûr, *Nevâdir*, (Mu'alla b. Mansûr'un *Nevâdir*'i ve Hanefî Mezhebi Literatüründeki Yeri, nşr. Ahmed Hamdi Furat) İstanbul: Reha, 2013, s. 131. Mu'allâ'nın *Nevâdir*'i hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Birinci Bölüm, 2.6.1.1. *Nevâdiru* Mu'alla b. Mansur.

Bısr et-Temîmî'dir.²²⁸ 130/747-48 tarihinde doğmuştur.²²⁹

Ebû Yusuf, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'dan fıkıh tahsil etmiştir. Birazdan zikredileceği üzere, Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin neredeyse bütün eserlerini rivayet etmiş olması, onun bu iki hocasından uzun süre fıkıh tahsil ettiğini göstermektedir. Hanefî mezhebinin erken dönem tabakat ve biyografi türü eserlerinde Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî hakkında kendisi vasıtasıyla yapılan nakillerin çokluğu da onun hocalarının yanında uzun süre kaldığına işaret eden bir diğer husustur.²³⁰ Ahmed b. Ebi İmrân, Bekr b. Muhammed el-‘Ammî, oğlu Ahmed b. Muhammed b. Semâ‘a gibi isimler kendisinden fıkıh tahsil etmiştir.²³¹

192/808 tarihinde, Kâdı Yusuf b. Ebû Yusuf'un yerine, Halife Harun Reşid tarafından²³² Batı-Bağdat kadısı olarak atanmış ve 208/823 tarihinde Me'mûn zamanında²³³ gözlerinin zayıflaması sebebiyle azledilmiş ve yerine İsmail b. Hammad b. Ebû Hanîfe atanmıştır.²³⁴

Muhammed b. Semâ‘a, Ebû Yusuf'un *el-Emâlî*'si²³⁵ ile *Dîvân*'ını²³⁶ rivayet etmiş ve onun *Nevâdir*'ini²³⁷ kaleme almıştır. Şeybânî'nin de; *el-Emâlî*,²³⁸ *el-Asl*,²³⁹ *el-Câmi‘u'l-*

²²⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 918; Kuraşî, III, 168.

²²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, III, 298; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 918;

²³⁰ Bu noktada elektronik ortamlarda yaptığımız taramalarda, Saymerî'nin *Ahbârü Ebi Hanîfe*'sinde İbni Semâ‘a'nın adının 33 kez, İbn Ebi'l-Avvâm'ın *Fezâilü Ebi Hanîfe*'sinde ise 21 kez geçtiğini tespit ettik.

²³¹ Saymerî, s. 136; Temîmî, II, 48, 254, 315.

²³² Bazı kaynaklarda "Halife Me'mûn tarafından" şeklinde geçmektedir. Bk. Saymerî, s. 162; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 170.

²³³ Bazı kaynaklarda "Halife Mutasım tarafından" şeklinde geçmektedir. Bk. Saymerî, s. 162; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 918. Ancak Hatîb, İbni Semâ‘a'nın Mutasım değil Me'mûn tarafından azledildiğini vurgular. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, III, 298.

²³⁴ Saymerî, s. 162; (İbnü'n-)Nedîm, s. 259; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, III, 298; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 918.

²³⁵ İbni Semâ‘a'nın *el-Emâlî* rivayeti hakkında bir sonraki başlıkta bilgi verilecektir.

²³⁶ Birinci Bölüm, 2.5. *Dîvân*.

²³⁷ Birinci Bölüm, 2.6.1.5. *Nevâdiru Ebî Yusuf: Rivâyetü Muhammed b. Semâ‘a*.

²³⁸ İkinci Bölüm, 2.2.2. *el-Emâlî: Muhammed b. Semâ‘a Rivayeti*.

kebîr,²⁴⁰ *Rakkıyyât*²⁴¹ ve *Kitâbü'l-kesb*²⁴² isimli eserlerini rivayet etmiş ve onun da *Nevâdir*'ini²⁴³ kaleme almıştır. Özellikle *el-Asl (el-Usûl)* rivâyeti Ebû Bekr er-Razî el-Cessâs tarafından sahit ve sağlam rivayetler arasında değerlendirilmiştir.²⁴⁴

Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *Nevadir*'i dışında kaynaklarda kendisine; *Edebü'l-kâdî (fi'l-ahkâm)*, *el-Mehâdir ve's-sicillât ve Dîvân*²⁴⁵ isimli eserler nispet edilmiştir.²⁴⁶ Bu son eser onun yukarıda ismini zikrettiğimiz Ebû Yusuf'tan rivayet ettiği eser olabileceği gibi, kendi kadılık zamanındaki adlı kayıtlardan teşekkül eden bizzat kendisine ait bir eser de olabilir. Ayrıca kendisinin ravisi olduğu Şeybânî'ye ait *Kesb* kitabını (*el-İktisâb fi'r-rizki'l-müstetâb*) ihtisar ettiği hususu yine bazı kaynaklarda yer almaktadır.²⁴⁷ Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye yazdığı mektup günümüze İbni Semâ'a > Ebû Yûsuf > Ebû Hanîfe senediyle ulaşmıştır.²⁴⁸

---

²³⁹ Saymerî, s. 162.

²⁴⁰ İbni Semâ'a'nın *el-Câmi'u'l-kebîr* rivayeti olduğu görebildiğimiz kadarıyla ilk defa Ebu'l-Vefâ el-Efgânî (*el-Câmi'u'l-kebîr* neşri mukaddimesi, s. 5) tarafından tasrih edilmiştir. Klasik dönem kaynaklarda bu yönde açık bir ifadeye rastlamadık. Ancak İbn Ebi'l-Avvâm'ın zikrettiği bir anekdot, İbni Semâ'a'nın *el-Câmi'u'l-kebîr*'i rivayet etmekten de öte, Şeybânî ile -özellikle de müşkil yerleri- müzakere ettiğini göstermektedir. (Bk. İbn Ebi'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, s. 360.) Bu yüzden kendisini *el-Câmi'u'l-kebîr* ravisi olarak zikrettik. Dahası, Şeybânî'nin neredeyse bütün eserlerini rivayet eden İbni Semâ'a'nın, onun *el-Câmi'us-sagîr*'ini rivayet etmemiş olması düşünülemez olmasına rağmen, bunu doğrulayan tarihi bir veriye ulaşamadığımız için kendisini eserin ravileri arasında zikretmedik.

²⁴¹ İkinci Bölüm, 2.5. Rakkıyyât.

²⁴² Bk. Serahsî, *el-Mesut*, XXX, 244.

²⁴³ İkinci Bölüm, 2.7.2. Nevâdiru İbni Semâ'a'an Muhammed.

²⁴⁴ Saymerî, s. 162.

²⁴⁵ Kâtip Çelebi, I, 813.

²⁴⁶ (İbnü'n-)Nedîm, s. 259; Kuraşî, III, 170; İbni Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 241; Kâtip Çelebi, I, 813; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedıyyetü'l-ârifîn*, II, 12; Riyâzzâde, *Esmâü'l-kütüb*, Dımaşık: Dâru'l-fikr, 1403/1983, s. 28, 262.

²⁴⁷ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *İzâhu'l-meknûn*, III, 115; *Hedıyyetü'l-ârifîn*, II, 12.

²⁴⁸ Ebu Hanife, *Risâletü Ebî Hanife ilâ Osman el-Bettî*, (*Nemâzic min resâili'l-eimme es-selef ve edebihimi'l-ilmî* içerisinde) nşr. Abdülfettâh Ebu Gudde) Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1999/1419, s. 21; Cürcânî, Abu Abdullah Yusuf b. Ali, *Hızânetü'l-ekmel*, (nşr. Ahmed Halil İbrahim, İstanbul: Dâru'l-kütübi'l-ilmıyye, 2015) IV, 690.

İbni Semâ'a, Şaban 233/Mart 848 tarihinde 103 yaşında iken vefat etmiştir.²⁴⁹

2.1.3.5.2. *el-Emâlî* Rivâyeti:

Nâtîfî, *el-Ecnâs*'ta Muhammed b. Semâ'a'nın *el-Emâlî* rivâyetinden bir nakil yapmış,²⁵⁰ Saymerî de kendisinin Ebû Yusuf'a ait *el-Emâlî*'yi rivayet ettiğini kaydetmiştir.²⁵¹ Ancak Nâtîfî'nin yaptığı iki nakilde de “Mu'allâ'nın imlâ ettirdiği...” kaydının bulunması, İbni Semâ'a'nın Ebû Yusuf'un *Emâlî*'sini doğrudan kendisinden değil, Mu'allâ'dan aldığını göstermektedir. Bu durumda İbni Semâ'a'nın Ebû Yusuf'un *Emâlî* ravisi olması doğrudan değil vasıtalıdır. Bu durumda bizim burada kendisine *Emâlî* ravisi olarak yer vermemiz daha çok Saymerî'nin kaydına binâendir. Ya da Muhammed b. Semâ'a'nın hocası Ebû Yusuf'un *Emâlî*'sini, hem doğrudan kendisinden hem de Mu'allâ b. Mansur rivâyetinden kayda geçirdiğini düşünebiliriz.

2.1.3.6. *el-Emâlî*: Hilal b. Yahya el-Basrî - Hilâlü'r-re'y - (v. 245/860) rivâyeti:

2.1.3.6.1. Hayatı:

Tam adı, Ebû Bekr Hilâl b. Yahyâ b. Müslim el-Basrî olup²⁵² geniş ilmi birikimi ve fıkıh kabiliyetinden ötürü “Hilâlü'r-re'y” lakabıyla tanınmıştır.²⁵³

Hilâlü'r-re'y'in ismi, Ebû Yûsuf ile Züfer'in ortak talebelerinin arasında zikrediliyor olsa da,²⁵⁴ o daha çok Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Yûsuf b. Halid es-Semfî'nin (v. 249/864) ahabından olarak tanınmıştır.²⁵⁵ Nitekim biyografik kaynaklarda kendisinin Semfî'den yaptığı birçok rivayet mevcuttur. Bekkâr b. Kuteybe²⁵⁶ Hilâlü'r-re'y'in en

²⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, III, 298; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 918; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 647.

²⁵⁰ Nâtîfî, s. 390, 673.

²⁵¹ Saymerî, s. 161-162.

²⁵² (İbnü'n-)Nedîm, s. 258; Kuraşî, III, 572.

²⁵³ Saymerî, s. 163; Kuraşî, III, 573.

²⁵⁴ Saymerî, s. 163.

²⁵⁵ Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2000, VII, 447.

²⁵⁶ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 223.

tanınmış öğrencilerindendir. Muhaddisler kendisini genelde zayıf olarak kabul etmişlerdir.²⁵⁷

Hilâlû'r-re'y'in, bir sonraki başlıkta değineceğimiz Ebû Yusuf'tan yaptığı *el-Emâlî* rivâyeti dışında, *Ahkâmü'l-vakf* isimli eseri²⁵⁸ ile Şurut ilminde ilk telif sayılan bir çalışması daha vardır.²⁵⁹ Ayrıca kendisine *Kitâbü'l-hudûd*, *Kitâbü'l-muhâvera*,²⁶⁰ *Kitâbü'l-vasâyâ* isimli eserler nispet edilmiştir.²⁶¹ Aynı şekilde *Tefsîru'l-Kur'ân* isimli bir eser de yine geç dönem kaynaklarında kendisine nispet edilen eserler arasındadır.²⁶² Ancak ilim hayatı boyunca fıkıhla iştigal eden el-Basrî'nin bu kitabının tefsirle değil fıkıhla alakalı olduğunu ve de İbnü'n-Nedîm'in zikrettiği *Tefsîru's-şurût* isimli eseri²⁶³ ile aynı çalışma olduğunu düşünüyoruz. Hilâlû'r-re'y, Zilkade 245/Şubat 860 yılında Basra'da vefat etmiştir.²⁶⁴

2.1.3.6.2. *el-Emâlî Rivâyeti:*

Kendisinin *el-Emâlî* rivâyetinden herhangi bir nakle rastlamadık. Ancak İbn Ebi'l-Avvâm'ın eserinde yer verdiği bir hâdiseden anlaşıldığı üzere Hilâlû'r-re'y, Ebû Yûsuf'un imlâ meclislerine katılan ve onun *el-Emâlî*'sini yazan talebelerindendir:

(...) Hilal b. Yahya dedi ki: (...) Ebû Yûsuf bir gün bize mükâteb konusundan bir bab imlâ ettirdi. İmla bitince ben ayağa kalkıp şöyle dedim: “Geçtiğimiz yaz görüşünüz böyle değildi. O görüşünüzü bırakıp bunu mu, yoksa bunun yerine o eski görüşünüzü mü esas alalım?” Ebû Yûsuf cevaben şöyle dedi: “İkisini de olduğu gibi bırakın. O iki meselenin arasını ayırdedebilecek birileri mutlaka çıkacaktır”.²⁶⁵

Bu nakilden anlaşıldığı üzere Hilâlû'r-re'y *el-Emâlî* meclislerinin müdavim ve

²⁵⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 1277; İbni Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, VIII, 350.

²⁵⁸ Haydarâbâd 1355/1936.

²⁵⁹ İbni Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 313; Kâtip Çelebi, II, 1046.

²⁶⁰ (İbnü'n-)Nedîm bu eseri *Kitâbu'l-muhâfera* olarak kaydetmiştir. *el-Fihrist*, s. 258

²⁶¹ Keşfu'z-zunûn, II, 1411, 1456, 1470

²⁶² İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 510.

²⁶³ (İbnü'n-)Nedîm, s. 258.

²⁶⁴ (İbnü'n-)Nedîm, s. 258; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 1277; İbni Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 313.

²⁶⁵ Bk. İbn Ebi'l-Avvâm, s. 305.

takipçilerindedir. Öyle ki Hilal, hocasının daha önce ortaya koyduğu görüşüyle yeni ortaya koyduğu görüş arasında mukayese yapabilecek kadar bu meclisin dikkatli ve devamlı katılımcılarından.

2.1.3.7. el-Emâlî: el-Hasen b. Ebî Mâlik (v. 204/819) rivâyeti:

2.1.3.7.1. Hayatı:

Tam ismi Ebû Mâlik el-Hasen b. Ebi Mâlik'tir.²⁶⁶ Hasen b. Ebi Mâlik, arkadaşı Ebû Ali er-Râzî ile birlikte Ebû Yusuf'tan fıkıh tahsil etmiş olup²⁶⁷ ondan çokça istifade eden öğrencileri arasındadır.²⁶⁸ Ayrıca bazı anekdotlardan anlaşıldığı üzere, Bişr b. el-Velid ile el-Hasen b. Ebi Mâlik, Ebû Yusuf'un halkasındaki özel ve yakın talebelere dendir.²⁶⁹ Bu yakınlığın bir neticesi olsa gerektir ki, el-Hasen b. Ebi Mâlik, Ebû Yusuf ölüm döşğinde iken onun başucundadır.²⁷⁰ Saymerî kendisini, “rivayette güvenilir, ilmi ve rivâyeti geniş” şeklinde nitelemiştir.²⁷¹

Kendisinden, mezhebin önemli isimlerinden olan Muhammed b. Şücâ' fıkıh tahsil etmiştir.²⁷² Ayrıca İbni Şücâ' kendisinden oldukça fazla miktarda mezhep içi tarihî/biyografik malzemeyi de rivayet etmiştir.²⁷³ el-Hasen b. Ebi Mâlik sadece Ebû Yusuf'tan fıkıh tahsil etmiş olmasına rağmen “Ebû Yusuf fıkhıta onun kadar kılı kırk yarmazdı”²⁷⁴ demek suretiyle Şeybânî'yi öven ifadeler kullanmıştır. Dahası Şeybânî'ye

---

²⁶⁶ Kuraşî, II, 90.

²⁶⁷ Kuraşî, IV, 69.

²⁶⁸ Saymerî, s. 162; Kuraşî, II, 90; Temîmî, III, 50.

²⁶⁹ Bk. İbn Ebi'l-Avvâm, s. 312.

²⁷⁰ Bk. İbn Ebi'l-Avvâm, s. 325.

²⁷¹ Saymerî, s. 162.

²⁷² Kuraşî, II, 90.

²⁷³ Elektronik ortamlarda yaptığımız taramalarda İbni Şücâ'ın el-Hasen b. Ebi Malik'ten yaptığı nakillerin sayısı şu şekildedir: İbn Ebi'l-Avvâm'ın *Fezâilü Ebî Hanîfe*'sinde 25 nakil, Saymerî'nin *Ahbâru Ebî Hanîfe*'sinde 8 nakil.

karşı kötü bir tutum sergileyen arkadaşı Bişr b. el-Velid'i de bu konuda ikaz etmiş ve Şeybânî'nin fıkhi çalışmalarını takdir etmiştir.²⁷⁵

Tespit ettiğimiz *el-Emâlî* rivâyeti dışında herhangi bir ilmi çalışması bulunmayan el-Hasen b. Ebi Mâlik, 204/819 yılında vefat etmiştir.²⁷⁶

2.1.3.7.2. *el-Emâlî* Rivâyeti:

Hanefî imamlar içerisinde yalnızca Ebû Yûsuf'a talebelik yapan el-Hasen b. Ebî Mâlik'in biyografisine yer verenler onun, *el-Emâlî* meclisine katılıp katılmadığı ya da bu eseri hocasından rivayet edip etmediği noktasında herhangi bir şey söylemezler.²⁷⁷ Ancak Hanefî mezhebi fıkıh kitaplarında "el-Hasen b. Ebî Mâlik > Ebû Yûsuf (bazen de, > Ebû Hanîfe)" isnadıyla bir çok fikhî mesele de nakledilmiştir.²⁷⁸ Nâtîfî'nin *el-Ecnâs*'ta bu isnatla yer verdiği fikhî bir meselede, el-Hasen b. Ebî Mâlik'in ilgili meseleyi Ebû Yûsuf'tan dinlediği tarih olan h. 179 yılını da zikretmesi²⁷⁹ bize göre mevzûbahis meselenin, *el-Emâlî* meclisinde el-Hasen b. Ebî Mâlik tarafından kayda geçirilmiş bir mesele olduğunu göstermektedir. Mezkûr tarihte Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî* meclisinin devam ettiğini biliyoruz. Nitekim Bişr b. el-Velid aynı yılın Cemâziyelülâ ayında dinlediğini kaydettiği bir başka meseleyi *el-Emâlî* rivâyetinde zikretmiştir.²⁸⁰ Bize göre bu önemli detay, el-Hasen b. Ebî Mâlik'in hocası Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî* meclisinde bulunduğunu ve "el-Hasen b. Ebî Mâlik > Ebû Yûsuf" vasıtasıyla bize gelen hatırı sayılır miktardaki fıkıh rivâyetinin kaynağının da

---

²⁷⁴ Temîmî, III, 50.

²⁷⁵ İbn Ebi'l-Avvâm, s. 357; Saymerî, s. 162.

²⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti 's-selam*, VIII, 275; Kuraşî, II, 91.

²⁷⁷ Saymerî, s. 162; Kuraşî, II, 90; Temîmî, III, 50.

²⁷⁸ Tahâvî, *Şerhu maâni'l-âsâr*, I, 491; Cessâs, *Muhtasar ihtilafü'l-ulemâ*, III, 79, IV, 117, 211; *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 373, IV, 19; Semerkandî, 23, 49, 53, 90, 115, 117, 139, 143, 153, 169, 177, 213, 258, 269, 272, 288, 294, 321, 348, 350, 376, 394, 395, 407; Nâtîfî, s. 14, 52, 62, 75, 79, 87, 88, 92, 93, 110, 120, 121, 132, 161, 189, 306, 311, 319, 365, 377, 438, 542, 559, 678, 731, 764; Serahsî, *el-Mebsût*, II, 159, 193, III, 128, 142, IV, 60, VI, 211, VIII, 11, XXIV, 91, XXVII, 76; Burhâneddin el-Buhârî, I, 30, II, 218, 316, 384, 420, III, 437, IV, 15, V, 476, VI, 487, VII, 15, 20, 37, VIII, 242.

²⁷⁹ Nâtîfî, s. 79.

²⁸⁰ Nâtîfî, s. 691.

el-Emâlî'nin el-Hasen b. Ebî Mâlik rivâyeti olduğunu göstermektedir. Bu rivayet yekûnunu sonraki nesillere ulaştıran kişiler arasında en önemli isim, Hasan b. Ziyâd'ın öğrencisi Muhammed b. Şücâ' es-Selcî (v. 266/880) olmuştur. Selcî; *Şerhu'l-Mücerred*, *Şerhu İhtilaf-ı Züfer ve Ya'kûb* ile *en-Nevâdir* isimli eserlerinde, el-Hasen b. Ebî Mâlik'in *el-Emâlî* rivâyetinin isnadı olduğunu düşündüğümüz "el-Hasen b. Ebî Mâlik > Ebû Yûsuf" senediyle pek çok mesele nakletmiştir.²⁸¹ Ayrıca biyografisinde zikredildiği üzere Ebû Yusuf'un yakın ve özel öğrencilerinden olma niteliğini, hocasının en önemli fikhî faaliyetinin gerçekleştiği *Emâlî* meclislerine katılmaksızın kazanmış olması da bizce mümkün değildir.

2.1.3.8. *el-Emâlî*: Şuayb b. Süleyman (v. 204/820) rivâyeti:

2.1.3.8.1. Hayatı:

Tam ismi Şuayb b. Süleyman b. Süleym b. Keysân el-Keysânî'dir. Aslen Kûfeli olup sonradan Mısır'a gelip yerleşmiştir.²⁸² Kendisinden, Ebû Cafer et-Tahâvî'nin de hocası olan oğlu Süleyman b. Şuayb'ın rivayetleri vardır. Şuayb b. Süleyman, Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin müşterek öğrencilerindedir.²⁸³

Kaynaklarda Şuayb'ın telif ettiği bir eserin ismi geçmemektedir. Bir sonraki başlıkta bahsedileceği üzere kendisi Ebû Yusuf'a ait *el-Emâlî*'nin ravilerindedir. Ayrıca kendisi Şeybânî'nin *Nevâdir*'ini yazmıştır.²⁸⁴ Şevval 204/Mart 820 tarihinde Mısır'da vefat etmiştir.²⁸⁵

2.1.3.8.2. *el-Emâlî* Rivâyeti:

Şuayb b. Süleyman'ın biyografisine yer verenlerin eserlerinde onun Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî*'sini rivayet ettiğine dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Şuayb'ın *el-Emâlî* ravilerinden olduğu, İbn Ebî'l-Avvâm'ın Ebû Hanîfe'nin hadis rivâyetindeki usulüne dair

²⁸¹ Bk. Nâtîfî, s. 691.

²⁸² Kuraşî, II, 253.

²⁸³ Kuraşî, II, 253; Temîmî, IV, 73.

²⁸⁴ İkinci Bölüm, 2.7.1. Nevâdiru Şuayb b. Süleyman.

²⁸⁵ Kuraşî, II, 253.

yer verdiği bir rivayette geçen "Ebû Yûsuf bize Ebû Hanîfe'nin Öyle dediğini imlâ ettirdi" ifadesinden anlaşılmaktadır.²⁸⁶ İlgili anekdotta geçen "bize" ifadesinden, mevzubahis hususun imlâ ettirildiği mecliste Şuayb'ın yalnız olmadığı anlaşılmaktadır. Buna göre ilgili meclisin imlâ meclisi olma ihtimali çok yüksektir. Nitekim Ebû Yûsuf'un bilinen tek imlâ meclisi ise *el-Emâlî* olarak bilinen eserini yazdırdığı meclistir.

2.1.3.9. *el-Emâlî*: Yûsuf b. Ebî Yûsuf (v. 192/807) rivâyeti:

2.1.3.9.1. Hayatı:

Yûsuf b. Ebî Yûsuf, İmam Ebû Yûsuf'un oğlu olup tam ismi Ebû Muhammed Yûsuf b. Ya'kûb b. İbrahim'dir. Fıkıh tahsilini babasından yapmıştır. Ayrıca babası Ebû Yusuf, kitaplarının çoğunu kendisine okumuştur (:kırâe aleyh).²⁸⁷ Yunus b. Ebi İşhak, Seriy b. Yahya ve babası Ebû Yusuf'tan hadis dinlemiştir.²⁸⁸ 174/790 tarihinde Batı-Bağdat'a kadı olarak atanmış ve vefat tarihi olan 192/807 yılına kadar bu vazifede kalmıştır.²⁸⁹ 162/778 yılında Crcân'a kâdı olarak atanan babasına Bağdat kadılığında naiblik de yapmıştır.²⁹⁰ Babası Ebû Yusuf'tan *Kitâbü'l-Âsâr*'i²⁹¹ ve bir sonraki başlıkta geleceği üzere *el-Emâlî*'yi rivayet etmiştir. Yusuf b. Ebû Yusuf, H. 192 yılının Recep ayında Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁹²

2.1.3.9.2. *el-Emâlî* Rivâyeti:

Onun *el-Emâlî* ravilerinden olduğunu Nâtıfî'nin, kendisine ait *el-Emâlî*

²⁸⁶ İbn Ebi'l-Avvâm, s. 125; Kuraşî, II, 253.

²⁸⁷ Vekî, III, 257.

²⁸⁸ Vekî, III, 257; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XVI, 434.

²⁸⁹ Taberî, VIII, 239; Kuraşî, III, 643.

²⁹⁰ Vekî, III, 256. Ayrıca bk. Birinci Bölüm, 1. Ebu Yusuf'un Kısa Biyografisi.

²⁹¹ Kuraşî, III, 645. Şu an elimizde bulunan Ebu Yusuf'a ait *Kitâbü'l-âsâr*, Yusuf b. Ebu Yusuf kanalıyla gelen rivayettir. Bk. *Kitâbü'l-âsâr*, (nşr. Eb'l-vefâ el-Efgânî), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1355, s. 3, (Muhakkikin mukaddimesi).

²⁹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XVI, 434; Kuraşî, III, 645.

rivâyetinden yaptığı fikhî bir alıntıdan anlıyoruz.²⁹³ Daha evvel de ifade ettiğimiz üzere, Yûsuf b. Ebî Yûsuf günümüze ulaşmış olan ve babası Ebû Yûsuf'a nispet edilen *Kitâbü'l-Âsâr*'ın da ravidir. Yûsuf b. Ebî Yûsuf'un aynı zamanda *el-Emâlî* ravilerinden olduğu düşünüldüğünde, tıpkı Muhammed b. Şücâ' rivâyetiyle gelen ve Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûf'nin *el-Mücerred* isimli eserinden çıkartılarak derlenen *el-Müsned*'inde olduğu gibi,²⁹⁴ Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Âsâr*'ının da oğlunun *el-Emâlî* rivâyetinin içerisinden çıkarılarak derlenmiş olabileceği ihtimali söz konusudur.

Bu tespit, *Kitâbü'l-Âsâr*'ın Yûsuf b. Ebî Yûsuf tarafından rivayet edilmiş olmasıyla da²⁹⁵ çelişmez. Zira bu derleme işinin, Yûsuf b. Ebî Yûsuf'un *el-Emâlî* rivâyetinden yapılmış olması durumunda, derlemenin ravisi yine Yûsuf b. Ebî Yûsuf olarak kabul edilmiş olabilir. Ayrıca, Şeybânî'ye ait *Kitâbü'l-âsâr*'da onun telif izleri olan "hadislerin fikhî yorumları" mevcutken, Ebû Yûsuf'a nispet edilen *Kitâbü'l-Âsâr*'da rivayetlerin sadece arka arkaya sıralanmış olması ve eserin tertibinde görülen sıkıntılar, bu eserin telif değil de bir derleme olduğu şeklindeki bu çıkarımımızı güçlendirmektedir.

2.1.3.10. *el-Emâlî*: Muhammed b. Said b. Sâbık (v. 216/831) rivâyeti

2.1.3.10.1. Hayatı:

Zehebî'nin Kazvin beldesinin muhaddisi olarak nitelediği²⁹⁶ İbn Sâbık hakkındaki malumatımız sınırlıdır. Babasından, Ebû Cafer er-Razî, Züheyr b. Muaviye, Amr b. Ebi Kays ve Ebû Yusuf'tan²⁹⁷ hadis rivayet etmiştir.²⁹⁸ Ahmed b. Süreyc, Ebû Zür'a, Ebû Hatim, Yahya b. Abdek, Muhammed b. Eyyub gibi Reyli isimler de kendisinden rivayette

²⁹³ Nâtıfî, s. 108.

²⁹⁴ Bk. Kevserî, *el-İmtâ' bi sîreti'l-imâmeyn el-Hasen b. Ziyâd ve sahibihî Muhammed b. Şücâ*, Kâhire, Matbaatü'l-envâr, 1368, s. 18.

²⁹⁵ Kuraşî, III, 645.

²⁹⁶ Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y. I, 292.

²⁹⁷ Hârisî, *Müsnedü'l-İmam el-Azam Ebi Hanife*, (nşr., Latîfurrahmân el-Behrâicî el-Kâsimî) Mekke, el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 2010/1431, II, 416.

²⁹⁸ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, V, 437.

bulunmuştur. Ya'kûb b. Şeybe tarafından sika olarak nitelenen İbni Sâbık, 216/831 tarihinde vefat etmiştir.²⁹⁹

2.1.3.10.2. *el-Emâlî* Rivâyeti:

İbni Sâbık'ın *Emâlî* rivâyetinden çok fazla nakil bulunmamaktadır. Onun rivâyetinden yalnızca Nâtîfî namazla alakalı bir meselede tek bir yerde nakil yapmış ve burada da eseri gördüğünü ifade etmiştir.³⁰⁰ Dolayısıyla İbni Sâbık'ın *Emâlî* rivâyetinin h. V. y.y.'da Irak coğrafyasında mevcut olduğunu anlıyoruz.

2.1.3.11. *el-Emâlî*: İbrahim b. el-Cerrâh (v. 217-9/832-4) rivâyeti

2.1.3.11.1. Hayatı:

Tam ismi İbrahim b. el-Cerrâh b. Sabîh et-Temîmî'dir.³⁰¹ Ebû Yûsuf'un öğrencilerinden olan İbrahim b. el-Cerrâh, aslen Merverruz'lu olup önce Kûfe'ye daha sonra da Mısır'a yerleşmiştir.³⁰² Burada 205 yılının Cemâziyelahir ayında kadâ makamına getirilen İbrahim b. el-Cerrâh Rabîulevvel 211/Haziran 826 tarihinde bu vazifeden azledilmiştir.³⁰³ *el-Emâlî* rivâyeti dışında bir eseri kaynaklarda yer almayan İbrahim b. el-Cerrâh, Muharrem 217-9/Şubat 832-4 tarihinde Mısır'da³⁰⁴ vefat etmiştir.³⁰⁵

2.1.3.11.2. *el-Emâlî* Rivâyeti:

Kaynaklarda İbrahim b. el-Cerrâh'ın *el-Emâlî* rivâyetinden herhangi bir nakil yoktur. Ancak Saymerî, Ali b. el-Ca'd ve daha başka kimselerin İbrahim'den *el-Emâlî*'yi

---

²⁹⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 437.

³⁰⁰ Nâtîfî, s. 61.

³⁰¹ Temîmî, I, 189.

³⁰² Temîmî, I, 189.

³⁰³ Vekî', III, 240; İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, yrsz., Mektebetü's-sekafeti'd-diniyye, 1415, s. 275; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 265; İbni Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, I, 257; Temîmî, I, 190

³⁰⁴ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*'da (II, 143) Irak'ta vefat ettiğini kaydetmiştir.

³⁰⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, s. 275; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntezam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, XI, 5; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 265; Temîmî, I, 190.

yazdıklarını kaydetmiştir.³⁰⁶

2.1.3.12. *el-Emâlî*: Ali b. el-Ca'd (v. 230/845) rivâyeti

2.1.3.12.1. Hayatı:

Tam ismi, Ebü'l-Hasen Alib. el-Ca'd b. 'Ubeyd el-Cevherî'dir. Kendisinin belirttiğine göre 136/753 yılında (ya da Hatip Bağdâdî'nin kaydına göre 133/750 yılında, Zehebî'nin kaydına göre 134/751 yılında)³⁰⁷ doğmuştur.³⁰⁸ Küçük yaşta Ebû Hanîfe'yi gören ve onun cenazesine katılan Ali b. el-Ca'd, Ebû Yusuf'un öğrencilerindedir.³⁰⁹ Ali b. el-Ca'd; Şube, Cerir b. Osman, Sevrî, Mâlik, İbni Ebi Zî'b ve daha birçok kimseden rivayette bulunmuş, kendisinden de Buharî, Ebû Davud, Ebû Bekr İbni Ebî Şeybe ve daha birçok kimse hadis rivayet etmiştir. Hadisçilerin bir kısmı kendisini bidatçilikle itham ederken birçoğu da kendisini sika ya da saduk kabul etmiştir.³¹⁰ Zehebi ise kendisini; "İmam", "Hafız", "Hüccet" ve "Müsnidü Bağdat" vasıflarıyla nitelemiştir.³¹¹

Ali b. el-Ca'd, *el-Emâlî* rivâyeti dışında Ebû Yusuf'un *Nevâdir*'ini de yazmıştır. Ayrıca onun rivayet ettiği hadisler, *Müsnedü İbni'l-Ca'd* ve *Ca'diyyat* olarak da bilinen bir çalışmada Ebu'l-Kasım el-Begavî (v. 317/929) tarafından derlenerek rivayet edilmiştir.³¹² Bu eserde Ali b. el-Ca'd'ın Ebû Yusuf'tan rivayet ettiği yalnızca iki rivayet yer almaktadır.³¹³ 230/845 tarihinde Recep ayı sonlarında 96 yaşında iken Bağdat'ta vefat eden Ali b. el-Ca'd, Bab-ı harb kabristanına defnedilmiştir.³¹⁴

³⁰⁶ Saymerî, s. 163.

³⁰⁷ Hatîb el-Bagdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XIII, 281; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 460.

³⁰⁸ İbni Sa'd, VII, 338.

³⁰⁹ Kuraşî, II, 549-50; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 119.

³¹⁰ Kuraşî, II, 550; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 119.

³¹¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 459.

³¹² Begavî, *Müsnedü İbni'l-Ca'd*, nşr. Amir Ahmed Haydar, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1417/1996.

³¹³ Begavî, s. 356.

³¹⁴ İbni Sa'd, VII, 338; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 632; Kuraşî, II, 550.

2.1.3.12.2. *el-Emâlî Rivâyeti:*

Ali b. el-Ca'd'ın *el-Emâlî* rivâyetinin Salât, Da'vâ ve Vesâyâ bölümlerinden Nâtîfî, "*İmlâ*"nın Ali b. el-Ca'd rivâyetinde şöyle geçer" ifadesini kullanarak nakiller yapmıştır.³¹⁵ Bu da Ali b. el-Ca'd'ın bizzat *el-Emâlî* meclisinde yer aldığını ve onu Ebû Yûsuf'tan rivayet ettiğini göstermektedir. Buna mukabil Saymerî'nin *Ahbâru Ebî Hanîfe*'sinde, Ali b. el-Ca'd'ın *el-Emâlî*'yi İbrahim b. el-Cerrâh'tan yazdığı geçmektedir.³¹⁶ Nâtîfî'nin sarîh ifadeleri karşısında bu nakil, Ali b. el-Ca'd'ın *el-Emâlî*'yi hem doğrudan Ebû Yusuf'tan, hem de Ebu Yusuf'tan yazamadığı bölümleri İbrahim b. el-Cerrâh'tan yazdığı şeklinde anlaşılabilir.

2.1.3.13. *el-Emâlî: Mahled (v. ?/?)* rivâyeti:

el-Emâlî ravilerinden olduğunu, Mekkî'nin *Menâkibü Ebî Hanîfe*'de (*Keşfü'l-âsâr fî menâkibi Ebî Hanîfe* sahibi el-Hârisî kanalıyla) naklettiği bir anekdot vasıtasıyla tespit ettiğimiz Mahled'in kim olduğunu kesin olarak belirleyemedik. Oğlu Ebû Huzeyme b. Mahled'in naklettiği bu anekdota göre Mahled, hem Züfer'e hem de Ebû Yusuf'a öğrencilik yapmış ancak sonraları Ebû Yusuf'ta karar kılmış ve onun *el-Emâlî*'sini yazmıştır.³¹⁷ İsmi Mahled olup Ebû Yusuf'tan hadis rivayet eden kişiler arasında, uzun yıllar Buhara kadılığı yapan Mahled b. Ömer³¹⁸ bulunmaktadır.³¹⁹ Mahled'in bu rivayetlerin bazılarında, *el-Emâlî*'nin bir diğer ravisi olan Bişr b. el-Velîd'e iştirak etmesi,³²⁰ söz konusu *el-Emâlî* ravisi Mahled ile aynı kişi olduğu ihtimalini güçlendiren bir diğer husustur.

el-Emâlî'nin ravileri elbette bu kadarla sınırlı olmayıp çok daha fazladır. Ebû Hanîfe'nin en önemli talebesi olan, *el-Emâlî*'yi yazdırdığı sırada Abbasi devletinin Bağdat kâdısı/başkâdısı sıfatını taşıyan ve fıkıh hayatının semeresi olarak nitelendirilebilecek en

³¹⁵ Nâtîfî, s. 39, 600, 642.

³¹⁶ Saymerî, s. 163.

³¹⁷ Mekkî, s. 493.

³¹⁸ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, Kahire: Dâru'l-Marife, y.y., t.y., s. 17.

³¹⁹ Hârisî, I, 396, II, 852; Harizmî, I, 98, 152.

³²⁰ Hârisî, I, 83.

esaslı çalışmasını yazdıran Ebû Yûsuf'un imlâ meclisinde normal şartlarda tespit ettiklerimizden daha fazla müstemlî bulunmuş olmalıdır. Nitekim kimi kaynaklarda bu halkada yer alan müstemlilerin sayısının dört yüz olduğunun ifade edildiğini daha evvel de nakletmiştik.³²¹ Ancak zaman içerisinde bu rivayetler, birçok sebepten ötürü muhafaza edilememiş ve nihayetinde bu büyük ve kıymetli çalışma kayıp eserler arasına dâhil olmuştur. Bununla birlikte özellikle müteahhir dönem fıkıh eserlerinde, yukarıda ismini verdiğimiz *Emâlî* ravilerinin isimlerinin yer aldığı senetlerle birlikte Ebû Yusuf'tan ya da onun vasıtasıyla Ebû Hanîfe'den nakledilen fıkhi rivayetlerin esasen, ilgili *Emâlî* rivâyetini/versiyonunu işaret ettiğini düşündüğümüzü bir kez daha vurgulamalıyız.³²²

2.2. *el-Cevâmi* '

Kaynaklar, Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî* dışında günümüze ulaşmayan dört eserini daha zikrederler. Bunlar *el-Cevâmi* ' , *İhtilâfî'l-Emsâr* , *er-Redd 'alâ Mâlik b. Enes* ve *Divan*'dır.

Bu kitaplarla ilgili isimleri dışında pek bir malumata sahip değiliz. Ancak *el-Cevâmi* ' hakkında İbnü'n-Nedîm, Ebû Yûsuf'un bu kitabı Abbâsi veziri Yahya b. Halid el-Bermekî (v. 190/805) adına telif ettiğini, (câmi ' /cevâmi ' isimli kitapların mahiyetlerine uygun olarak) içerisinde kırk kitap/bölüm bulunduğunu, kitapta âlimlerin ihtilaflarının ve tercih edilen görüşün zikredildiğini kaydetmiştir.³²³ Serahsî'nin Ebû Yûsuf'a nispet ederek alıntı yaptığı *Câmiu 'l-Berâmike* isimli kitapla,³²⁴ Nâtîfî'nin *el-Ecnâs*'ta *el-Berâmike* ismiyle yaklaşık otuz alıntı yaptığı eser,³²⁵ İbnü'n-Nedîm'in zikrettiği bu *el-Cevâmi* ' ile aynı kitap olmalıdır. Nâtîfî'nin yaptığı bir alıntidan, bu eserin ravileri arasında Bişr b. el-Velid'in de olduğunu anlıyoruz.³²⁶ Ancak mevcut alıntılarda İbnü'n-Nedîm'in verdiği bilginin aksine, âlimlerin ihtilafları ve tercih edilen görüş zikredilmemektedir. Bunu, eserden yapılan

³²¹ Ebu Seleme es-Semerkandi, s. 230.

³²² Ebu Yusuf'un *Emâlî*'sinin rivayetlerini işaret ettiğini düşündüğümüz senetler için bk. Tablo: 4.

³²³ İbnü'n-Nedîm, s. 257.

³²⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, III, 13.

³²⁵ Nâtîfî, s. 19, 32, 34, 74, 167, 335...

³²⁶ Nâtîfî, s. 419.

alıntıların onun özelliklerini yansıtamayacak kadar az olmasıyla açıklayabiliriz.

2.3. *İhtilâfû'l-Emsâr*

Kevserî, İbnü'n-Nedîm'in "*İhtilâfû'l-Emsâr*" olarak kaydettiği eserin ismine parantez içi bir ilavede bulunarak onu "İhtilafü ('Ulemâi)'l-Emsâr" olarak kaydetmiştir. Bu eser, konusu itibariyle Ebû Yûsuf'un günümüze *el-Ümm* içerisinde ulaşan³²⁷ ve müstakil olarak da neşredilen³²⁸ *İhtilâfû Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* isimli eserini çağrıştırmaktadır. Bu durum, ikincisinin ilkinin bir bölümü olduğu şeklinde bir ihtimali akla getirmekteyse de, aralarında bu tür bir ilişkinin bulunup bulunmadığı kesin olarak tespit edilememiştir.

2.4. *er-Red 'alâ Mâlik b. Enes*

er-Red 'alâ Mâlik b. Enes isimli eser hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi ya da alıntıya rastlanmamaktadır.

2.5. *Dîvân*

Ebû Yûsufun *Divan* isimli eserini yalnızca Nâtîfî ve Kâtip Çelebi (v. 1067/1657) zikretmektedir.³²⁹ Kâtip Çelebi eserin ravisinin İbni Semâ'a olduğunu belirtmiştir. Hakkında hemen hiç bilgi bulunmayan bu eserin, Ebû Yûsuf'un kâdıılığı esnasında verdiği kararları topladığı mecmuanın ismi olabileceğini düşünüyoruz. Nitekim fıkıh kitaplarında "kâdılar tarafından tutulan, yargı ile ilgili bazı kayıt ve kararları içeren defter" anlamında ve *dîvânü'l-kâdî* terkinde kullanılan kavram³³⁰ bizi bu düşünceye yönlendirmektedir. Bu kavramdan hareket ettiğimizde, Ebû Yûsuf'un bir fakih olmasının yanı sıra, kâdı ünvanı

³²⁷ Şafîi, *el-Ümm*, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1410/1990, VIII, 101-172.

³²⁸ Ebu Yusuf, *İhtilâfû Ebî Hanîfe ve İbni Ebî Leylâ*, (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî), Kahire: Matbaatü'l-Vefâ 1357.

³²⁹ Nâtîfî, s. 188; Kâtip Çelebi, I, 774.

³³⁰ Burhâneddin el-Buhârî, VIII, 63; el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lîl'l-Muhtâr*, (nşr. Mahmud Ebu Dakîka), Kahire, Matbaatü'l-Halebî, 1937, IV, 79; Bâbertî, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*, Beyrut: Dâru'l-fikr, t.y., VII, 264; el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, XI, 432; İbni Nüceym, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997, VI, 462.

taşıyan bir isim olduğunu ve mezkûr eserin fikhî içeriğe sahip olduğunu da³³¹ göz önünde bulundurursak, onun bu eserinin mahiyeti hakkında yaptığımız tahminin kabul edilebilir olduğunu söyleyebiliriz.

2.6. Kayıp Nevâdir Literatürü

"Nevâdir" literatürü, ilk tedvin dönemine mahsus bir telif çeşidi olup mahiyeti karanlık kalmış ve bu döneme dair aydınlatılması gereken hususların başında gelmektedir. Bunda tabii ki *Nevâdir* ünvanlı kitapların, biri dışında hiç birinin günümüze ulaşmaması nedeniyle neredeyse tamamen kayıp bir literatürden bahsediyor olmamızın da etkisi büyüktür. Sonraki dönem âlimlerinin "Nevâdir" hakkında söylediklerinin, bu literatürün mahiyetini aydınlatıcı nitelikte olmaması da bu durumun bir tezahürüdür.

Geç dönemlerde "nevâdir" hakkında yapılan açıklamalar, meseleyi aydınlatmak bir yana, esasen bir ıstılah karmaşasına da yol açmıştır. Bu açıklamalarda zâhirü'r-rivâye'yi oluşturan kitapların dışında kalan bütün eserler "nevâdir" içerisine dâhil edilmekte ve bu eserlerde yer alan meselelere de "mesâil-i nevâdir" denmektedir. Buna göre Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî'si*, Hasan b. Ziyâd'ın *el-Mücerred'i* ve Şeybânî'nin zâhirü'r-rivâye'de yer almayan bütün kitapları "nevâdir" addedilmektedir. Hatta "nevâdir"i bu şekilde açıklayanlar ilginçtir ki bu başlık altında verdikleri kitaplar içerisinde nevâdir ünvanlı eserleri hiç zikretmemişler,³³² "Nevâdir" müellifleri olduğunu bildiğimiz zatların rivayetlerini veya "nevâdir" ismiyle onlara nispet edilen kitapları "müstakil rivayetler" veya "müteferrik rivayetler" olarak adlandırmışlardır.³³³ Bu durum, Hanefî mezhebinde zâhirü'r-rivâye dışında kalan eserler içerisinde "nevâdir" ünvanını taşıyan özel bir literatürün varlığını ve bu literatürün mahiyetini gölgelemiştir.

Biz burada öncelikle, sayılarını on sekiz olarak tespit ettiğimiz "nevâdir" ünvanlı

³³¹ Nâtıfî, s. 188.

³³² Bk. İbni Âbidîn, *Şerhu 'ukûdi resmi'l-müftî*, y.y. Dâru ihyai't-türasi'l-arabi, t.y., (*Mecmûatü Resâil-i İbni Âbidîn* içerisinde), s. 16-17.

³³³ Pirizâde İbrahim, *'Umdetü zevi'l-besâir li-halli mühimmâti'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, Mektebetü Câmîati'r-Riyâd, Nr: 1820, vr. 3; İbni Âbidîn, *Şerhu 'ukûdi resmi'l-müftî*, s. 16-17; Mercânî, s. 174.

eserlerin tam bir listesini vermeye çalışacağız.³³⁴ Zira görebildiğimiz kadarıyla bu konuda daha önce kapsamlı bir tespit çalışması yapılmamış, düzenlenen listelerde mutlaka dışarıda bırakılan "nevâdir"ler olmuştur.³³⁵ "Nevâdir" ünvanlı eserlerin tam bir tespitinin yanı sıra, çalışmamızın bu bölümünde hedeflenen bir diğer öncelikli husus, bu eserlerin ihtiva ettiği meselelerin, müçtehit imamlardan hangisinin nevâdir vasfına sahip rivayetlerinden teşekkül ettiğinin tayini ve kendilerinden yapılan alıntılar vasıtasıyla bu eserler hakkında yapılacak temel bir bilgilendirmedir. On sekiz "nevâdir" ünvanlı eserden oluşturduğumuz bu listeyi, ilk bölümde Ebû Yusuf'a ait altı Nevâdir, Şeybânî'ye ait dokuz "nevâdir" ve üçü diğer "nevâdir"ler olmak üzere üç başlık altında vereceğiz. Ebû Yusuf'un "nevâdir"leri, çalışmamızın Ebû Yusuf'un kayıp eserlerine ayırdığımız birinci bölümün, Şeybânî'nin "nevâdir"leri ile diğer "nevâdir"ler ise çalışmamızın ikinci bölümü olan Şeybânî'nin kayıp eserleri başlığı altında zikredilecektir. "Nevâdir"leri bu şekilde üç grupta sınıflandırmamızın gerekçelerini, "nevâdir"ler hakkında yapacağımız genel bir girişten sonra yine bu başlık altında zikredeceğiz.

"Nevâdir" ünvanlı eserlerin mahiyetleriyle alakalı olarak ifade edilebilecek hususlar sınırlıdır. Bu bağlamda öncelikli olarak Eyyüp Said Kaya'nın dile getirdiği, bu eserlerin diğer ilk dönem fıkıh eserlerinin aksine telif ve kompozisyon olarak Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye değil, onların öğrencileri olan üçüncü tabaka fakihlerine ait olduğu tespiti önemlidir.³³⁶ Bir diğer önemli husus, müelliflerinin önemli bir kısmının aynı zamanda Ebû

³³⁴ *Nevâdir* Ünvanlı Eserlerin Toplu Listesi için bk. Tablo: 7.

³³⁵ Örneğin Kâtip Çelebi *Keşfu'z-zunûn*'da (II, 1282) *Nevâdir*'lerin sayısını dokuz olarak tespit etmiş fakat sekiz adet *Nevâdir*'in ismini vermiştir. Kaya'nın isimlerini zikrettiği Nevâdir başlıklı eserlerin sayısı ise onbirdir. (Eyyüp Said Kaya, "Nâdirrivâye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, s. 279). Kaya'nın bu çalışmasında yer alan 'İsâm b. Yusuf'a ait *Nevâdir*'in klasik kaynaklarda ismi geçmemektedir. Biz de bu yüzden 'İsâm'a ait bir Nevâdir'e yazıda yer vermedik. Ancak kendisinin 09.11.2014 tarihli mailinde tarafıma ilettiği aynı maddeye ait ham metinde böyle bir *Nevâdir*'den bahsedilmemekte, bunun yerine, " 'İsâm b. Yusuf el-Belhî'nin Ebu Yusuf ve Muhammed'den yaptığı rivayetlerin nadir rivayete dâhil edilen rivayetlerden olduğu" şeklinde bir ifade yer almaktadır. Öyle görünüyor ki matbu "Nâdirrivâye" maddesindeki müelliften kaynaklanmayan bu yanlış bilgi, editoryal bir müdahalenin neticesidir. Nitekim kendisinin Doktora çalışmasında İsam b. Yusuf'a bir Nevâdir isnat edilmemiş, sadece "onun iki imamdan yaptığı rivayetlerin nadir rivayete dâhil edildiği" kaydedilmiştir. Bk. Eyyüp Said Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2001), s. 141.

³³⁶ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal*, s. 150.

Yûsuf ve Şeybânî'nin *Emâlî* halkalarında bulunan müşterek yahut münferit müstemlilerden olmalarıdır. Örneğin Mu'alla b. Mansur, Muhammed b. Semâ'a ve Ebû Süleyman el-Cüzcânî hem Ebû Yûsuf hem de Şeybânî'nin müşterek *Emâlî* ravilerinden iken, Bişr b. el-Velid, Bişr b. Ğiyâs ve Ali b. el-Ca'd yalnızca Ebû Yûsuf'un, Muhammed b. Mukâtil, Muhammed b. Humeyd er-Râzî ve Dâvud b. Rüşeyd ise yalnızca Şeybânî'nin *Emâlî* ravilerindedir. Bu durum, "nevâdir literatürünün başat kaynağının Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin bu imlâ meclislerinde yazdırdıkları *Emâlî*'leri olduğu" şeklindeki bir tespiti mümkün kılar. Hatta buradan hareketle, tarihî olarak *Emâlî* meclisinde olduğu tespit edilemeyen fakat "nevâdir" ünvanlı eser kaleme aldığı bilinen diğer müelliflerin de *Emâlî* meclisinde buldukları şeklinde bir tahmin de yürütülebilir. Her ne kadar bu tahmini oldukça güçlü görüyorsak da, *Emâlî* ravilerinin tespitinde bu noktayı dikkate alarak hareket etmediğimizi belirtmeliyiz.

Müelliflerinin yahut üçüncü şahısların Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye yönelttikleri hususi sualleri ve bunlara verilen cevapları ihtiva etmeleri yine bu eserleri diğerlerinden ayıran önemli özelliklerdendir. Dikkate değer bir diğer yönleri de gerek Ebû Hanîfe, gerek Ebû Yûsuf ve gerekse Şeybânî'nin rücu ettikleri görüşleri belirtmiş olmalarıdır. Sual ve cevaplar ile rücu edilen görüşler, mahiyet itibariyle "nadir" olarak nitelenebilecek hususlardır. Çünkü birazdan tekrar vurgulayacağımız üzere, bu eserler bağlamında kullanılan nâdir/nevâdir kelimesi bize göre daha çok "mahsus ve özel olan" anlamlarında kullanılmıştır.

Bu eserlerdeki meseleleri nâdir yapan bir diğer husus, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin doğrudan ve ilk defa kendilerinin çözüme kavuşturduğu meseleleri ihtiva etmeleridir. Ebû Yûsuf ve Şeybânî bu meseleleri, kendilerinden önceki fakihlerden ve özellikle de Ebû Hanîfe'den rivayet etmemekte, hükümlerini doğrudan kendileri vermektedir. Nitekim "nevâdir" kelimesinin bu anlamda bir kullanımına bizzat Ebû Yûsuf'tan gelen bir rivayette rastlamaktayız.³³⁷ Ayrıca Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin birbirleriyle ve hocaları Ebû Hanîfe ile ihtilaf ettikleri meselelere de yer verilmesinden, bu ihtilafların kendilerinin de nâdir

³³⁷ Kerderî, s. 481; Temîmî, III, 176.

mahiyette görüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim kişi hocasına ihtilaf etmek suretiyle bir bakıma kendisine özel ve mahsus bir görüş ortaya koymuş olmaktadır. Bütün bunlar, bu eserlerdeki meselelerin sahip oldukları nâdir/nevâdir niteliğini oluşturan unsurlardır. Bunların dışında söz konusu sıfatlara sahip olmayan meselelere yer verilmesi ise büyük ihtimalle Mu'allâ'nın *Nevâdir*'inde olduğu gibi, eserin aynı zamanda câmi' olma vasfının gerçekleşmesi yahut bu meseleler diğer meselelerin tamamlayıcı unsurları oldukları içindir. Dolayısıyla bu eserleri "nevâdir" yapan unsurların; *muhtevi oldukları sual-cevaplar, rücu edilen görüşler, çözümü ilk defa ortaya konan hususlar, ilk defa Nevâdir müellifi tarafından şahit olunan, tahriç edilen ve nakledilen görüşler* olduğunu söyleyebiliriz. Bu yöndeki araştırmaların derinleştirilmesi neticesinde meseleleri "nevâdir" yapan bu unsurların daha da çeşitlendirilmesi mümkün olacaktır. Bu unsurların ortak noktası ise fihhi görüşün; kişiye mahsusiyet, ilk defa ortaya konulma/tahriç edilme, eski görüşün yerini alan yeni görüş olma vb. özellikleri sebebiyle bir yönden özel bir durumunun olmasıdır.

"Nevâdir"lerin mahiyetleriyle ilgili bu kısa girişten sonra bu ünvana sahip eserleri tespitte geçebiliriz. "Nevâdir" ünvanını taşıyan eserleri temelde üç kategoride listeleyeceğimizi daha evvel belirtmiştik. Nitekim yaptığımız inceleme sonucunda bunların ya Ebû Yûsuf'un ya da Şeybânî'nin "nevâdir" vasfına sahip meselelerini topladıklarını müşahede ettik. Bu yüzden de konuyla ilgili iki başlık "Ebû Yûsuf'un Nevâdirleri" ve "Şeybânî'nin Nevâdirleri" şeklinde olacaktır. Çeşitli nedenlerden dolayı bu iki bölümün dışında kalan nevâdirleri ise "Diğer Nevâdirler" başlığı altında zikredeceğiz. *Ebû Yusuf'un Nevâdir*'leri başlığı bu bölüm içerisinde yer alırken, diğer iki başlığa çalışmanın ikinci bölümünde yer verilecektir.³³⁸

"Nevâdir"lerin Ebû Yûsuf'a mı, Şeybânî'ye mi ait olduğunu yoksa diğer Nevâdir'ler kategorisinde mi yer alacağını belirlerken şu ölçülere riayet ettik:

1. "Nevâdir" ünvanlı eser günümüze ulaşmışsa doğrudan muhtevası üzerinde inceleme yaparak kime ait olduğuna karar verdik. Bu durumun geçerli olduğu tek eser, Ebû

³³⁸ Bk. İkinci Bölüm, 2.7. Şeybânî'nin Nevâdirleri; 2.8. Diğer Nevâdir'ler.

Yusuf'a ait Nevâdir'ler içerisinde yer verdiğimiz *Nevâdiru Mualla b. Mansur*'dur.

2. Nâtîfî vb. fakihler, ait olduğu kişiyi açıkça belirterek *Nevâdir* ünvanlı bir eserden nakilde bulunmuşsa, o kişinin *Nevâdir*'ini ilgili başlık altında zikrettik. Ebû Yusuf'a ait *Nevâdiru Ebî Yusuf: rivâyetü Ali b. el-Ca'd*, *Nevâdiru Ebî Yûsuf: Rivâyetü Muhammed b. Semâ'a* ile Şeybânî'ye ait *Nevâdiru İbn Semâ'a 'an Muhammed*, *Nevâdiru İbrahim b. Rüstem 'an Muhammed* ve *Nevâdiru Muhammed: rivâyetü Muhammed b. Humeyd er-Razi* isimli eserlerin kategorizasyonu bu kabildendir.

3. Nâtîfî vb. fakihlerin kendisinden nakilde buldukları "Nevâdir"lerin muhtevaları incelenerek, daha çok Ebû Yusuf'a ait fihhi meseleleri nakledenler Ebû Yusuf'a, Şeybânî'ye ait fihhi meseleleri nakledenler Şeybânî'ye ait kabul edilmiş ve ilgili başlık altında zikredilmiştir. Ebû Yusufun görüşlerini aktaran *Nevâdiru Bişr b. el-Velîd*, *Nevâdiru Bişr b. Gıyâs* ile Şeybânî'ye ait *Nevâdiru Davud b. Rüşeyd*, *Nevâdiru Ali b. Yezid et-Taberî*, *Nevâdiru Hişam b. Ubeydullah* ve *Nevâdiru Ebî Süleyman el-Cüzcânî* bu kısmın örnekleridir.

4. Saymerî vb. biyografklar, ilgili ismin kimin "nevâdir"ini kaleme aldığını belirtmişse onun "nevâdir"ini o başlık altında zikrettik. Örneğin, *Nevâdiru Şuayb b. Süleyman*'a bu gerekçeyle "Şeybânî'ye ait Nevâdir"ler altında yer verdik.

5. Yukarıdaki ölçülerin uygulanamadığı durumlarda biyografik çalışmalarda ilgili isim daha çok kimin öğrencisi olarak belirtilmişse, ya da fıkıh kitaplarında daha çok kimden rivayette bulunuyorsa veyahut kimin *el-Emâlî*'sini rivayet etmişse, varlığını kendisinden yapılan nakiller vasıtasıyla tespit ettiğimiz "nevâdir"ine hocası olduğu belirtilen ya da kendisinden fihhi rivayetler yaptığı veyahut *Emâlî*'sini rivayet ettiği kişinin ismi altında yer verdik. Ebû Yusuf'a ait "nevâdir"lerden *Nevâdiru Fazl b. Gânim*, Şeybânî'ye ait *Nevâdiru İsa b. Ebân* bu kabilden eserlerdir.

6. Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye ait olmadığı *Nevâdiru Züfer* örneğinde olduğu gibi isminden, *Nevâdiru Muhammed b. Mukâtil* örneğinde olduğu gibi muhtevasından yahut

Nevâdiru Muhammed b. Şücâ' es-Selcî örneğinde olduğu gibi Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin öğrencilerinden bir sonraki tabakada yer alan bir yazara ait olmasından anlaşılan Nevâdir ünvanlı eserlere de *Diğer Nevâdirler* başlığı altında yer verdik.

2.6.1. Ebû Yûsuf'un Nevâdirleri:

2.6.1.1. *Nevâdiru Mu'alla b. Mansur* (v. 211/826):³³⁹

Günümüze ulaşan "nevâdir" ünvanlı tek eserdir. Eserin 129 varaklık mevcut bir yazması İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No: 4352'de kayıtlıdır. Fiziksel niteliği 28 sayfa olarak belirtilmiş bir diğer nüshası da Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde (297.55/M82K) gözükmektedir. Ancak hacmine bakıldığında bu nüshanın eksik olduğu ya da ortada yanlış bir kayıt bilgisi olduğu söylenebilir.

Nevâdiru Mu'alla, başlangıcından (Dâvâ Babı) "el-Eymân ve'n-nüzür" babının sonuna kadar Muhammed b. Şüdeyyid b. Şeddâd es-Sekaffî tarafından 1427/2006 yılında Ümmü'l-Kurâ Üniversitesinde yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir. Eserin geri kalan kısmının (Mâ Yüfsidü'l-Mâ Bâbı-Kitabın sonu) tahkiki ise Abdullah b. Âbid el-Mâlikî tarafından 1429/2008 yılında yine Ümmü'l-Kurâ Üniversitesinde yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Ayrıca eser, 2013 yılında Ahmet Hamdi Furat'ın tahkikiyle İstanbul'da yayımlanmıştır.³⁴⁰ Biz de Muallâ'nın *Nevâdir*'ini tanıtırken bu baskıyı esas alacağız.³⁴¹

Eserde göze çarpan özelliklerden biri tertibidir. Fıkıh kitaplarının alışlagelmiş tertibinden uzak olan eser dava bahsiyle başlamakta, taharet ve namaz gibi bölümler ise

³³⁹ Muallâ'nın *Nevâdir*'i günümüze ulaştığı için esasında tezin konusunu teşkil etmemesi gerekirdi. Ancak *Nevâdir* literatürünün mahiyetini aydınlatmada önemli bir işlevi olduğu için diğer Nevâdir'lere tabi olarak ona da bir başlık altında kısaca yer vermemiz gerekti. *Nevâdiru Mu'alla b. Mansur* başlığı altında eserin içeriğine dair verdiğimiz bilgilerde, Nevâdir literatürüyle ilgili bir doktora tezi hazırlamakta olan Orhan Ençakar'ın Muallâ'nın *Nevâdir*'iyle ilgili notlarından oldukça istifade ettim. Bu münasebetle, hem notlarını istifademe sunduğu için hem de karşılıklı müzakerelerimizde bu konuda yaptığı katkılarından dolayı kendisine teşekkür ederim.

³⁴⁰ Ahmet Hamdi Furat, *Mu'alla b. Mansur'un Nevâdir'i ve Hanefî Mezhebi Literatüründeki Yeri*, İstanbul: Reha, 2013, (14 + 146 s.).

³⁴¹ Burada, mevcudu pek bulunamayan *Nevâdir-i Mu'allâ* neşrini pdf ve word olarak gönderen Doç. Dr. Ahmet Hamdi Furat'a teşekkür ederim.

eserin ortalarında yer almaktadır.³⁴² Sekaî ve Mâlikî'nin numaralandırmasına göre eserde yaklaşık olarak bin kadar mesele mevcuttur.

Eserde genel olarak Ebû Yûsuf'un görüşlerine, ikinci sırada Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'den yaptığı rivayetlere yer verilmektedir. Ebû Yûsuf'un görüşlerine paralel olarak Şeybânî'nin de görüşleri doğrudan Mu'allâ'nın kendisinden yaptığı nakillerle zikredilmektedir.³⁴³ Bunun haricinde Mu'allâ'nın Şeybânî'ye sorduğu sorular ve onun bunlara verdiği cevaplar da Ebû Yûsuf'un görüşleriyle birlikte yer verilen hususlardandır.³⁴⁴ Ebû Yûsuf'un görüşlerinden yaklaşık elli kadarını yine Mu'allâ'nın kendisine sorduğu sorular oluşturmaktadır.³⁴⁵ Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin çoğu, doğrudan Ebû Yûsuf'un kendisinden yaptığı nakiller olmakla birlikte, bir kısmı Ebû Yûsuf'un kendisine sorduğu sorulardan ve bunlara verilen cevaplardan,³⁴⁶ diğer bir kısmı da Ebû Yûsuf'un tahriç yöntemiyle Ebû Hanîfe'ye nispet ettiği görüşlerden³⁴⁷ teşekkül etmektedir. Yanı sıra yirmi kadar yerde İbni Ebî Leyla'nın³⁴⁸ ve nadiren de İbni Şübrüme,³⁴⁹ A'meş³⁵⁰ ve İbrahim en-Nehâî'nin³⁵¹ görüşlerine yer verilmiştir. Eserde az sayıda hadis ve eser rivâyetine rastlanılmaktadır.

Mu'alla'nın Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye sorduğu suallerin dışında onun *Nevâdir*'ini önemli kılan bir diğer husus ihtiva ettiği rücû görüşleridir. Mu'alla'nın doğrudan ilk görüş ve son görüş olduklarına şahitlik ettiği bu meselelerde onun *Nevâdir*'i çok güvenilir bir kaynak

---

³⁴² Ayrıca bk. Eyyüp Said Kaya, "Mu'alla b. Mansur" *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005, s. 309; Nâdirü'r-rivâye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA), C. 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, s. 279.

³⁴³ Mu'alla b. Mansur, *Nevâdir*, s. 11, 18, 24, 27, 82, 83.

³⁴⁴ Mu'alla b. Mansur, s. 8, 9, 16, 30, 53, 55, 57, 58, 60, 62, 69, 100.

³⁴⁵ Mu'alla b. Mansur, s. 5, 22, 25, 35, 43, 47.

³⁴⁶ Mu'alla b. Mansur, s. 27, 80, 81, 91, 92, 130.

³⁴⁷ Mu'alla b. Mansur, s. 31, 83, 86, 90, 92, 99, 101, 106, 107, 129, 141.

³⁴⁸ Mu'alla b. Mansur, s. 3, 14, 20, 32, 33, 73, 77, 80, 83, 90, 91, 121, 122, 126, 128, 132.

³⁴⁹ Mu'alla b. Mansur, s. 3.

³⁵⁰ Mu'alla b. Mansur, s. 18.

³⁵¹ Mu'alla b. Mansur, s. 80, 90.

olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha çok Ebû Yûsuf'un rücû ettiği görüşleri kaydetmiş olan Muallâ,³⁵² nadiren de olsa Ebû Hanîfe ve Şeybânî'nin rücû ettiği görüşlere yer vermiştir.³⁵³

Ayrıca *Nevâdiru Mu'allâ*'nın Ebû Yûsuf'un görüşlerinin tespiti noktasında Şeybânî'nin kitaplarına önemli bir alternatif olduğu da görülmektedir. Bu hususta zaman zaman Şeybânî'ye muhalefet eden Mu'allâ'nın³⁵⁴ kimi yerlerde onun Ebû Yûsuf'un görüşünden habersiz olduğunu söyleyecek kadar hocasının görüşlerine vakıf olduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁵

Son olarak, Mu'allâ'nın *Nevâdir*'inin kendisine izafe edilen *el-Emâlî* (rivâyeti) ile aynı kitap olmasının kuvvetle muhtemel olduğu iddiası ise,³⁵⁶ "herhangi bir veriye istinat etmemesi" ve "*Emâlî* ile *Nevâdir* sözcüklerinin iki ayrı telif türüne işaret ediyor olması" gibi nedenlerden dolayı bizce doğru değildir.

2.6.1.2. *Nevâdiru Ebî Yûsuf*: Rivayetü Ali b. el-Ca'd (v. 230/845):

Aynı zamanda Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî*'sinin ravilerinden olan Ali b. el-Ca'd'ın *Nevâdir*'inden Nâtîfî (v. 446/1054) yaklaşık on beş yerde "Nevâdiru Ebî Yûsuf Rivayetü Ali b. el-Ca'd" şeklinde alıntı yapmış ve bunlardan birinde alıntının birebir olduğunu ifade etmiştir.³⁵⁷ Bu da onun eseri gördüğünü ve Ali b. el-Ca'd'ın *Nevâdir*'inin V. (XI.) asırda Irak coğrafyasında mevcut olduğunu göstermektedir.

2.6.1.3. *Nevâdiru Bişr b. el-Velid* (v. 238/853):

Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî*'sinin en önemli ravisi olan Bişr b. el-Velîd'in *Nevâdir*'inden yapılan nakillerde, doğrudan ve ilk defa Ebû Yûsuf'un çözüme kavuşturduğu anlaşılan

³⁵² Mu'allâ b. Mansur, s. 5, 72, 75, 92, 107, 131, 134.

³⁵³ Mu'allâ b. Mansur, s. 137, 100, 144.

³⁵⁴ Mu'allâ b. Mansur, s. 112.

³⁵⁵ Mu'allâ b. Mansur, s. 93.

³⁵⁶ Eyyüp Said Kaya, "Mu'allâ b. Mansur", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005, s. 309.

³⁵⁷ Nâtîfî, s. 31, 250, 287, 287, 288, 297, 340, 343, 419, 501, 502, 506, 522, 554, 554.

meseleler³⁵⁸ dışında kendisine sorulan bir soruya Ebû Yûsuf'un verdiği cevap³⁵⁹ ve onun Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettiği bir mesele³⁶⁰ yer almaktadır.

2.6.1.4. Nevâdiru Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (v. 218/833):

el-Emâlî'nin bir diğer önemli ravisi olan Bişr b. Gıyâs *Nevâdir* literatürüne katkı yapan isimlerdendir. Yaptığı bir nakilden onun *Nevâdir*'ini Nâtîfî'nin gördüğünü anlıyoruz.³⁶¹ Mevcut nakiller içerisinde, bir yerde Ebû Hanîfe'ye, bir yerde de Ebû Yûsuf'a nispet ederek yer verdiği meselelerin haricinde hiç kimseye nispet etmeden mutlak olarak zikrettiği meseleler de mevcuttur.³⁶²

2.6.1.5. Nevâdiru Ebî Yûsuf: Rivayetü Muhammed b. Semâ'a (v. 233/848):

İbn Semâ'a hem Ebû Yûsuf'un hem de Şeybânî'nin *Emâlî* ravilerindedir.³⁶³ O aynı zamanda her iki hocası adına da birer *Nevâdir* kaleme almıştır. Nâtîfî, (v. 446/1054) İbn Semâ'a'nın günümüze ulaşmayan bu "Nevâdiru Ebi Yûsuf" isimli eserini gördüğünü tasrih eder.³⁶⁴ Nâtîfî'nin kendisinden yaptığı oldukça fazla sayıdaki alıntıya bakarak şunları söyleyebiliriz: İbn Semâ'a bu eserinde yer verdiği meselelerin bir kısmında Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettiği görüşleri zikretmektedir.³⁶⁵ Bazı meselelerde Ebû Hanîfe'nin görüşünü zikretmeyip yalnızca Ebû Yûsuf'un görüşüne değinmesinden, ilgili meselelerin Ebû Yûsuf tarafından çözüme kavuşturulan meseleler olduğu anlaşılmaktadır.³⁶⁶

Zaman zaman Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî*'si ile müşterek meseleleri ihtivâ eden

³⁵⁸ Nâtîfî, s. 168; Burhâneddin el-Buhârî, II, 223; III, 134, 285; VI, 505; IX, 271.

³⁵⁹ Nâtîfî, s. 10.

³⁶⁰ Nâtîfî, s. 228.

³⁶¹ Nâtîfî, s. 296-297.

³⁶² Nâtîfî, s. s. 202, 216, 349-350, 357.

³⁶³ Bk. Birinci Bölüm, 2.1.3.5. *el-Emâlî*: Muhammed b. Semâ'a rivayeti; İkinci Bölüm, 2.2.2. *el-Emâlî*: Muhammed b. Semâ'a rivayeti

³⁶⁴ Nâtîfî, s. 415, 639, 679.

³⁶⁵ Nâtîfî, s. 55, 155, 198, 325, 505.

³⁶⁶ Nâtîfî, s. 15, 122, 160, 172, 428, 432, 671, 738, 741.

eserin,³⁶⁷ bazı yerlerde yalnızca Ebû Hanîfe'nin görüşlerini aktardığı görülmektedir.³⁶⁸ Ebû Hanîfe'den yaptığı bu nakillerde bazen Ebû Yûsuf'a ait *el-Emâlî* ve *el-Berâmike* ile³⁶⁹ bazen Şeybânî'nin *el-'Asl* ve *ez-Ziyâdât* ile³⁷⁰ bazen de Hasan b. Ziyad'a ait *el-Mücerred* ile³⁷¹ ihtilaf etmektedir. Ebû Hanîfe'nin rivayet olarak görüşünün bilinmediği bir yerde onun görüşü bizzat Ebû Yûsuf tarafından tahriç yoluyla ortaya konulmuştur.³⁷² Yine bir meselede Ebû Yûsuf *el-Emâlî*'de Ebû Hanîfe'nin görüşünü bilmediğini ifade etmişken, İbn Semâ'a bu eserinde onun görüşünü belirtmiştir.³⁷³ Eserden yapılan nakillerde yalnızca bir yerde Şeybânî'nin görüşü zikredilmektedir.³⁷⁴ Bu da eserde Şeybânî'nin görüşlerine çok sık yer verilmediği şeklinde yorumlanabilir. Nitekim belirttiğimiz üzere İbn Semâ'a'nın Şeybânî'nin *Nevâdir*'ine dair bir eseri daha mevcuttur.

Genelde detay sayılabilecek fer'î meselelere yer verilen kitapta³⁷⁵ az da olsa bazı itikadi konular yer almıştır.³⁷⁶ Örneğin birçok kelami eserde Ebû Hanîfe'den nakledilen şu meşhur sözün kaynağı İbn Semâ'a'nın *Nevâdir*'idir: "İnsanlar kendi yaratılışlarını gördükleri için, yaratıcıyı inkâr konusunda bir mazeret sahibi olamazlar."³⁷⁷

2.6.1.6. *Nevâdiru* Fazl b. Gânim (v. 236/850):

2.6.1.6.1. Hayatı:

Tam adı Ebû Ali el-Fazl b. Gânim el-Mervezî el-Huzâî'dir. Aslen Merv'li olup

---

³⁶⁷ Nâtîfî, s. 669.

³⁶⁸ Nâtîfî, s. 328, 347.

³⁶⁹ Nâtîfî, s. 109, 417.

³⁷⁰ Nâtîfî, s. 81, 248, 681, 394.

³⁷¹ Nâtîfî, s. 87, 687.

³⁷² Nâtîfî, s. 740.

³⁷³ Nâtîfî, s. 46.

³⁷⁴ Nâtîfî, s. 496.

³⁷⁵ Bk. Nâtîfî, s. 227, 217, 254, 258, 259, 268, 271, 286, 315, 311, 333, 358, 384, 390, 393, 396, 511.

³⁷⁶ Nâtîfî, s. 311, 321, 324.

³⁷⁷ Nâtîfî, s. 321: لا عذر لأحد في جهله معرفة خالقه لما يرى من خلق نفسه.

sonradan Bağdat'a yerleşmiştir.³⁷⁸ Mâlik, Süleyman b. Bilal, Ebû Yûsuf ve daha başkalarından hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Ahmed b. Ebi Hayseme, Muhammed b. Yahya el-Mervezî ve Ebu'l-Kâsım el-Begavî rivayette bulunmuşlardır. Darekutni ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddisler kendisini cerh etmişlerdir.³⁷⁹

Fazl b. Gânim, Harun Reşid zamanında Rey kadısı olmuştur.³⁸⁰ Ayrıca 198/813 yılının Rabûlevvel ayında Mısır kadılığına getirilmiş ve henüz bir yıl bile olmadan 199/814 yılının Muharrem ayında bu görevden azledilmiştir.³⁸¹ 236/850 yılının Cemâziyelahir ayında Bağdat'ta vefat etmiştir.³⁸²

2.6.1.6.2. Nevâdir'i:

Ebû Yûsuf'un ashabından olan Fazl b. Gânim'in³⁸³ *Nevâdir'*inden yalnızca Burhâneddin el-Buhârî bir yerde alıntı yapmıştır.³⁸⁴ Nâtîfî onun "Mesâilu Fazl b. Gânim" isimli eserinden bir yerde alıntı yapmıştır.³⁸⁵ Bu eser, el-Buhârî'nin *Nevâdir* olarak bahsettiği eserle aynı olabilir. Bunun dışında Kâsânî onun Ebû Yûsuf'tan rivayet ettiği iki meseleye yer vermiştir.³⁸⁶ Saymerî de Ebû Yûsuf'un hastalığı ve Ebû Hanîfe'nin kendisini ziyaret etmesiyle ilgili bir olayı, içerisinde Fazl b. Gânim'in yer aldığı bir senetle aktarmaktadır. Fazl'ın *Nevâdir'*ine, Ebû Yûsuf'un öğrencisi olması ve fıkıh kitaplarında kendisinden yaptığı rivayetler nedeniyle Ebû Yusuf'un *Nevâdir'*leri arasında yer verdik.

2.7. Ebû Yusuf'a Nispeti Sahih Olmayan Bir Eser: *Usûlü'l-fıkıh*

³⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XIV, 321.

³⁷⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 900.

³⁸⁰ Askalânî, *Rafû'l-ısr*, s. 305.

³⁸¹ Kindî, *Kitâbü'l-vülât ve Kitâbü'l-kudât*, (nşr. Muhammed Hasen, Ahmed Ferid) Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003, s. 301; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 900.

³⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XIV, 321; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 900.

³⁸³ Kâtip Çelebi, II, 1300.

³⁸⁴ Burhâneddin el-Buhârî, III, 170.

³⁸⁵ Nâtîfî, s. 435.

³⁸⁶ Kâsânî, IV, 184, VI, 96.

Kevserî (v. 1371/1952) ve Mahmûd Matlûb gibi Ebû Yûsuf biyografisi kaleme alan yazarlar, onun kayıp eserlerinden biri olarak *Usulü'l-fıkıh* isimli bir çalışmasından bahsederler.³⁸⁷ Her iki yazarın da bu konudaki en eski dayanağı Hatib Bağdâdî'nin, Ebû Yûsuf hakkında Talha b. Muhammed b. Cafer'den (v. 380/990) naklettiği şu sözlerdir:

“Ebû Yûsuf, fazileti zâhir, meşhur bir kimse olup Ebû Hanîfe'nin talebesidir. Aynı zamanda zamanının en fakihidir. Yaşadığı dönemde hiç kimse ondan daha önde değildir. İlim, hüküm, riyaset ve kıymette nihâî derecedeydi. Ebû Hanîfe'nin mezhebi üzere *usul-i fıkıh kitaplarını* ilk defa ortaya koyan kişi odur. Ayrıca birçok meseleyi de imlâ etmiş ve Ebû Hanîfe'nin ilmini dünyanın dört bir yanına ulaştırmıştır.”³⁸⁸

Kevserî, Hatib Bağdâdî'nin yaptığı bu nakilden hareketle Ebû Yûsuf'un, Ebû Hanîfe'nin mezhebine göre fıkıh usulü alanında eser veren ilk kişi olduğu ve dolayısıyla onun bu ilmin kurucusu olduğu iddiasını gündeme getirmiştir. O, Şâfiî'nin bu ilim dalının kurucusu olmasının ancak onun kendi mezhebine nispetle doğru olabileceği konusunda ısrar eder ve ilgili rivayetteki "usûl-i fıkıh" terkinin başka anlamlara yorulmasına karşı çıkar.³⁸⁹ Ancak Kevserî ve Matlûb'un bu iddialarının, mevzubahis rivayette yer alan "usul-i fıkıh" terkinin anlama konusunda içine düştükleri anakronik bir yanılığın neticesi olduğu görülmektedir. Zira bu terkip, Ebû Yûsuf ve tabakasındakiler hakkında kullanıldığında, bugün bilinen anlamıyla "usul-i fıkıh ilmi"ni ifade etmemektedir. "Usul" kelimesi, diğer türevleriyle birlikte ("usulü'l-fıkıh", "kütübü'l-usûl"), o zaman diliminde veya o zaman dilimiyle alakalı olarak kullanıldığında bundan iki husus anlaşılmalıdır: Umumi anlamda "temel fikhî meseleler", 2. Daha hususi anlamda, "Ebû Hanîfe'nin fıkıh meclisinde gerçekleşen fıkıh mesaisi sonrasında kaydedilen ve Hanefî mezhebinin nüvesini oluşturan fikhî meseleler" ve bu anlamın daha sonra tecessüm ettiği haliyle “Şeybânî'nin *el-'Asl/el-Usûl* içerisinde bulunan fikhî meseleler veya bunlara dair bölümler”.

³⁸⁷ Kevserî, *Hüsnü't-tekâzî*, s. 33; Mahmûd Matlûb, s. 99.

³⁸⁸ Hatib el-Bağdâdî, *Tarîhu medineti's-selâm*, XVI, 363.

وأبو يوسف مشهور الأمر ظاهر الفضل وهو صاحب أبي حنيفة وأفقاه أهل عصره، ولم يتقدمه أحد في زمانه، وكان النهاية في العلم والحكم، والرياسة والقدر، وأول من وضع الكتب في أصول الفقه على مذهب أبي حنيفة، وأملى المسائل ونشرها وبث علم أبي حنيفة في أقطار الأرض.

³⁸⁹ Kevserî, *Hüsnü't-tekâzî*, s. 33.

Nitekim bizzat Ebû Yûsuf'un kendisi, *er-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâ'î* isimli eserinde "usul-i fikh" terkihini açıkça bu birinci anlamda yani "temel fikhî meseleler" anlamında kullanmıştır:

Evzâ'î: Geçmiş zamanda Müslümanların imamları, Velid b. Yezid'in öldürülmesinden sonra fitne meydana gelinceye değin Türk atlarına ganimetten pay vermezlerdi. (...)

Ebû Yûsuf: Evzâ'î'nin *geçmişte Müslümanların imamları bu şekilde yaparlardı* sözü, tıpkı geride değindiğimiz Hicazlıların durumu gibidir. Yahut o, ne abdesti ne teşehhüdü ne de *usûl-i fikhî* (fikhin temel meselelerini) iyi bilen bazı Şam meşâyihini böyle yaparken görmüş ve demiştir ki, *eskiden beri sünnet böyleydi*.³⁹⁰

Ebû Yûsuf burada çok açık bir şekilde "usul-i fikh" ifadesiyle "usul-i fikh ilmini" değil, tıpkı abdest ve teşehhüt gibi "fikhin temel meselelerini" kastetmektedir.³⁹¹ Aynı şekilde İbnü'n-Nedîm de bu terkihi, Ebû Yûsuf'un sözlerindeki benzer bir anlamda kullanmıştır: "Ebû Yûsuf'un *Usul* ve *Emâlî* kitapları vardır: *Kitâbü's-Salât*, *Kitâbü'z-Zekât*, *Kitâbü's-Sıyâm*, *Kitâbü'l-Ferâiz*, *Kitâbü'l-Buyû'* ..."³⁹²

Ebû Hanîfe'nin hayatı hakkında mühim bir eser kaleme alan el-Muvaffak el-Mekkî'nin (v. 568/1172) şu sözleri de aynı istikamette anlaşılmalıdır:

Ebû Hanîfe, fikhî meseleleri tek tek ortaya koyardı. Sonra talebelerinin görüşlerini alır ve kendi görüşünü söylerdi. Onlarla, en doğru/uygun görüş ortaya çıkana kadar bir ay ya da daha fazla süre tartışır. Daha sonra bu son görüşü Ebû Yûsuf "usûl'e" kaydederdi. Böylece Ebû Yûsuf "usûl"ün hepsini kayda geçirmiştir.³⁹³

Bu fikhî mesâi sonucu ortaya konan meselelerin kaydedildiği kitaplara, muhaddislerin

³⁹⁰ Ebu Yûsuf, *er-Reddû 'alâ siyeri'l-Evzâ'î*, (nşr. Ebû'l-vefâ el-Efgânî) Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, t.y. s. 21.

وَقَالَ الْأَوْزَاعِيُّ كَانَ أَيْمَهُ الْمُسْلِمِينَ فِيمَا سَلَفَ حَتَّى هَاجَتِ الْفِتْنَةُ مِنْ بَعْدِ قَتْلِ الْوَلِيدِ بْنِ يَزِيدَ لَا يَسْهُمُونَ لِلْبُرَادِيِّينَ (...) وَأَمَّا قَوْلُ الْأَوْزَاعِيِّ عَلَى هَذَا كَانَتْ أَيْمَةُ الْمُسْلِمِينَ فِيمَا سَلَفَ فَهَذَا كَمَا وَصَفَ مِنْ أَهْلِ الْحِجَازِ أَوْ رَأَى بَعْضَ مَشَائِخِ الشَّامِ مِمَّنْ لَا يُحْسِنُ الْوُضُوءَ وَلَا التَّسْهُدَ وَلَا أُصُولَ الْفِقْهِ صَنَعَ هَذَا فَقَالَ الْأَوْزَاعِيُّ بِهِذَا مَضَتْ السَّنَةُ.

³⁹¹ Ebu Yûsuf'un eserlerinde yer alan "usûl" kavramının ifade ettiği anlamlar için bk. Mehmet Özşenel, Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı, İstanbul: Klasik 2011, s. 5.

³⁹² (İbnü'n-)Nedîm, s. 256.

³⁹³ Mekkî, II, 133. Ayrıca bk. Kudûrî, *Şerhu muhtasari'l-Kerhî*, Köprülü Ahmed Paşa, nr: 93 vr. 0b.

bu husustaki meşhur ıstılahına³⁹⁴ (:asıl) benzer bir şekilde *usûl* denmekteydi.³⁹⁵

Dolayısıyla yukarıda Hatib Bağdâdî'den aktardığımız nakilde geçen "Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'nin mezhebine göre usul kitaplarını ilk defa ortaya koyan kişidir" cümlesindeki "usul kitapları" ifadesinden, "usul-i fıkıh ilmi" değil, "Hanefî mezhebinin temel fikhî meselelerinin yer aldığı ve mezhebin aslını-temelini oluşturan fûrû kitapları"nın kastedildiği açıktır. Buna göre Ebû Yûsufun "Usulü'l-fıkıh" adıyla kaleme almış olduğu günümüze ulaşmayan bir eseri aslında hiç var olmamıştır.

---

³⁹⁴ Abdullah Aydın, "Asıl", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 473.

³⁹⁵ Usul kelimesini malum ilim dalı anlamı dışında kullananlardan biri de meşhur Hanefî usulcüsü ve fakihî Cessâs'tır. O, usul-i fıkıh ilmine dair yazdığı eserinde kullandığı "usul kitapları" terkiibinden hususi anlamda "Şeybânî'nin el-'Asl/el-Usûl olarak bilinen kitapları"nın kasteder. Bk. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, III, 361.

İKİNCİ BÖLÜM
MUHAMMED b. el-HASEN eş-ŞEYBÂNÎ'NİN (v. 189/805)
KAYIP ESERLERİ

Bu bölümde öncelikle Şeybânî'nin kısa bir biyografisine yer verilmiştir. Onun telif, tedris uğraşları ile kadılık vazifeleri üzerinde duran ve hayatının bu dönemlerinin zaman ve mekân ilişkilerini belirlemeye çalışan yarı-kronolojik bir biyografik özet ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu kısa bölümden sonra Şeybânî'ye ait olan fakat günümüze ulaşmayan kayıp eserlerin kapsamlı bir tespiti yapılmaya çalışılmış ve bu eserlerin mahiyetleri, rivayetleri ve ravileri hakkında bilgilendirmede bulunulmuştur. Kayıp eserlerin mevcut Hanefî mezhebi literatürü içinde yer alan çeşitli formlardaki tezahürlerinin tespitine ve dolayısıyla bunların mevcut literatürdeki izlerinin keşfedilmesine çalışılmıştır. Ayrıca, Şeybânî'nin eserlerine mahsus nitelikler olan "sagîr" ve "kebir" kavramlarının ne anlama geldiği belirlenmeye çalışılmış, onun temel eserlerinden olan *es-Siyeru'l-kebir*'in müstakil bir eser oluşu sorgulanmış ve bu eserin zâhirü'r-rivâye kavramı etrafında şekillendirilen geleneksel kabüldeki konumuyla ilgili farklı bir değerlendirmede bulunulmuştur.

1. ŞEYBÂNÎ'NİN KISA BİYOGRAFİSİ

Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî'dir.³⁹⁶ 132/749-750 tarihinde³⁹⁷ Vâsıt'ta dünyaya gelmiş ve Kûfe'de yetişmiştir.³⁹⁸ Bazı kaynaklarda 131 ve 135 gibi tarihler de zikredilmektedir.³⁹⁹ Ailesi Abbâsî hilâfetinin kurulması üzerine Vâsıt'ı terkedip Kûfe'ye yerleşmiş ve Şeybânî burada yetişmiştir.⁴⁰⁰ Ebû Abdullah künyesinden Abdullah isminde bir oğlu ve ismi belirlenemeyen bir kızı⁴⁰¹ olduğu bilinmektedir.

³⁹⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 134; *Târîhu'l-İslâm*, IV, 954; Kuraşî, III, 122.

³⁹⁷ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 368-369; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, II, 561.

³⁹⁸ Saymerî, s. 125; Bağdadî, II, 561; Kerderî, s. 419.

³⁹⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, nşr. Mahmud el-Arnaût, Beyrut & Dimaşk: Dâr İbni Kesîr, 1406/1986, II, 409.

⁴⁰⁰ Taş, Aydın, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (DİA), C. 39, s. 38.

⁴⁰¹ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 351.

Ebû Hanîfe vefat ettiğinde (150/767) on sekiz yaşında olan Şeybânî'nin,⁴⁰² onun yanında iki⁴⁰³ yahut dört-beş yıl kalıp fıkıh tahsil ettiği nakledilmiştir.⁴⁰⁴ Buna göre o 148/765 yahut 146/763 yılında Ebû Hanîfe'nin meclisine katılmıştır. Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra günün ilk bölümünde hadis meclislerine katılan Şeybânî günün geri kalanında Ebû Yusuf'un meclisine devam etmiş ve fıkıh tahsilini bu şekilde tamamlamıştır.⁴⁰⁵ Bazı rivayetlerden, Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra onun Dâvud-ı Tâî gibi diğer talebelerinden de fıkıh tahsil ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁰⁶ Daha sonra Şeybânî, 152/769 yılında yirmi yaşında iken Kûfe'de fıkıh meclisi kurmuş ve burada fıkıh dersleri vermeye başlamıştır.⁴⁰⁷ Ayrıca bazı rivayetlerden, Ebû Yusuf'un kadı olarak atandığı 166/782 yılından sonraki bir döneme kadar onun ders halkasının devam ettiğini anlıyoruz.⁴⁰⁸

Kûfe'deki bu tahsil ve tedris hayatı sonrasında Medine'ye giden Şeybânî, üç yılı aşkın bir süre burada kalmış ve Mâlik'ten *el-Muvatta'*ı dinlemiştir.⁴⁰⁹ Bu seyahatin kesin tarihi bilinmemektedir. Ancak Kevserî, Şeybânî'nin Medine'ye yaptığı bu seyahatin, Mâlik'in *el-Muvatta'*ının yayılmaya başladığı dönem olmasından hareketle Halife Mehdî döneminin (158-168/774-784) ilk yıllarında (yani Şeybânî yaklaşık 30 yaşlarında iken) gerçekleştiğini ileri sürmüştür.⁴¹⁰

Şeybânî, hocası Ebû Yusuf'un tavsiyesi ile Harun Reşid zamanında ve Yahya b. Halid el-Bermekî'nin vezirliği dönemine denk geldiği anlaşılan bir zamanda Şam

---

⁴⁰² İbni Ebi'l-Avvâm, s. 669.

⁴⁰³ İbni Hallikân, IV, 184.

⁴⁰⁴ Bk. Kerderî, s. 428; Kevserî, *el-İmtâ'*, s. 5. Ayrıca bk. Boynukalın, s. 23.

⁴⁰⁵ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 359.

⁴⁰⁶ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 249.

⁴⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, II, 564; Kerderî, s. 422.

⁴⁰⁸ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 353.

⁴⁰⁹ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 364; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, II, 562.

⁴¹⁰ Kevserî, *el-İmtâ'*, s. 10.

bölgesinde bulunan Rakka kadılığına atandı.⁴¹¹ Kesin tarihi tespit edilemeyen ancak el-Bermekî'nin vezir olarak atandığı tarihten (170/786) sonra kendisi ile istişare edilmeden gerçekleşen bu atama sonrasında hocası Ebû Yûsuf ile arası açılmıştır.⁴¹² Ayrıca 172/788 tarihinde Kayravan'dan Medine'ye gelen ve burada Mâlik'ten Muvatta'ı dinledikten sonraki bir tarihte rey fikhını öğrenmek için Kûfe'ye giden Esed b. Furat⁴¹³ burada Ebû Yusuf'un tavsiyesi ile Şeybânî'nin ders halkasına katılarak onun öğrencilerinden olmuştur.⁴¹⁴ Buna göre 172/788 sonrası gerçekleşen bu olay sırasında Şeybânî Rakka'da değil Kûfe'dedir. Bu da, Ebû Yusuf'un vefatından (182/798) sonraki bir tarihte Rakka kadılığından azledilen Şeybânî'nin, bu vazifeye 172/788'den sonraki bir tarihte atandığını gösterir. Buna göre Şeybânî, hocası Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra 25 seneden az olmamak kaydıyla herhangi bir resmi vazife almaksızın tahsil, tedris ve telif ile meşgul olmuş demektir. Şeybânî, başta büyük eseri *el-Asl* olmak üzere bizzat kendisinin kaleme aldığı eserleri, en azından çoğunu bu uzun ve meşguliyetsiz dönem içerisinde telif etmiş olmalıdır. Nitekim Boynukalın'ın *el-Asl*'in telifine başlanılan yaklaşık tarih olarak belirlediği 160/776-7 yılı da bu dönem içerisinde yer alır. Ancak *el-Asl*'in; Şeybânî'nin ilk telifi olduğu ve ardından Ebû Yusuf'un isteğiyle telif ettiği *el-Câmiu's-sagir*'i kendisine arzedebilmesi için, onun kadı olarak atandığı tarih olan 166/782 yılına kadar bu büyük eserinin ilk telifini bitirmiş olması gerektiği tahmini⁴¹⁵ zorunlu bir gerekçeye dayanmaz. Nitekim bu tahmin ilgili dönemde Ebû Yusuf'un Kûfe'ye, Şeybânî'nin de Bağdat'a gitmediği varsayımı üzerine kuruludur. Ancak Ebû Yusuf'un Bağdat'a kâdı olarak tayininden sonra belli dönemler Kûfe'ye geldiği bilinmektedir.⁴¹⁶ Ayrıca Şeybânî'nin de Ebû Yûsuf kâdı olarak Bağdat'ta iken orada bir ders

⁴¹¹ Bk. İbni Ebi'l-Avvâm, s. 357-358.

⁴¹² İbni Ebi'l-Avvâm, s. 357.

⁴¹³ Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Ensârî, *Me'âlimü'l-îmân fî ma'rifeti ehli'l-Kayrevân* (nşr. Ebu'n-Nûr & Mâdûr), Mısır: Hancî, trhsz, II, 5; Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî, *Riyâzu'n-nüfûs fî tabakâti 'ulemâi'l-Kayrevân ve İfrîkiyye ve zühhâdihim ve nüssâkihim ve seyrin min ahbârihim ve fezâlihim ve evsâfihim*, nşr. Beşîr Bakkûş, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, I, 256.

⁴¹⁴ Bk. Kâdı İyâd, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*, nşr. Tancî ve dğr., Mağrib: Matbaatü Fudâle, 1965-1983, III, 293.

⁴¹⁵ Boynukalın, s. s. 84.

⁴¹⁶ Nâtîfî, s. 66. Ayrıca Esed b. el-Furât'ın Kûfe'ye geldiği tarihte Ebu Yusuf Kûfe'dedir. Bk. Kâdı İyâd, *Tertîbü'l-medârik*, III, 293.

halkası kurduğuna dair rivayetler vardır.⁴¹⁷ Bütün bunlar her iki fakihin de belirli dönemlerde Bağdat ve Kûfe'de bulduklarını gösterir. Bu durumda Şeybânî *el-Câmiu's-sagîr*'i Ebû Yusuf'a, kendisinin Bağdat'da bulunduğu yahut Ebû Yusuf'un Kûfe'ye geldiği bir zamanda arz etmiş olması imkân dâhilinde iken, *el-Asl*'ın 166/776-7 tarihinden önce bitirilmiş olması gerekmez.

Şeybânî'nin 172/788 tarihinden sonraki birkaç yıla değin Rakka kadılığına atanmamış olduğunu bu şekilde kesin olarak tespit etmekle birlikte, Esed b. Furât'ın kendisinden fıkıh tahsili yapmak için Irak'a geldiğini bildiren kaynakların, onun Şeybânî ile birlikte Şam'a/Rakka'ya gittiğini bildirmemesini ve Irak'tan ayrıldığı 179/795 tarihine kadar Esed'in Şeybânî'nin yanında kaldığı hususunu⁴¹⁸ sabit bir veri olarak değerlendirecek olursak, bu durumda Şeybânî'nin Rakka kadılığına 179/795 tarihinden sonra atandığı sonucunu da çıkarabiliriz. Ayrıca bu tarih Heffening'in, Harun Reşid'in Rakka'yı 180/796 tarihinde hilafet merkezi edinmesinden (Taberî Tarihi, III, 645) yola çıkarak "Şeybânî Harun tarafından Rakka kadılığına en erken 180/796 tarihinde tayin edilmiş olmalıdır" şeklindeki çıkarımıyla da⁴¹⁹ uyumludur. Sonuç olarak diyebiliriz ki, Şeybânî Rakka kadılığına kesin olarak 172/788 tarihinden sonraki bir tarihte ya da çıkarımlara dayalı bir ihtimal olarak da en erken 179-180/795-796 tarihlerinde atanmıştır.

Rakka'ya kadı olarak atanan Şeybânî'nin burada resmi vazifesinin yanı sıra bir fıkıh meclisi kurarak tedris ve telif faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır.⁴²⁰ Onun, 184/800 yılında vazifesinin başında Rakka'da olduğunu biliyoruz. Nitekim 184/800 yılında Şâfiî, adli bir soruşturma kapsamında sayıları yedi/dokuz kişi olan bir grupla birlikte Hicaz'dan Bağdat'a getirilmiş ve buradan da Rakka'ya götürülerek Harun Reşid'in huzuruna çıkarılmıştır.⁴²¹ 184/800 yılında gerçekleşen bu olay sırasında Halife Harun Reşid'in

---

⁴¹⁷ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 353.

⁴¹⁸ el-Ensârî, *Me'âlimü'l-îmân*, II, 9-11.

⁴¹⁹ Bk. Heffening, W. "Şeybânî", *İslam Ansiklopedisi* (M.E.B.) C. 11, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, s. 150.

⁴²⁰ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 362; Nâttî, s. 20. Telif faaliyeti için bk. İkinci Bölüm, 2.5. Rakkıyyât.

⁴²¹ İbni Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (nşr. et-Türkî), Beyrut: Dâru Hecer, 1418/1997, XIII, 620.

yanında Rakka kadısı Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî bulunmaktadır.⁴²²

Şeybânî'nin Rakka kadılığından azil tarihi de kaynaklarda belirtilmemektedir. Ancak birçok yazar onun azil sebebi olarak şu hadiseyi göstermektedir: 176/792 tarihinde Hz. Ali evladından olan Yahya b. Abdullah b. el-Hasen b. el-Hasen b. Ali b. Ebi Talib, Halife Harun Reşide başkaldırmıştır. Netice itibariyle Halife'nin kendisine verdiği "eman" ile birlikte isyandan vazgeçen Yahya, Bağdat'ta misafir edilmiştir. Bir müddet sonra Harun Reşid verdiği emanı bozmak ve Yahyâ'yı öldürmek için Şeybânî, Hasan b. Ziyâd ve (Ebû Yusuf'tan sonra başkadı olan) Ebu'l-Bahterî Vehb b. Vehb'e danışmıştır. Eman belgesini Şeybânî'ye veren Harun Reşid ondan emanın sahih olduğunu hiçbir şekilde bozulamayacağı cevabını alır. Hasan b. Ziyad da kendisine benzer bir şekilde cevap verir. Sonunda eman belgesini kontrol eden Ebu'l-Bahterî emanın sahih olmadığını, öldürülmesinin helal olduğunu söyler ve belgeyi yırtar. Bu hadise üzerine Şeybânî'nin fetva ve hüküm vermesi yasaklanır. Neticede Yahya bazı rivayetlere göre hapsedilirken, diğer bazılarına göre oracıkta infaz edilir.⁴²³ İnfaz rivayetleri esas alınır da, Yahyâ'yı Halife'ye şikâyet eden Abdullah b. Musab ez-Zübeyrî'nin 184/800 tarihinde vefat ettiği göz önünde bulundurulursa,⁴²⁴ bu olayın ez-Zübeyrî'nin vefat tarihi olan 184/800 yılında gerçekleşmiş olması gerekir. Nitekim yukarıda Şafii'nin Rakka'ya getirildiği getirildiği tarih olan 184/800 yılında Şeybânî'nin burada kâdı olduğu hususu geçmişti. Azil sebebi olan hadisede yer alan kişi olan ez-Zübeyrî 184/800'te vefat etmişse Şeybânî'nin aynı tarihte yani 184/800 yılında azledilmiş olması gerekir. Ancak bu tarihlendirmenin zikrettiğimiz kabüle dayalı olduğu unutulmamalıdır. İlaveten, Brockelmann'ın Şeybânî'nin azil tarihiyle ilgili olarak verdiği 187/803 tarihin de⁴²⁵ Yahya b. Abdullah'ın ölüm tarihiyle ilgili kabul edilen en geç tarih olmasından⁴²⁶ hareketle yapılmış

⁴²² İbn Abdilberr, Ebu Ömer Yusuf, *el-İntikâ* s. 97. Ayrıca bk. Bilal Aybakan, *İmam Şafii ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007, s. 31.

⁴²³ Bk. Taberî, VIII, 242-251; İbni Ebi'l-Avvâm, 353-356; Saymerî, 125-127. Daha geniş bilgi ve değerlendirme için bk. Râzî, Ahmed b. Sehl, *Ahbâru Fah ve Haberü Yahya b. Abdullah ve ahîhi İdris b. Abdullah*, nşr. Mahir Cerrâr, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1995.

⁴²⁴ Bk. Râzî, *Ahbâru Fahh* (Mahir Cerrâr'ın mukaddimesi) s. 81.

⁴²⁵ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, trc. Abdülhalim en-Neccâr, Kâhire: Dâru'l-Meârif, thrsz, III, 246.

⁴²⁶ Râzî, *Ahbâru Fah* (Mahir Cerrâr'ın mukaddimesi) s. 87-88.

bir tespit olabileceğini belirtmeliyiz. Kerderî'nin söylediği ve Şeybânî'nin, Ebû Yusuf'un vefatından (05.03.182/26.04.798) altı ay sonra kadı olduğu şeklindeki bilgi ise⁴²⁷ İbni Ebi'l-Avvâm ve Saymerî'nin naklettiği verilerle bağdaşmayan bir tarihlendirme olup bizce yanlıştır.

Şeybânî Rakka kadılığından azledildikten sonra (yukarıdaki kabülümüze göre en erken 184/800 yılında) Bağdat'a gelmiştir.⁴²⁸ O sıralarda Bağdat'ta Ebû Yusuf'un yakın öğrencilerinden Bişr b. el-Velid'in Cuma günleri fıkıh halkası bulunmaktaydı. Ancak Şeybânî Bağdat'a geldiğinde burada ders vermeye başlayınca, Bişr'in halkasında bulunan bazı öğrenciler Şeybânî'nin halkasına da gitmeye başlamışlar ve onun meclisinde öğrendikleri meseleleri Bişr'e sorduklarında o da bundan darlanmış ve halkasını bırakmıştır.⁴²⁹

Daha sonra Ebu'l-Bahterî Vehb b. Vehb'ten boşalan kadılıkudatlık makamına⁴³⁰ getirilen Şeybânî, Harun Reşid ile birlikte gittiği Rey şehrinde 189 tarihinde 58 yaşında iken vefat etmiştir.⁴³¹

- Tablo: 2 Şeybânî Kronolojisi

132 (749-750)	Vâsıt şehrinde doğumu
146 (763)	(Bir rivayete göre) Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsili yapmaya başlaması
148 (765)	(Bir rivayete göre) Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsili yapmaya başlaması
150 (767)	Ebû Hanîfe'nin vefatı üzerine Ebû Yusuf'tan fıkıh tahsil etmeye başlaması

⁴²⁷ Kerderî, s. 439.

⁴²⁸ Saymerî, s. 125; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, II, 562.

⁴²⁹ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 357.

⁴³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XVI, 361.

⁴³¹ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 367; Saymerî, s. 125, 131; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, II, 562.

152 (769)	Kûfe'de fıkıh meclisi kurarak ilk defa ders vermeye başlaması
Halife Mehdi Döneminin 158-168 (774-784) ilk yılları	Medîne'ye giderek Mâlik'ten Muvatta'ı dinlemesi
Kesin olarak 172 (788) sonrası	Harun Reşid döneminde Rakka'ya kadı olarak atanması
Bir çıkarıma göre en erken 179-180 (795-796)	Harun Reşid döneminde Rakka'ya kadı olarak atanması
184 (800)	Rakka'ya tutuklu olarak getirilen Şâfiî ile karşılaşması
Bir çıkarıma göre 184 (800)	Harun Reşid tarafından Rakka kadılığında azledilmesi
Bir çıkarıma göre 187 (803)	Harun Reşid tarafından Rakka kadılığında azledilmesi
Çıkarımlara göre 184 (800) ya da 187 (803)	Rakka kadılığında azledildikten sonra Bağdat'a gelip burada bir ders halkası kurması
189 (805)	Ebu'l-Bahterî Vehb b. Vehb'ten boşalan kâdilkudatlık makamına gelmesi
189 (805)	Vefatı

2. ŞEYBÂNÎ'NİN KAYIP ESERLERİ

2.1. *el-'Asl*'İN KAYIP KİTAPLARI/BÖLÜMLERİ

2.1.1. *el-'Asl* ve Neşirleri

Hanefî mezhebinin en önemli ve en temel eseri kabul edilen *el-'Asl*, modern dönemde uzun bir süre eksik ve tahkik usulünün çeşitli boyutları itibariyle sorunlu neşirlere

konu olmuştur. "el-Hiyel" bölümü Leipzig'de 1930'da Joseph Schacht (1902-1969) tarafından, "Buyû" ve "Selem" bölümünü içeren bir ciltlik kısmı ise 1954'de Şefik Şehâte tarafından Kâhire'de yayımlanmıştır. Salat, hayız, zekât, teharri, istihsan, eyman, mükateb, vela, cinayat, diyat ve akl bölümlerini ihtiva eden ilk dört ciltlik bölümü ise Ebû'l-Vefâ el-Efgânî (v. 1395/1975) tarafından 1966-1973 yılları arasında Haydarâbâd'da neşredilmiştir. Yalnızca siyer, harâc ve öşür bölümlerini içeren bir ciltlik bölümü de Mecîd Haddûrî (v. 1428/2007) tahkikiyle 1975'de Beyrut'ta yayımlanmıştır.⁴³² Eserin ilk tam neşri 2012'de Mehmet Boynukalın tarafından yapılmış olup muhakkik tarafından kaleme alınan mukaddimesi ile birlikte onüç cilt olarak Beyrut'ta yayımlanmıştır. Bir ciltlik kıymetli mukaddimesi ve titiz tahkikiyle Mehmet Boynukalın'ın bu neşri, eser üzerine şu ana kadar yapılan en ciddi ve kapsamlı çalışmadır.⁴³³

2.1.2. el-Efgânî'nin Kayıp el-'Asl Kitapları/Bölümleri Listesi

el-'Asl günümüze bütün bölümleri ile birlikte ulaşmamıştır.⁴³⁴ Onun kayıp bazı bölümlerinden ilk söz eden kişi, ilk nâşirlerinden Ebû'l-Vefâ el-Efgânî'dir. el-Efgânî, *el-'Asl*'ın ulaşabildikleri nüshalarının hiç birinde Menâsik ve Edebü'l-kâdî bölümlerini bulamadığını, bu iki bölümü *el-'Asl*'ın muhtasarı olan *el-Kâfî*'den⁴³⁵ almak suretiyle

⁴³² Boynukalın, s. 127-128.

⁴³³ Şeybânî, *el-'Asl*, (nşr. Muhammed Boynukalın), Beyrut: Dâr İbni Hazm, 2012/1433, Mukaddime + I-XII.

⁴³⁴ DİA "Şeybânî" maddesinde *el-'Asl*'ın nüshalarının eserin tamamına yakın kısmını içerdiğinden bahsedilmiş ancak kayıp bölümlerine dair herhangi bir bilgilendirmede bulunulmamıştır. Bk. Taş, Aydın, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, s. 40. "el-'Asl" maddesinde ise bu konuya hiç değinilmemiştir. Bk. Ünal, Halit, "el-'Asl", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 494-495.

⁴³⁵ Hâkim Şehîd'in *el-Kâfî* isimli eseri, İbni Nüceym ve İbni Âbidîn gibi müteahhir dönemin tanınmış âlimleri tarafından zahirurrivayeyi oluşturan eserlerin tamamının ihtisarı olarak vasıflanmış ve bu tespit genel olarak kabul görmüş gözükmektedir. (bk. Beşir Gözübenli, "Hâkim eş-Şehîd", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) XV, 195; Aydın Taş, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, s. 40.)

Ancak, modern dönemdeki bazı araştırmacıların bizim de katıldığımız görüşlerine göre bu eser *el-'Asl*'ın muhtasarı olup mevcut *el-'Asl* nüshaları içerisinde günümüze ulaşmıştır (Bk. *el-'Asl*, VII, 421-539.) Eserin Serahsî tarafından *el-Mebsut* içerisinde şerh edildiği iddiası ise (Bk. Ahmet Yaman, "es-Siyerü'l-kebîr", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, s. 327) doğru değildir. Burada şerh edilen *es-Siyerü's-sagîr*'in Hâkim Şehîd'e ait *el-Kâfî* içerisindeki muhtasar versiyonudur. *el-Kâfî*'nin zaman zaman, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbni Ebî Leylâ* ve (yazıdaki tespitimize göre) *Kitâbü's-*

neşrinde telafi ettiğini söylemiştir.⁴³⁶ Buna göre el-Efgânî'nin *el-'Asl*'ın yalnızca iki bölümünün günümüze ulaşmadığını, bunun dışındaki bölümlerin mevcut olduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır.

2.1.3. Boynukalın'ın Kayıp *el-'Asl* Kitapları/Bölümleri Listesi

el-'Asl kitaplarının/bölümlerinin daha kapsamlı bir mevcut-kayıp listesi ise, onun ilk tam neşrini yapan Mehmet Boynukalın tarafından verilmiştir. Boynukalın, *el-'Asl* neşrinden önce 2009 yılında yayımladığı ve *el-'Asl*'ı tanıtıp fıkıh usulü açısından tetkik ettiği bir eser neşretmiştir. Kendisi burada, inceleme imkânı bulduğu *el-'Asl* nüshalarında toplamda elli yedi bölüm bulunduğunu belirtmiş ve Murat Molla nüshasındaki sırasına göre bu bölümlerin bir listesini vermiştir.⁴³⁷

el-'Asl'ın Boynukalın tarafından yapılan neşrinde ise bu bölümlerin sayısının altmış üç olduğunu görüyoruz. Boynukalın bunlar içerisinde "Kitâbü nevâdiri's-savm"ın *el-'Asl*'ın bölümü olmadığını belirtmiş⁴³⁸ ve beşinci ciltte yer alan *Kitâbü'l-mükâteb* ünvanlı bölümün, altıncı ciltte aynı isimle müstakil bir bölüm daha bulunması sebebiyle, "kitab" değil de "bab" olarak adlandırılmasının daha uygun olacağını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra beşinci ciltteki bölümün "Kitâbü'l-mükâteb es-sağîr", altıncı ciltteki bölümün ise "Kitâbü'l-mükâteb el-kebîr" olma ihtimalini de gündeme getirmiştir.⁴³⁹ Buna göre *el-'Asl*'ın

---

secedât gibi *el-'Asl* dışından eserlere bölüm olarak yer vermesi ve başka eserlerden nakil yapması problemi ise (bk. Eyyüp Said Kaya, "Zâhirü'r-rivâye", TDV İslam Ansiklopedisi -DİA- C. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s. 101) eserdeki genel tutumu yansıtmadığından arizi bir durum olarak değerlendirilmelidir. Konuyla ilgili bilgi için bk. Mercânî, s. 170-173, (Neşredenlerin Notu: 1); Boynukalın, s. 122-124.

⁴³⁶ Şeybânî, *el-'Asl*, Beyrut: 'Âlemü'l-kütüb, 1990/1410, (Neşredenin girişi) I, 15.

⁴³⁷ Boynukalın, s. 126. Ancak listelenen bu bölümleri saydığımızda kitapların sayısı elli sekiz çıkmaktadır.

⁴³⁸ Şeybânî, *el-'Asl*, II, 205.

⁴³⁹ Şeybânî, *el-'Asl*, Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2012, V, 203 (Nâşirin dipnotu). Burada Boynukalın'ın zikrettiği iki ihtimalden ilkinde katıldığımızı söylemeliyiz. Nitekim Serahsî'nin *el-Mebsû't*'unda (VII, 205) *el-'Asl*'ın beşinci cildindeki mükâteb bölümünün başlığının "bab" olarak geçmesi de bunu teyit etmektedir. Altıncı ciltte bulunan ve sanal diyalog (soru-cevap) üslubuna sahip olan "kitâbü'l-mükâteb" in "kebîr" nitelikli olması ise yazımızdaki tespitimize göre mümkün değildir. Bu tespite göre mezkûr üslupla kaleme alınmış olan *el-'Asl*'ın bölümleri sağîr niteliklidir. Bu hususla ilgili açıklamalar, "2.1.6. Sağîr ve Kebîr Kavramları" başlıklı bölümde gelecektir.

günümüze ulaşan bölümlerinin sayısı altmış bir yahut altmış iki olacaktır.⁴⁴⁰ *el-'Asl'*ın günümüze ulaşmayan bölümlerinin sayısı ise Boynukalın tarafından sekiz olarak tespit edilmiş ve şu şekilde listelenmiştir: **1.** Secedât, **2.** Menasik (:hac), **3.** Eşribe, **4.** Edebü'l-kâdî, **5.** Hisâbü'l-vesâyâ, **6.** Şurût, **7.** el-Mudârebe es-sağîr, **8.** el-Me'zûn es-sağîr.⁴⁴¹

Bu kayıp kitaplar tespit edilirken, ilk altısında *el-'Asl'*ın muhtasarı olan *el-Kâfî*'de bulunduğu halde orijinalinde yer almaması hususunun ölçü olarak benimsendiği anlaşılmaktadır.⁴⁴² Bir diğer ölçü olarak da *el-'Asl'*ın Murad Molla yazmasının el-Me'zûn bölümünün sonunda yer alan ve bu bölümün el-Me'zûn el-kebîr olduğunu ifade eden kayıt esas alınmıştır. Bu kayıttan, ilgili bölümün mutlaka bir de kayıp sağîr versiyonunun olması gerektiği neticesi çıkarılmıştır. Nitekim *el-'Asl'* muhtasarı *el-Kâfî*'de, el-Me'zûn el-kebîr bölümünün özetinden⁴⁴³ sonra yaklaşık bir varak tutarında el-Me'zûn es-Sağîr bölümünün özeti verilmiştir.⁴⁴⁴ Bu da Boynukalın'ın çıkarımını güçlü bir şekilde teyit etmektedir. Buna benzer bir çıkarımı yine Boynukalın Mudârebe kitabıyla alakalı olarak yapmıştır. Buna göre *el-Asl* içerisinde yer alan Kitâbü'l-mudârebe bu kitabın kebîr versiyonu olup sağîr versiyonu kayıp eserler arasındadır.⁴⁴⁵ Bu durumda Boynukalın'a göre sağîr versiyonları kayıp olan, ancak kendileri mevcut *el-Asl* içerisinde yer alan ve kebîr vasfını taşıyan iki kitap vardır: Kitâbü'l-mudârebe ve Kitâbü'l-me'zûn.

---

⁴⁴⁰ Burada şunu ifade etmeliyiz ki, *el-'Asl'*ın son cildinde yer alan “Kitâbü'l-vakf” ve “Kitabü's-sadakati'l-mevkûfe” bölümlerinin iki ayrı bölüm olması bize göre problemlidir. Nitekim bunlardan ilki Hâkim Şehid'in *el-Kâfî*'si içerisinde ihtisar edilmemişken vakıf meselelerini esasen işleyen bölüm olan “Kitabü's-sadakati'l-mevkûfe” ihtisar edilmiştir. Ayrıca ilk bölümdeki "kitab" kelimesinin “kitabet/yazı” anlamında olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu bölümdeki meselelerin tamamı vakıf kitabesiyle ilgilidir. Dolayısıyla en uygunu, bu iki bölümün (ilkinin ikincisinin altında yer alan bir bab olması suretiyle) tek bölüm olması yahut ilkinin başka bir bölümün babları olmasıdır.

⁴⁴¹ Boynukalın, s. 126.

⁴⁴² Boynukalın, s. 126.

⁴⁴³ Boynukalın'ın ifadesine göre *el-Kâfî*'de yer alan bu bölüm, onun diğer bölümleri gibi özettir. Ancak bölümün üslubuna ve konuları işleyiş şekline (soru-cevap) bakıldığında bu bölümün özetlendiğini değil de, kısmen alıntılandığını söylemek daha doğru gözükmektedir.

⁴⁴⁴ Boynukalın, s. 126-127.

⁴⁴⁵ Boynukalın, s. 127.

2.1.4. Kayıp *el-'Asl* Kitapları/Bölümlerini Tespit İçin Ölçüler

Burada Şeybânî'ye nispet edilen kitapların, *el-'Asl*'ın içerisinde bir bölüm olarak mütalaa edilmelerini gerektiren ölçülerin tespit edilmesi yerinde olacaktır. Böylece ortaya konacak ölçülerden hareketle yukarıda verilen listeye varsa ilave edilmesi gereken kitapların tespiti mümkün olacaktır. *el-'Asl* çevresinde oluşmuş literatürden, *el-'Asl*'dan yapılan alıntılardan ve onun bölümlerini listeleyen eserlerden çıkarmak suretiyle belirlediğimiz ölçüler şunlardır:

1. *el-'Asl nüshaları içerisinde bölüm olarak yer almak*. Nevâdiru's-Savm⁴⁴⁶ gibi *el-'Asl*'a sonradan dâhil edildiği tespit edilen⁴⁴⁷ kitaplar haricindeki *el-'Asl*'ın tüm bölümlerinde bu husus tabii ölçü olarak kabul edilmek durumundadır.

2. *el-'Asl üzerine yapılan (el-Hâkimü's-Şehid'in el-Kâfi'si gibi) çalışmalar içerisinde bölüm olarak yer almak*. Buna örnek olarak, mevcut *el-'Asl* nüshalarında yer almayan fakat *el-Kâfi*'de bulunan Kitâbü's-Şurût gibi bölümler gösterilebilir.⁴⁴⁸

3. *Hanefî mezhebi kitaplarında yahut Şeybânî'nin eserlerini listeleyen (el-Fihrist gibi) kaynaklarda "sağîr" veya "kebir" vasıflarıyla birlikte anılan bir kitap olmak*. Tabii bu durumda *el-Câmi'u's-Sağîr* ve *el-Câmi'u'l-Kebîr* örneklerinde olduğu gibi, ilgili kitabın

⁴⁴⁶ Şeybânî, *el-Asl*, II, 205-215.

⁴⁴⁷ Boynukalın, s. 80.

⁴⁴⁸ Burada bir noktayı vuzuha kavuşturmak gerekmektedir. Hâkim Şehîd'in *el-Kâfi* isimli eseri (en azından günümüze ulaşan versiyonu: Bk. Mercânî, s. 170-173) daha evvel de belirttiğimiz üzere esasen Şeybânî'nin *el-Asl*'ının muhtasarıdır. (Ayrıca bk. Mercânî, s. 170-173 (Muhakkiklerin Notu: 1); Abdülkadir (Okan Kadir) Yılmaz, "Hanefî Mezhebinin Rical ve Kitâbiyatına Dair Bazı Tetkikat", s. 61-62; Boynukalın, s. 122) Bu açıdan onun eserini, Şeybânî'ye nispet edilen kitaplardan hangilerinin *el-'Asl* içerisinde bir bölüm olarak mütalaa edilmesi gerektiği noktasında bir ölçü olarak kabul etmek gerekmektedir. Bu durum esasen böyle olmakla birlikte *el-Kâfi* içerisinde yer aldığı halde hâricî bir takım verilerden hareketle *el-Asl*'ın bir parçası olmadığı anlaşılan örneğin *Kitâbü's-secedât* gibi bölümlerin varlığı arizi bir durumu ifade ettiğinden bu ölçüye zarar vermez. Bu yüzden, yazımızda *el-Kâfi*'yi, *el-Asl*'ın bölümlerini tayin noktasında esas kabul etmekle birlikte, onun zaman zaman *el-Asl* dışından eserlere bölüm olarak yer verdiği ve başka eserlerden nakil yaptığı olgusunu da (bk. Eyyüp Said Kaya, "Zâhirü'r-rivâye", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA) C. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s. 101) "kitâbü's-secedât" örneğinde olduğu gibi, ancak harici bir takım verilerle teyit edildiğinde nazar-ı dikkate aldığımızı belirtmeliyiz.

başında "el-Câmi'" vasfı bulunmamalıdır.

4. *Nâtîfî, Serahsî, Burhâneddin el-Buhârî vb. Hanefî otoriteleri tarafından el-'Asl'ın bölümü olduğunun tasrih edilmesi.* Bu son iki ölçünün örnekleri ilerleyen bölümlerde gelecektir.

5. *Kebîr olduğu tespit edilen bölümün sagîr versiyonunun el-'Asl'ın kayıp versiyonu olduğuna hükmedilmesi.* Mevcut el-'Asl içerisinde bulunan Me'zûn ve Mudârebe kitaplarının kebîr versiyonlar olduğunu tespit eden Boynukalın, bunların sagîr versiyonlarının kayıp olduğunu tespit etmiştir.⁴⁴⁹

Şimdi bu ölçüler ışığında Boynukalın tarafından *el-'Asl'ın kayıp bölümlerinden olduğu belirtilen kitapları incelemeye geçebiliriz:*

el-Kâfî içerisinde yer aldığı gerekçesiyle Boynukalın tarafından *el-'Asl'ın kayıp bölümlerinden kabul edilen Kitâbu's-secedât isimli esere*⁴⁵⁰ başta, *el-'Asl'ın hemen her bölümünden (doğrudan veya vasıtalı olarak) isim vererek nakilde bulunan Burhâneddin el-Buhârî'ye (v. 616/1219) ait el-Muhîtu'l-Burhânî olmak üzere, Hanefî mezhebi eserlerinde hiç atıfta bulunulmamıştır. Bu durum mezkûr kitabın el-'Asl'ın bir bölümü olduğu konusunda şüphe uyandırmaktadır. Daha da önemlisi, h. V. yüzyıldaki Irak Hanefî fakihlerinin önde gelenlerinden Ebû'l-Abbâs en-Nâtîfî (v.446/1054), el-Ecnâs isimli eserinde, Kitâbu's-secedât'ın, Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin Rakka'da iken imlâ ettirdiği bir eser olduğunu açıkça ifade etmiştir.⁴⁵¹ Buna göre, el-Kâfî'de bulunan oldukça küçük hacimdeki (:bir sayfa)⁴⁵² bu bölüm de, Şeybânî tarafından Rakkâ'da talebelerine imla ettirilen Kitâbu's-secedât'ın ufak bir parçası olmalıdır. Bu çıkarım, el-Kâfî'nin el-'Asl'ın muhtasarı olması olgusuyla da çelişmez. Nitekim Hâkim Şehid, bildiğimiz kadarıyla hiç*

---

⁴⁴⁹ Boynukalın, s. 126-127.

⁴⁵⁰ Boynukalın, s. 126.

⁴⁵¹ Nâtîfî, s. 53. Ayrıca bk. Kâtib Çelebi, II, 1424; Aydın Taş, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, s. 39.

⁴⁵² Hâkim Şehid, *el-Kâfî*, Süleymaniye Ktp. H. Beşir Ağa Böl. No: 288, s. 18a-18b.

kimse tarafından *el-'Asl*'ın bir bölümü olarak nitelenmemiş olan ve Serahsî tarafından Ebû Yûsufun tasnifi, Muhammed b. el-Hasen'in de telifi olduğu ifade edilen "İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbni Ebî Leyla" isimli eseri *el-Kâfi*'ye derç etmekte bir beis görmemiştir. Bu bölümü de konuyla olan münasebetinden dolayı Kitâbü's-salât bölümünün peşine eklemiş olmalıdır.

el-Eşribe ve *Edebü'l-kâdî* kitaplarının *el-'Asl*'ın kayıp bölümleri olduğunda şüphe yoktur. Nitekim Hanefî mezhebi kitaplarında bu iki kitaptan *el-'Asl*'ın bölümleri olarak bahsedilmekte ve nakilde bulunmaktadır.⁴⁵³ Ayrıca her iki kitabı da Hâkim Şehid *el-Kâfi*'de ihtisar etmiştir.⁴⁵⁴

Kitabu hisâbi'l-vesâyâ'nın *el-'Asl*'ın kayıp bölümlerinden olduğu, aynı şekilde onun *el-Kâfi* içerisinde ihtisar edilmesinden anlaşılmaktadır.⁴⁵⁵ Buna ilaveten İbnü'n-Nedîm, Şeybânî'nin eserlerini sayarken, *el-Câmi 'u's-sağîr* kitabına kadar tamamı *el-'Asl*'ın bölümlerinden oluşan grubun içerisinde *Kitâbu'l-vasâyâ*'dan sonra *Kitabu hisâbi'l-vesâyâ* ismine de yer vermiştir.⁴⁵⁶ Bizce bu iki husus, mezkûr bölümün *el-'Asl*'ın bir parçası olduğunu ortaya koymada yeterlidir.

el-Me'zûn kitabının sağîr nitelikli versiyonu Boynukalın tarafından *el-'Asl*'ın kayıp bölümlerinden olarak tespit edilmiştir. Bu noktada daha evvel de ifade ettiğimiz üzere, *el-'Asl* içerisinde bize ulaşan el-Me'zûn kitabının Murad Molla nüshasının sonunda yer alan ve "el-Me'zûn el-kebîr" bölümünün bittiğini ifade eden kayıt dikkate alınmıştır. Bu kayıt dikkate alındığında, el-Me'zûn bölümünün kebîr versiyonunun *el-'Asl* içerisindeki bölüm olduğu ve *el-'Asl* içerisinde el-Me'zûn başlıklı bir bölüm daha bulunmadığı için bu kitabın sağîr versiyonunun bize ulaşmadığı sonucu çıkar.⁴⁵⁷ Boynukalın, *el-'Asl* içinde mevcut olan Mudârebe kitabının kebîr versiyon olduğunu ve bu kitabın sağîr versiyonunun

⁴⁵³ Nâtîfî, s. 13, 303, 438, 536, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 581, 590, 637.

⁴⁵⁴ Hâkim Şehid, *el-Kâfi*, vr. 213a-216a, 366a-368a.

⁴⁵⁵ Hâkim Şehid, 452b.

⁴⁵⁶ İbnü'n-Nedîm, s. 257.

⁴⁵⁷ Boynukalın, s. 126-127.

kayıp olduğunu da benzer bir yolla tespit etmiştir. Nitekim Hâkim Şehid *el-Kâfî*'de, *el-Asl*'in Mudârebe kitabını ihtisar ettikten sonra "min kitabi'l-Mudârebe es-sagîr" başlığı altında Mudârebe kitabının günümüze ulaşmayan sagîr versiyonunu da kısmen özetlemiştir. Bu noktadan yola çıkan Boynukalın, bir önceki bölümün "el-Mudârebe el-Kebîr"den özetlendiğini ve dolayısıyla bu özet bölümün orijinal metni olan *el-Asl* içerisindeki Mudârebe kitabının da kebîr versiyon olduğu, sagîr versiyonun ise *el-Asl*'in kayıp bölümlerinden olduğu sonuçlarına ulaşmıştır.⁴⁵⁸ Buna ilaveten İbnü'n-Nedîm, Şeybânî'nin eserleri listesinde *el-'Asl*'in bölümleri olduğu bilinen bir grup kitap içerisinde *el-Mudârebe el-kebîr* bölümünden sonra *el-Mudârebe es-Sagîr*'i ve *el-Me'zûn el-kebîr* bölümünden sonra da *el-Me'zûn es-sagîr*'i zikretmiştir.⁴⁵⁹ Bu bölümlerin başlarında "el-Câmi'" ifadesi bulunmaksızın "sağîr" ve "kebir" şeklinde vasıflanmaları da bize göre bunların *el-'Asl*'in bölümleri olduğunu teyit etmektedir. Bu iki kavram (sağîr-kebir) biraz aşağıda müstakil bir başlık altında ele alınacaktır.

2.1.5. *el-'Asl* Kitaplarının/Bölümlerininin Tam Listesi

Yaptığımız tespitlere göre, el-Efgânî ve Boynukalın'ın verdiği, *el-'Asl*'in mevcut ve kayıp bölümleri listesinde yer almayan, ancak mutlaka yer alması gerektiğini düşündüğümüz beş kitap/bölüm daha vardır:

1. Kitâbü'l-icârât el-kebîr. (Tespitimize göre *el-Asl* içerisinde mevcut)
2. Kitâbü'l-icârat es-sağîr. (Kayıp)
3. Kitâbü'l-müzâra'a el-kebîr. (Tespitimize göre *el-Asl* içerisinde mevcut)
4. Kitâbü'l-müzâra'a es-sağîr. (Kayıp)
5. Kitâbü's-siyeri'l-kebîr (Metni kayıp, muhteva olarak Serahsî'nin şerhi içinde mevcut).

Bu eserlerden Kitâbü's-siyeri'l-kebîr'in *el-Asl*'in bir bölümü olduğu iddiasını

---

⁴⁵⁸ Boynukalın, s. 127.

⁴⁵⁹ İbnü'n-Nedîm, 257.

müstakil bir başlıkta⁴⁶⁰ tartışacağımız için bu başlık altında sadece ilk dört kitap hakkındaki değerlendirmelerimize yer vereceğiz.

Adı geçen kitaplardan ilk dördü İbnü'-Nedîm'in verdiği listede *el-'Asl'*ın şu an elimizde bulunan bölümleri ile birlikte zikredilmiştir.⁴⁶¹ Üçüncü ve dördüncü kitaplar, mezhebin fakihleri tarafından “el-kebir” ve “es-sağîr” nitelemeleriyle birlikte zikredilmiş ve kendilerinden alıntılar yapılmıştır.⁴⁶² Bu nitelemelerin, ilgili eserin *el-'Asl'*ın bir bölümü olduğuna delalet ettiği hususu bir sonraki başlıkta incelenecektir. Dolayısıyla bu dört kitabın tamamı *el-'Asl'*ın bölümlerinden addedilmelidir. Bu dört kitaptan/bölümden ikisi, sağîr ve kebîr nitelemeleri olmaksızın mevcut *el-'Asl* mecmuası içerisinde *Kitabu'l-icârât* ve *Kitabu'l-müzâra'a* ismiyle yer aldığından, öncelikle *el-'Asl* içerisinde bu isimlerle yer alan kitapların "sağîr" mi yoksa "kebir" mi olduklarının tayin edilmesi gerekmektedir. Bu yapıldığında sağîr ve kebîr versiyonlardan hangisi *el-'Asl* içerisinde bulunuyorsa, diğer versiyon kendisine kayıp listede yer bulacaktır. Bunun için öncelikli olarak yapmamız gereken şey "sağîr" ve "kebir" kavramlarını açıklığa kavuşturmadır.

2.1.6. "Sağîr" ve "Kebîr" Kavramları

Şeybânî, sonraları *el-'Asl/el-Mebcut* olarak diye bilinecek kapsamlı eserini bir bütün olarak değil, içerisindeki her bir bölümü müstakil kitaplar halinde telif etmiştir.⁴⁶³ Çalışmamızın giriş kısmının temel kavramlar başlığı altında beyan ettiğimiz üzere bu bölümlerin başında yer alan ve "müellifi tarafından tek bir konuda kaleme alınmış eser" anlamına gelen "kitab" kelimesi de bunu göstermektedir.⁴⁶⁴ Aynı sebepten dolayı birçok Hanefî fıkıh eserinde *el-'Asl'*dan, doğrudan bölümlerinin ismi zikredilmek suretiyle alıntı

⁴⁶⁰ Bk. İkinci Bölüm, 2.1.7. *el-'Asl'*ın Bir Bölümü/Kitabı Olarak *es-Siyerü'l-Kebir*.

⁴⁶¹ İbnü'-Nedîm, 257.

⁴⁶² “es-Sağîr” olanlar için Bk. Nâtîfî, s. 340, 341,357, 441, 634, Serahsî, *Şerhu's-Siyerü'l-kebir*, (nşr. Muhammed Hasen), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997, V, 361; Burhâneddin el-Buhârî, IX, 11.

“el-Kebîr” olanlar için bk. Cessâs, *Muhtasar ihtilâfi'l-'ulemâ (li't-Tahâvî)*. IV, 26-28, 49; Nâtîfî, s. 341, 524.

⁴⁶³ Kâtip Çelebi, II, 1581.

⁴⁶⁴ Bk. Giriş, II. Temel Kavramlar.

yapılmıştır. Ayrıca, Şeybânî'nin kitaplarının bir listesini veren İbnü'n-Nedim de burada *el-'Asl* diye bir eserden bahsetmek yerine onun tek tek bölümlerini saymaktadır.⁴⁶⁵ Bu hususlara ilaveten *el-'Asl* muhakkiki Boynukalın'ın dile getirdiği şu nokta da hayli önemlidir: “*el-'Asl*'ın elyazmalarında kitaplar arasındaki sıra bir nüshadan diğerine değişmektedir. Öte yandan *el-'Asl*'ın özeti sayılabilecek olan *el-Kafî* ve onun şerhi *el-Mebсут*'ta bölümler arasında takip edilen sırayla *el-'Asl*'ın nüshalarındaki farklı sıralamalar da birbirine uymamaktadır. Bu farklılık *el-'Asl*'ın bölümlerinin sonradan bir araya getirildiğinin başka bir kanıtıdır.”⁴⁶⁶ Bütün bunlar, *el-'Asl*'ın bölümlerinin/kitaplarının sonraki dönemlerde bir araya getirilerek tek bir mecmûa halinde toplandığını göstermektedir. Bu noktaya işaret ettikten sonra ilgili kavramları incelemeye geçebiliriz:

el-'Asl'ın şu an elimizde bulunan nüshasında yer alan bazı bölümlerin, "sağır" ve "kebir" sıfatlarına sahip olduğunu biliyoruz. Örneğin *el-'Asl* içerisindeki *Kitâbü's-Siyer* bölümü, mütekaddim dönem fakihlerinin kendisinden alıntılar yaptığı müteahhir dönem âlimlerinin ise zâhirü'r-rivâye kitaplarını sayarken ismini müstakil olarak zikrettiği *es-Siyerü's-sağır*'den başkası değildir.⁴⁶⁷ *el-'Asl* içerisinde yer alıp kebir sıfatına sahip olduğu tespit edilen bir diğer örnek, kendisinden daha evvel de bahsettiğimiz *Kitâbü'l-me'zûn* bölümüdür.⁴⁶⁸ Öyle görünüyor ki, *el-'Asl*'ın tek bir mecmûa haline getirilmesinden sonra bu nitelermeler de zamanla unutulmuştur. Bunun bir neticesi olarak bazı müteahhir dönemi âlimleri, zâhirü'r-rivâye kitaplarını listelerken, *el-'Asl* ile *es-Siyerü's-sağır*'i ayrı kitaplar olarak saymış⁴⁶⁹ ve *el-'Asl* içerisinde yer alan siyer bölümü ile *es-Siyerü's-sağır* kitaplarının gerçekte aynı eserler olduğunun farkına varamamışlardır. Öte yandan, sağır ve

⁴⁶⁵ İbnü'n-Nedim, 257-258.

⁴⁶⁶ Boynukalın, s. 109-110.

⁴⁶⁷ Bu konuda daha önce yayınlamış olduğum bir yazı için bk. Abdülkadir (Okan Kadir) Yılmaz, "Hanefi Mezhebinin Rical ve Kitâbiyatına Dair Bazı Tetkikat", *Rihle*, 2011, sy. 12, s. 61. Ayrıca *el-'Asl*'ın z rümlü nüshasının (Beyazıt Nüshası: 18993-18996. Bk. Şeybânî, *el-'Asl –Muhakkikin Mukaddimesi-* s. 157.) hâmişinde, siyer bölümünün başlığına « كتاب السير الصغير » notunun düşüldüğünü de burada zikretmeliyiz. Bk. Şeybânî, *el-'Asl*, VII, 421, Dipnot: 2.

⁴⁶⁸ Boynukalın, s. 126-127.

⁴⁶⁹ Örneğin bk. Tahtâvî, *Hâşiye alâ merâki'l-felâh*, Bulak: el-Matbaatü'l-kübrâ el-emîriyye, 1318, s. 11; İbni Âbidîn, *Şerhu ukûdi resmi'l-müftî*, I, 16.

kebîr nitelermeleri yalnızca *el-'Asl* içerisinde yer alan bölümlerde kullanılmış değildir. Örneğin zâhirü'r-rivâye kitapları içerisinde yer alan *el-Câmi 'u's-sagîr* ve *el-Câmi 'u'l-kebîr* kitapları da aynı sıfatlarla anılmış hatta *el-Câmi 'u's-sagîr* isminin kitaba bizzat Şeybânî tarafından verildiği dahi söylenmiştir.⁴⁷⁰

Bu saydıklarımız dışında bu vasıfla anılan bir de *es-Siyerü'l-kebîr* isimli eser vardır. Günümüze Serahsî'nin şerhi içerisinde muhteva olarak ulaşan bu eserin orijinal metni elimizde yoktur.⁴⁷¹ Serahsî tarafından, Şeybânî'nin fıkhıta kaleme aldığı son eser olduğu ifade edilen bu kitap⁴⁷² yine birçok Hanefî fıkıhçısı tarafından *el-'Asl*'ın bir bölümü olarak değil, müstakil bir eser addedilmiştir.⁴⁷³

Zikredilen bu sagîr ve kebîr nitelikli kitaplar bize göre, dört temel özellikte birbirlerinden farklılık arz etmektedirler: Hacim, telif zamanı, üslup ve yöntem.

1. Hacim: Kelime anlamlarının da açıkça ifade ettiği üzere sagîr kitaplar kebîr kitaplardan daha küçük hacimdedirler.

2. Telif zamanı: Sagîr kitaplar kebîr kitaplardan önce kaleme alınmış eserler olup bir anlamda kebîr kitaplar sagîr kitapların yeniden telif edilmiş ikinci versiyonlarıdır.

el-Câmi 'u'l-kebîr'in, *el-Câmi 'u's-sagîr*'den sonra yazıldığı⁴⁷⁴ ve *es-Siyerü'l-kebîr*'in Şeybânî'nin en son eseri olduğu⁴⁷⁵ dikkate alındığında, sagîr vasıflı kitapların kebîr vasıflı kitaplardan daha önce yazıldığı sonucunu çıkarıyoruz. Ayrıca Serahsî, "Şeybânî'nin *el-'Asl*'ı oluşturan kitapları telif ettikten sonra az bir kısmı haricinde hepsini tekrar gözden geçirip

---

⁴⁷⁰ Şeybânî, *el-Câmi 'u's-sagîr*, (nşr., Muhammed Boynukalın) Beyrut: Dâr İbni Hazm, 1432/2011, (Neşredenin Mukaddimesi), s. 9-10.

⁴⁷¹ Ahmet Yaman, "es-Siyerü'l-kebîr", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 38, s. 328.

⁴⁷² Serahsî, *Şerhu 's-siyeri 'l-kebîr*, I, 3.

⁴⁷³ Tahtâvî, *Hâşiye 'alâ merâki'l-felâh*, s. 11; İbni Âbidîn, *Şerhu 'ukûdi resmi'l-müftî*, I, 16. İbni Kemalpaşa, Taşköprüzâde, Kınalızâde, et-Temîmi, Pirizâde ve Hamevî'nin aynı minvalde görüşleri için bk. Lüeyy el-Halîlî, *Esbâbü udûli'l-Hanefiyye ani'l-fütâyâ bi zâhirrivâye*, Amman: Dâru'l-feth, 1435/2014, s. 52-54.

⁴⁷⁴ İbni Âbidîn, *Şerhu 'ukûdi resmi'l-müftî*, I, 16.

⁴⁷⁵ Serahsî, *Şerhu 's-siyeri 'l-kebîr*, I, 3.

ikinci versiyonlarını kaleme aldığını" söylemiştir.⁴⁷⁶ Serahsî'nin bu ifadelerini yorumlayan Boynukalın, -"sağîr" yahut "kebir" olmaları hususunu gündeme getirmeksizin ve de "muhtemelen" kaydıyla- sanal diyalog üslubu ile kaleme alınan bölümlerin Şeybânî tarafından *el-'Asl*'ın ilk telif sürecinde, düz ve serbest üslubun ise ikinci telif sürecinde benimsendiğini dile getirir.⁴⁷⁷ Eyyüp Said Kaya da sağîr ve kebîr vasıflı eserler arasında bu öncelik-sonralık ilişkisini kabul etmektedir.⁴⁷⁸

3. Üslup: Sağîr nitelikli eserler sanal diyalog (soru-cevap) üslubu ile kaleme alınmışken, kebîr nitelikli kitaplar düz anlatıma sahiptirler.⁴⁷⁹

Elimizdeki *el-'Asl* nüshalarında hem sağîr hem de kebîr versiyonu bulunan bir bölüm/kitap maalesef olmadığından bu noktada doğrudan *el-'Asl* üzerinden bir karşılaştırma yapma imkânına sahip değiliz. *el-'Asl*'ın muhtasarı olan Hâkim Şehid'in *el-Kâfi*'sinde ise *el-Me'zûn el-kebîr* kitabından sonra, *el-Me'zûn es-sağîr* kitabından bir bölüme yer verilmiştir.⁴⁸⁰ Daha evvel bahsi geçtiği üzere,⁴⁸¹ *el-'Asl*'da yer alan *el-Me'zûn* bölümü bu bahsin kebîr versiyonudur. Dolayısıyla elimizde, *el-Me'zûn* bahsinin orijinal kebîr versiyonuyla, *el-Kâfi* içerisinde alıntılanan sağîr versiyonu var demektir. Biz de bu iki kavramı açıklığa kavuşturmak amacıyla yapacağımız karşılaştırmayı öncelikle bu iki bölüm

⁴⁷⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, XXX, 287. Ayrıca bk. Ahmet Yaman, "es-Siyerü'l-kebîr" *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 37, s. 327.

⁴⁷⁷ Boynukalın, s. 112.

⁴⁷⁸ Eyyüp Said Kaya, "Zâhirü'r-rivâye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 44, s. 101.

⁴⁷⁹ Bu özelliğin, *el-Câmi'u's-sağîr* ile *el-Câmi'u'l-kebîr* kitapları dışında kalan ve başında "kitab" kelimesi bulunan çalışmalar hakkında geçerli olduğunu ifade etmeliyiz. Nitekim Şeybânî, adı geçen bu iki eserinde düz anlatım üslubunu tercih etmiştir. Bu üslubu tercih etmesinde, bu eserlerin "câmi" vasıflı eserler olması, *el-'Asl* içerisindeki sağîr nitelikli olduğunu düşündüğümüz bölümlerin ise "kitab" vasıflı eserler olması etkili olmuş olabilir. Ayrıca *el-'Asl* içerisinde birer bölüm olarak yer alan "kitab" vasıflı bu çalışmalarının, temelde Ebu Hanife'nin meclisinde kayda geçirilen "ruznamçelere/asillara" dayanıyor olması da, bu kayıtlarda takip edilmiş olması muhtemel üslubun Şeybânî tarafından *el-'Asl*'ın ilk versiyonları olduğunu düşündüğümüz sağîr nitelikli kitaplarda benimsenmiş olabileceği ihtimalini barındırmaktadır. Dolayısıyla aynı kayıtlara dayandıkları yönde bir tahminin bulunmadığı *el-Câmi'u's-sağîr* ile *el-Câmi'u'l-kebîr* isimli eserlerinde Şeybânî, bu üslubu bırakıp düz anlatım üslubunu benimsemiş olabilir.

⁴⁸⁰ *el-Kâfi*'nin elimizdeki Hacı Beşir Ağa (No: 288) nüshasında bu bölüm on iki satır tutmaktadır. Bk. vr. 401b.

⁴⁸¹ Bk. İkinci bölüm, 2.1.4. Kayıp *el-'Asl* Kitapları/Bölümlerini Tespit İçin Ölçüler

üzerinden gerçekleştireceğiz.

İlk bakışta bu iki versiyon arasında ciddi bir hacim farkı gözükse de, *el-Kâfi*'nin H. Beşir Ağa nüshasının kenarındaki kayıttan eserin bazı nüshalarında geçtiği anlaşılan "el-Me'zûn es-sağîr kitabından..." ifadesi,⁴⁸² *el-Kâfi*'de yer alan kısmın bu kitabın tamamı değil yalnızca bir bölümü olduğunu göstermektedir. İkinci olarak göze çarpan ve daha önemli olan husus ise bu iki versiyon arasındaki üslup farklılığıdır. *el-'Asl* içerisindeki el-Me'zûn kitabının kebîr versiyonu düz anlatıma sahipken, *el-Kâfi*'de alıntılanan sağîr versiyon, *el-'Asl*'ının; salat, zekât, savm, hibe, hudud, siyer ve daha birçok bölümünde karşılaştığımız sanal diyalog (:soru-cevap) üslubuna sahiptir. *el-Kâfi*'de, diğer bölümlerinin aksine *el-Me'zûn es-sağîr* kitabında bir üslup değişikliği yapılmamasından, eserin ihtisar edilmeyip orijinal ifadelerinin aynen alıntılandığını anlıyoruz. Nitekim *el-Kâfi*'de, *el-'Asl*'ın bölümleri ihtisar edilirken, biraz evvel saydığımız bölümler de dâhil olmak üzere sanal diyalog üslubu düz anlatıma çevrilmektedir. Bütün bunlardan şöyle bir sonuç çıkmaktadır: *el-Me'zûn es-sağîr* kitabı sanal diyalog üslubunda yazılmışken, *el-'Asl* içerisindeki *el-Me'zûn el-kebîr* kitabı düz üslupla yazılmıştır. Bu da Şeybânî'nin sağîr ve kebîr nitelikli kitapları arasında temelde böyle bir üslup farkı olduğunu gösteren önemli bir veridir.

Bu tespitin bir sağlamasını da, siyer kitabının sağîr versiyonu olduğunu bildiğimiz *el-'Asl* içerisindeki *Kitâbü's-siyer* bölümüyle, orijinal hali bize ulaşmayan; fakat -eseri birebir değil de muhteva olarak şerh eden- Serahsi'den önce yaşamış müelliflerin eserlerinde orijinalinden "birebir" yapıldığı tasrih edilmiş alıntılarına ulaşabildiğimiz *es-Siyer el-kebîr* metinleri arasında yaptığımız üslup karşılaştırmasıyla da yapmamız mümkün olmuştur. *el-'Asl* içerisindeki siyer bölümü baştan sona sanal diyalog üslubuna sahipken,⁴⁸³ *es-Siyer el-kebîr*'den tespit ettiğimiz mezkûr nitelikteki alıntılar düz anlatımlıdır.⁴⁸⁴ Bunlara birebir olduğu tasrih edilmeksizin *es-Siyer el-kebîr*'den olduğu

---

⁴⁸² el-Hâkimü's-Şehîd, *el-Kâfi*, vr. 401b.

⁴⁸³ Bk. Şeybânî, *el-'Asl*, VII, 421-527. Son iki bab (V, 527-538) Şeybânî'nin ilavelerini içerdiği için karşılaştırmaya dâhil edilmemiştir.

⁴⁸⁴ Bk. Nâtûfî, s. 312, 337.

ifade edilmiş ve sayısı ilkinden daha fazla olan alıntıları dâhil ettiğimizde karşımıza yine aynı netice çıkmaktadır.⁴⁸⁵

4. Yöntem: Sagîr nitelikli eserlerde meseleler daha çok rivayet edilmiş olup tahriç yöntemi çok az kullanılmışken, kebîr nitelikli kitaplarda rivâyetin yanı sıra tahriç yöntemine fazlaca başvurulmuştur.

Kebîr versiyonlar oldukları gerek Boynukalın tarafından tespit edilen *el-Asl*'in el-Mudârebe ve el-Me'zûn kitaplarının, gerekse tarafımızdan tespit edilen el-İcârât, el-Müzâra'a kitaplarının sagîr versiyonlar olmadığı hususu takip ettikleri yöntemden de anlaşılmaktadır. Bu yöntem farklılığının tezahürü olarak, sagîr versiyon olduğu kesin olan *el-Asl* içerisindeki *Kitâbü's-siyer*'de Ebû Hanîfe'nin görüşü yalnızca 2 yerde tahriç yoluyla tespit edilmiştir. Buna mukabil kebîr versiyon olduğu Boynukalın ve tarafımızdan öne sürülen dört kitapta bu rakam çok daha fazladır. Örneğin icârât kitabında 13, mudârebe kitabında 38, müzâra'a kitabında 27 ve me'zûn kitabında 50 yerde Ebû Hanîfe'nin görüşü tahriç yoluyla tespit edilmiştir.⁴⁸⁶ Bu da *el-'Asl*'in sagîr versiyonlarında Şeybânî'nin Ebû Hanîfe'nin görüşlerini rivayet ettiğini, tahriç yöntemine çok başvurmadığını gösterir. Ancak kebîr versiyonlarında Ebû Hanîfe'nin görüşleri, kendisinden gelen rivayetlerin yanısıra, rivayet bulunmayan birçok yerde Şeybânî tarafından tahriç yöntemiyle de tespit edilmiştir.⁴⁸⁷ (Bu yöntemin, eserlerin ikinci versiyonlarında daha yoğun kullanılmasını, Şeybânî'nin gelişen fikhî birikim ve melekesiyle açıklayabiliriz.) Bu durum sagîr ve kebîr versiyonlar arasında üslup farklılığı dışında en azından bazı meselelere yansıyan bir yöntem farklılığı bulunduğunu da ortaya koymaktadır.⁴⁸⁸

⁴⁸⁵ Bk. Cessâs, *Muhtasar ihtilâfi'l-ulemâ (li't-Tahâvi)*. V, 44, Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*. I, 327; III, 224, IV, 390; Semerkandî, s. 89; Nâtûfî, s. 110, 257, 309, 310, 315, 316, 317, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 340, 345, 347, 367, 391, 398, 401, 408, 411, 412, 442, 443, 484, 549, 726, 727, 728, 763, 766.

⁴⁸⁶ Şeybânî, *el-'Asl*, s. 68 (Muhakkikin Mukaddimesi).

⁴⁸⁷ Ancak bu durum "el-kebîr" vasfının, Şeybânî'nin kendi görüşlerini ortaya koyma amacıyla yazdığı telifler için kullanıldığı (Bk. Eyyüp Said Kaya, "Zâhirü'r-rivâye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 44, s. 101) anlamına gelmemektedir. Bize göre bu tanıma en yakın olan telif biçimi bize göre *Nevâdir*'dir.

⁴⁸⁸ Şeybânî'nin *el-Câmiu's-sagîr* ve *el-Câmiu'l-kebir* eserlerini de dikkate alacak olursak, sagîr nitelikli eserlerin daha temel, kebir nitelikli eserlerinse daha kompleks ve detay sayılabilecek meseleleri ihtiva

Zikri geçen bu eserlerdeki saġîr ve kebîr nitelemeleri, yukarıda saydığımız özellikler dışında, içerdikleri meselelerin kompleks yapıda olması (:kebir) ya da olmaması (:saġîr) anlamına da açıktır. Nitekim *el-Câmi'u's-Saġîr*, *el-Camiu'l-kebîr*'den hacim itibariyle küçük olduğu gibi, kendisinde daha temel meseleler incelenmektedir. Buna mukabil Nedvî'nin, bizim de katıldığımız tespitine göre *el-Camiu'l-kebîr*, çok daha karmaşık yapıdaki meselelere tahsis edilmiş bir kitaptır.⁴⁸⁹

Bir önceki başlığın sonunda dile getirdiğimiz, saġîr versiyonlarının bulunduğunu İbnü'n-Nedîm'in haber verdiği *el-'Asl* içerisindeki icâre ve müzâra'a kitaplarının saġîr mi yoksa kebîr versiyonlar mı olduğu hususu yukarıda yaptığımız tespitlerden hareketle açıklığa kavuşmuş olmaktadır. Buna göre tamamen düz anlatıma sahip olan ve biraz evvel tahriç yöntemini fazlaca kullandıklarını ifade ettiğimiz icâre/icârât (209 sayfa) ve müzâra'a (249 sayfa) kitapları⁴⁹⁰ bu bahislerin kebîr versiyonudurlar. Aynı zamanda bu, mezkûr iki kitabın saġîr versiyonlarının *el-'Asl*'ın kayıp bölümlerinden olduğu anlamına gelir. Üstelik her iki bölüm de hacim olarak büyük sayılabilecek bir kemiyete sahiptir. Bu durumda, kebîr versiyonları *el-'Asl* içerisinde yer alan *el-İcârât es-saġîr* ve *el-Müzâra'a es-saġîr*⁴⁹¹ kitaplarının Boynukalın'ın verdiği listeye eklenmesiyle *el-'Asl*'daki kayıp kitapların sayısı ona çıkar.⁴⁹¹

Ancak *el-'Asl*'ın kayıp bölümleri bu on kitaptan ibaret olmayabilir. Nitekim yukarıda yaptığımız saġîr-kebîr ayrımı kapsamında, *el-'Asl* içerisinde bulunan ve sanal diyalog üslubuna sahip olan; salat, zekât, humus-öşr, savm, hibe, sayd-zebâih, mükâteb, cinâyât, hudûd, serika, siyer, vedâa, âriye, hünsâ, cü'lul-âbik, hiyel, lükata ve gasp

---

ettiği hususunu da dördüncü bir fark olarak ilave edebiliriz. Aynı fark, *el-'Asl* içerisindeki bölümler için de ihtimal dahilinde olmakla birlikte bunu onlar hakkında kesin olarak söyleyemiyoruz. Nitekim elimizdeki *el-'Asl* içerisindeki hem saġîr hem de kebir versiyonları bulunan tek bir bölüm/kitap bulunmamaktadır. Ancak tabii ki kebir olduğu tespit edilen bölümlerle, saġîr versiyonundan başka kitaplarda yapılan alıntılarının karşılaştırılması sonucu tatmin edici bir netice de elde edilebilir.

⁴⁸⁹ Bk. Nedvî, Ali Ahmed, s. 100 vd.

⁴⁹⁰ Bk. Kitâbü'l-icârât ve Kitâbü'l-müzâraa için bk. Şeybânî, *el-'Asl*, III, 426; IX, 515.

⁴⁹¹ Bu sayıya mahiyeti hakkında daha evvel bilgi verilen ve *el-'Asl*'ın bir bölümü olarak kabul etmediğimiz "Kitâbü's-secedât"ın dâhil olmadığını hatırlatmalıyız.

bölümlerinin *el- 'Asl'*ın sağır versiyonlarını; yine *el- 'Asl'* içerisinde bulunan ve düz anlatıma sahip olan; mudârebe, müzâra'a, icârât ve me'zûn kitaplarının da içinde yer aldığı geri kalan kırk bir bölümün⁴⁹² ise onun kebîr versiyonlarını oluşturduğu söylenebilir.⁴⁹³ Bunun bir anlamı da, mezkûr bölümlerin kebîr versiyonlarının sayısı kadar (:41) sağır versiyonlarının bulunduğuudur. Buna Boynukalın'ın listesinde bulunan (es-Secedât haricindeki) diğer beş kitabı da ekleyecek olursak, *el- 'Asl'*ın kayıp kitaplarının/bölümlerinin sayısı 46'ya çıkar.

Ancak bu son tespitin, sadece bir ihtimal olarak gündeme gelmesi ve "şimdilik" öyle kalması gerekir. Zira bu 46 kitabın her birinin sağır versiyonunun bulunduğu tarihî verilerle ortaya koyamamaktayız. Şeybânî'nin başlangıçta sanal diyalog üslubunu benimsemiş olması, sonrasında kaleme aldığı kitaplarda bundan vazgeçip telifine düz anlatım üslubunu benimseyerek devam etmesi ve böylece her kitabın mutlaka bir sağır ve kebîr versiyonunun mevcudiyetinin gerekmemesi, bunun sadece bazı kitaplar için mevzubahis olması da söz konusudur.⁴⁹⁴ Her ne kadar Serahsî, Şeybânî'nin *el-Asl'*ın az sayıda kitabı/bölümü haricindeki bütün kitaplarını/bölümlerini ikinci defa kaleme aldığını ifade etmişse de, bu az sayıdaki kitabın hangileri olduğunun belirsiz olması konuyla ilgili kesin bir belirleme yapma imkânını ortadan kaldırmaktadır. Kesin olarak söylenebilecek bir husus varsa o da, mevcut *el- 'Asl'* mecmûası içerisinde bir adet sağır nitelikli kitabın (es-Siyer es-sağır⁴⁹⁵), dört adet de kebîr nitelikli kitabın (el-İcârât,⁴⁹⁶ el-Müzâra'a,⁴⁹⁷ el-Mudârebe,⁴⁹⁸ el-Me'zûn⁴⁹⁹) bulunduğu ve bu dört kitabın sağır versiyonlarının kayıp olduğudur. Bu son dört kitaptan el-İcârât ile el-Müzâra'a kitaplarının

⁴⁹² Bu sayı içerisine, *el- 'Asl'*'dan olduğu tartışmalı olan Kitâbü'r-Radâ' ve daha evvel bahsettiğimiz Kitâbü'l-vakf ile bab olduğunu düşündüğümüz *el- 'Asl'*'ın beşinci cildindeki (V, 203) "Kitâbü'l-mükâteb" dâhil edilmemiştir.

⁴⁹³ *el-Asl'*ın sağır ve kebir versiyon olan bölümleri ile sağır ve kebir versiyonların özelliklerini taşıyan bölümlerinin yer aldığı liste için bk. Tablo: 6.

⁴⁹⁴ Bk. Boynukalın, s. 112-113.

⁴⁹⁵ Şeybânî, *el- 'Asl'*, VII, 421.

⁴⁹⁶ Şeybânî, *el- 'Asl'*, III, 426.

⁴⁹⁷ Şeybânî, *el- 'Asl'*, IX, 515.

⁴⁹⁸ Şeybânî, *el- 'Asl'*, IV, 119.

⁴⁹⁹ Şeybânî, *el- 'Asl'*, VIII, 494.

sagîr versiyonlarının bulunduğunu bize İbnü'n-Nedîm,⁵⁰⁰ el-Mudârebe ile el-Me'zûn kitaplarının sagîr versiyonlarının bulunduğunu hem İbnü'n-Nedîm hem de Hâkim eş-Şehîd haber vermektedir.⁵⁰¹ *el-'Asl'*ın bu dört kitap haricinde geri kalan düz anlatımlı bölümlerinin “kebîr versiyon özelliklerini taşıyan” çalışmalar olduğu hususu doğru ise de bunların tamamının ayrıca sagîr versiyonlarının bulunduğu hususu kesin olarak tespit edilememektedir.⁵⁰²

el-'Asl içerisinde kebîr nitelikli kitapların/bölümlerin bulunduğu kabul edilmesi durumunda başka bir problem daha gündeme gelecektir. Adları geçen bu kebîr nitelikli dört kitap kendisine *el-'Asl* içerisinde yer bulabilmişken, Şeybânî'nin diğer kebîr nitelikli eseri olan ve üstelik sagîr versiyonu da *el-'Asl* içerisinde bulunan "es-Siyerü'l-kebîr" niçin *el-'Asl* dışında bırakılmış ve müstakil bir eser olarak değerlendirilmiştir? Bir sonraki başlıkta bu problemi ele alacağız.

2.1.7. *el-'Asl'ın Bir Bölümü/Kitabı Olarak es-Siyerü'l-Kebîr*

es-Siyerü'l-kebîr'in orijinal versiyonu Şeybânî'nin kayıp eserlerindedir. Eser, Serahsî tarafından şerhedilmiş ve günümüze yalnızca, bu şerhin zımınında muhteva olarak ulaşmıştır.⁵⁰³ *es-Siyerü'l-kebîr*, Şeybânî'nin (el-Usûl olarak adlandırılan eserleri arasında) kaleme aldığı son kitap kabul edilmektedir. Hatta Ebû Hafs el-Kebîr (v. 216/831), eserin telifi kendisinin Irak'tan Buhârâ'ya dönmesinden sonra⁵⁰⁴ gerçekleştiğinden bu eseri Şeybânî'den rivayet edememiş,⁵⁰⁵ *es-Siyerü'l-kebîr* yalnızca Ebû Süleyman el-Cüzcânî ve İsmail b. Tevbe el-Kazvînî (v. 247/862) gibi Şeybânî'nin Bağdatlı talebeleri tarafından

⁵⁰⁰ (İbnü'n-)Nedîm, s. 257.

⁵⁰¹ (İbnü'n-)Nedîm, s. 257; Hâkim Şehîd, *el-Kâfi*, v. 480a; 413b. Ayrıca bk. Boynukalın, 127.

⁵⁰² *el-'Asl'*ın sagîr ve kebîr versiyonları ile kebîr versiyon özelliklerini taşıyan bölümlerinin bir listesine çalışmamızın ekler bölümünde yer verdik.

⁵⁰³ Serahsî, *Şerhu's-siyeri'l-kebîr*, 1. Baskı, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1417/1997.

⁵⁰⁴ Ebu Hafs el-Kebîr'in Irak rihlesini tamamlayıp Buhârâ'ya döndüğü tarihi maalesef tespit edemedik.

⁵⁰⁵ Serahsî, *Şerhu's-siyeri'l-kebîr*, I, 3.

rivayet edilmiştir.⁵⁰⁶ Eserin telif zamanı hakkında bilinen bir diğer husus, Şeybânî'nin bu eseri, Ebû Yûsuf'la aralarının açılmasından sonra kaleme aldığıdır. Nitekim Şeybânî bu eserde Ebû Yûsuf'tan yaptığı hadis rivayetlerinde onun adını zikretmemiş ve "bana sika kişi haber verdi" ifadesini kullanmıştır.⁵⁰⁷ Aralarının açılmasına sebep olan hususun, Şeybânî'nin, onayı alınmaksızın hocası Ebû Yûsuf tarafından aday gösterilmesi sonucunda Rakka'ya kâdı olarak atanması kabul edilecek olursa,⁵⁰⁸ *es-Siyerü'l-kebîr*'in 172/788 tarihinden sonraki bir tarihte ya da en erken 179-180/795-796 tarihlerinde/sonrasında telif edildiğini söyleyebiliriz. Nitekim bu tayin hâdisesinin kesin olarak 172/788 tarihinden sonraki bir tarihte ya da çıkarımlara dayalı bir ihtimal olarak en erken 179-180/795-796 tarihlerinde meydana geldiğini tespit etmiştik.⁵⁰⁹

es-Siyerü'l-kebîr'in telif sebebiyle alakalı olarak Serahsî şu hâdiseyi zikretmektedir: Şam âlimi Evzâ'î, Şeybânî'ye ait *es-Siyerü's-sağîr*'e muttali olduktan sonra Iraklıların siyer konusunda bilgili olmadıklarını söylemiş ve bunu duyan Şeybânî de *es-Siyerü'l-kebîr*'i telif etmiştir. Ardından *es-Siyerü'l-kebîr*'i gören el-Evzâ'î eser hakkında taltif edici ifadeler kullanmıştır.⁵¹⁰

Ancak Şeybânî'nin *es-Siyerü'l-kebîr*'ini telif etme sebebi olarak zikredilen bu hadise, Ebû Zehre tarafından tarihî açıdan problemlî görülmüştür. Nitekim Ebû Zehre, Evzâ'î'nin h. 157 yılında vefat ettiğini, Şeybânî'nin ise h. 132 yılında doğduğunu, Evzâ'î vefat ettiğinde Şeybânî'nin yirmi beş yaşında olduğunu söyler. Buna göre fıkhıdaki son telifi *es-Siyerü'l-kebîr* olan ve h. 189 yılında vefat eden Şeybânî'nin 32 sene fıkıh alanında hiç bir

⁵⁰⁶ Temîmî, II, 181; Kevserî, *Bülûğu'l-emânî*, s. 64. Ayrıca bk. Ahmet Yaman, "es-Siyerü'l-kebîr", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 37, s. 328.

⁵⁰⁷ Serahsî, *Şerhu's-siyerü'l-kebîr*, I, 3. Yaman, Serahsî'nin bu ifadelerini Ebu Yusuf'un isminin Şeybânî tarafından eserde hiç zikredilmediği şeklinde anlamıştır. (Ahmet Yaman, "es-Siyerü'l-kebîr" *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 37, s. 328) Ancak doğrusu Serahsî burada Şeybânî'nin kendisinden yaptığı hadis rivayetlerinde Ebu Yusuf'un ismini anmadığını ifade etmekte, yoksa eserde Ebu Yusuf'un adının hiç anılmadığını söylememektedir.

⁵⁰⁸ Şeybânî'nin, hocası Ebu Yûsuf ile aralarının açılma sebebiyle ilgili olarak bk. Kevserî, *Bülûğu'l-emânî*, s. 37-40.

⁵⁰⁹ Bk. İkinci Bölüm, 1. Şeybânî'nin Kısa Biyografisi.

⁵¹⁰ Serahsî, *Şerhu's-siyerü'l-kebîr*. I, 4.

eser meydana getirmemiş olması gerekir. Ebû Zehre bunun makul ve kabul edilebilir olmadığını söyler ve eserin telif sebebi olarak aktarılan bu hâdiseyi reddeder.⁵¹¹

Ayrıca kendisini Rakka kadılığı için aday gösteren hocası Ebû Yûsuf h. 162 yılında Bağdat kâdısı olduğuna ve kendisini de bu tarihten sonra (hatta kesin olarak h. 172 yılından sonraki bir tarihte)⁵¹² kâdı adayı olarak gösterdiğine göre, bu tarihe kadar Şeybânî'nin hocasıyla arası açılmamış yani *es-Siyerü'l-Kebir*'i de telif etmemiştir. Nitekim İbn Ebi'l-Avvâm, Şeybânî ile hocası Ebû Yûsuf'un arasının, Şeybânî'nin Ebû Yûsuf tarafından Rakka kadılığına aday gösterilmesinden dolayı açıldığını, Serahsî de *es-Siyerü'l-kebir*'i Rakka kadısı olduktan sonra telif ettiğini nakleder.⁵¹³ Bu durumda Şeybânî *es-Siyerü'l-kebir*'i kesin olarak Evzâ'î'nin (v. 157/774) ölümünden sonraki bir tarihte kaleme almış demektir. Dolayısıyla, mevzubahis hâdisi tarihî olarak doğru değildir.

es-Siyerü'l-kebir'in tıpkı *el-Câmi 'u's-sağîr* ve *el-Câmi 'u'l-kebir* gibi, *el-'Asl*'dan ayrı bir ilgi ve alakaya mazhar olduğu görülmektedir. Nitekim eser üzerine hemen hepsi Mâverâünnehir fakihlerine ait olmak üzere birçok müstakil şerhin kaleme alındığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu şârihler arasında; Ebû Cafer el-Hinduvânî (v. 362/973),⁵¹⁴ Şemsüleimme el-Halvânî (v. 452/1060), Rûknülİslâm es-Suğdî (v. 461/1068),⁵¹⁵ Şemsüleimme es-Serahsî (v. 483/1090), Şeyhülİslâm Hâharzâde (v. 483/1090)⁵¹⁶ ve Cemâleddin el-Hasîrî'yi (v. 636/1238)⁵¹⁷ sayabiliriz. Hanefî fakihlerin bu tutumu, onların *es-Siyerü'l-kebir*'i *el-'Asl*'ın dışında müstakil bir eser olarak algıladıklarının bir göstergesi kabul edilmelidir.

Eserin, *el-'Asl*'ın dışında müstakil bir kitap gibi görüldüğü hususu, Hanefilerin

⁵¹¹ Serahsî, *Şerhus-siyeri'l-kebir*, (nşr. Mustafa Zeyd), Kahire, Matbaatü Câmîati'l-Kâhire, 1958, s. 33-35 (Ebu Zehre'nin mukaddimesi). Yaman da bu hâdiseyi şüpheli görmüştür. Bk. Ahmet Yaman, "es-Siyerü'l-kebir" *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 37, s. 327.

⁵¹² Bk. İkinci Bölüm, 1. Şeybânî'nin Kısa Biyografisi.

⁵¹³ İbn Ebi'l-Avvâm, s. 356-357; Serahsî, *Şerhu's-siyeri'l-kebir*, I, 3.

⁵¹⁴ Burhâneddin el-Buhârî, V, 317.

⁵¹⁵ Kuraşî, II, 567.

⁵¹⁶ Burhâneddin el-Buhârî, V, 345.

⁵¹⁷ Kuraşî, III, 433; Kâtip Çelebi, I, 1014.

zâhirurrivaye kitaplarını tespit ettikleri listelerde daha da belirgindir. Birçok Hanefî fakihinin, zâhirü'r-rivâye kitaplarını sayarken *el-'Asl*'ın yanında *es-Siyerü'l-kebîr*'i de ayrıca zikretmelerinden ikisini ayrı eserler olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte zâhirü'r-rivâye kitaplarını listeleyen Hanefîlerin tamamı aynı tutumu sergilememiştir. Bu konuda dört farklı görüş ortaya konmuştur.⁵¹⁸

1. Zâhirü'r-rivâye kitaplarının sayısı dört olup bunlar, (1) *el-Mebcut/el-'Asl*, (2) *el-Câmi'u'l-kebir*, (3) *el-Câmi'u's-sağîr* ve (4) *ez-Ziyâdât*'tır. *el-İtkânî* (v. 758/1357)⁵¹⁹ bu görüştedir.

2. Zâhirü'r-rivâye kitaplarının sayısı dört olup bunlar, (1) *el-Mebcut/el-'Asl*, (2) *el-Câmi'u'l-kebir*, (3) *el-Câmi'u's-sağîr* ve (4) *es-Siyerü'l-kebîr*'dir. Seyyid Şerif Cürçânî (v. 816/1453) ve Muhammed Ali et-Tânevî'nin (v. 1158/1745'ten sonra) listesi bu şekildedir.⁵²⁰

3. Zâhirü'r-rivâye kitaplarının sayısı beş olup bunlar, (1) *el-Mebcut/el-'Asl*, (2) *el-Câmi'u'l-kebir*, (3) *el-Câmi'u's-sağîr*, (4) *es-Siyerü'l-kebîr* ve (5) *ez-Ziyâdât*'tır. İbni Kemal Paşa (v. 940/1534),⁵²¹ Kınalızâde Ali Efendi (v. 959/1572)⁵²² ve Pirizâde'nin (v. 1099/1688)⁵²³ listesinde zâhirü'r-rivâye kitapları bu şekilde yer almıştır. *es-Siyerü's-sağîr*'in müstakil bir kitap olmadığına anlaşılmaması üzerine modern dönemde yapılan çalışmalarda bu görüşün tercih edildiği görülmektedir.⁵²⁴

4. Zâhirü'r-rivâye kitaplarının sayısı altı olup bunlar, (1) *el-Mebcut/el-'Asl*, (2) *el-*

---

⁵¹⁸ Bk. Lüeyy el-Halîlî, s. 47-55.

⁵¹⁹ Lüeyy el-Halîlî, s. 49-55. (*el-İtkânî*'nin *Gayetü'l-beyân* isimli eserinden naklen).

⁵²⁰ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1405, s. 185; Tânevî, *Keşşâfû istilâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, (nşr. Ali Dahrûc), Beyrut, Mektebetü Lübnân, 1996, II, 103.

⁵²¹ Lüeyy el-Halîlî, *Esbâbu udüli'l-Hanefiyye*, s. 52. (İbni Kemal Paşa'nın *el-Hidâye* şerhinden naklen).

⁵²² Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, Amman: Dâr İbnü'l-Cevzî, 1425, s. 106.

⁵²³ Pirizâde İbrahim, *'Umdetü zevi'l-besâir*, vr. 2a.

⁵²⁴ Bk. Abdülkadir Yılmaz, "Hanefî Mezhebinin Rical ve Kitâbiyatına Dair Bazı Tetkikat", *Rihle*, 2011, sy. 12, s. 61. Ayrıca bk. Lüeyy el-Halîlî, s. 55; Eyyüp Said Kaya, "Zâhirü'r-rivâye", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA) C. 44, s. 101; Murtezâ Bedir, "Ziyâdât", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA) C. 44, s. 483; *Buhara Hukuk Okulu*, s. 52.

Câmi 'u'l-kebir, (3) *el-Câmi 'u's-sağîr*, (4) *es-Siyerü's-sağîr* (5) *es-Siyerü'l-kebir* ve (6) *ez-Ziyâdât*'tır. Bu, Tahtâvî,⁵²⁵ İbni Âbidîn⁵²⁶ ve el-Leknevî'nin⁵²⁷ listesi olup konuyla ilgili en meşhur ve klasikleşmiş görüşü ifade eder. Kevserî ve Ebû Zehre gibi biyografi yazarları da aynı listeyi benimsemişlerdir.⁵²⁸

Bize göre yukarıdaki görüşler arasında tercihe en şayan olan liste, İtkânî'nin⁵²⁹ verdiği listedir. Buna göre *es-Siyerü'l-kebir* de tıpkı *es-Siyerü's-sağîr* gibi mütekaddim dönem âlimlerinin "usûl" dediği, sonraki dönemlerde ise "*el-'Asl*" adını almış olan Şeybânî'ye ait mecmûanın hâricinde bir eser değildir. Ayrıca şunu da hususen vurgulamalıyız ki, *ez-Ziyâdât*'ın tamamiyle müstakil bir eser olmaktan çok, Şeybânî tarafından *el-Câmi 'u'l-kebir*'e ek ve zeyil mahiyetinde kaleme alınmış bir eser olduğunu⁵³⁰ dikkate aldığımızda, zâhirü'r-rivâye kitaplarının sayısının son tahlilde üç olduğunu ve bunların da *el-'Asl*, *el-Câmi 'u'l-kebir* ve *el-Câmi 'u's-sağîr* isimli eserlerden ibaret olduğunu söylemek, hakikate en yakın ifade olacaktır.

es-Siyerü'l-kebir'in "kebir" olarak vasıflanması, *el-Usûl/el-'Asl* mecmuasının serisinin içerisinde yer almasına mani de değildir. Nitekim bir önceki başlıkta ortaya koyduğumuz tespite göre, elimizdeki *el-'Asl* mecmuası içerisinde hâlihazırda kebir vasfına sahip dört kitap/bölüm zaten bulunmaktadır. Kebir vasfına sahip olmanın, *el-'Asl* mecmûası dışında yer almayı değil; Şeybânî'nin sağîr kitaplarının aksine "içerisinde Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsufun bilinen görüşlerinden yeni görüşler üreterek (:et-tahrîcü'l-fikhî) kendi fikhî ameliyesini daha fazla ortaya koyduğu ve daha teknik ifadeye büründürerek düz üslupla

⁵²⁵ Tahtâvî, *Hâşiye 'alâ merâki'l-felâh*, s. 11.

⁵²⁶ İbn Âbidîn, *Şerhu 'ukûdi resmi'l-müftî*, I, 16.

⁵²⁷ Leknevî, *Şerhu'l-Hidâye*, Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1417, I, 17.

⁵²⁸ Kevserî, *Bülûgu'l-emânî* s. 66; Ebu Zehre, *Ebu Hanîfe*, y.y. Dâru'l-fikri'l-arabî, 1369/1947, s. 234. Ayrıca bk. Halit Ünal, "el-'Asl", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 3, s. 134; III, 494; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebu Hanife", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 10, 134; Yunus Vehbi Yavuz, "el-Câmi 'u's-sağîr", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) c. 7, S. 112.

⁵²⁹ İtkânî'nin, Hanefî mezhebinin eski ve temel kitaplarına vukufiyeti olan, yaptığı istinsah faaliyetleri sayesinde bu nitelikteki birçok fikhî-usûlî eserin sonraki dönemlere ve dahi günümüze gelmesinde büyük katkı sahibi olan bir isim olduğu hususunun bu bağlamda hatırlanması gerekir.

⁵³⁰ Bk. Murtezâ Bedir, "Ziyâdât", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 44, s. 483

kaleme almış olduğu nispeten hacimli kitapları" ifade ettiğini yine bir önceki başlıkta ortaya koymuştuk.

Ayrıca, ilk Hanefî tabakat yazarlarından olan Saymerî (v. 436/1045), Ebû'l-Hasen el-Kerhî'nin (v. 340/952) ashabından fıkıh okumuş olan Ebû Zekerıyya Yahya b. Muhammed ed-Darîr el-Basrî'nin fikhî birikimini ifade etmek üzere "usulü, iki câmi kitabı (*el-Câmi 'u'l-kebîr*, *el-Câmi 'u's-sağîr*) ve *Nevâdir*'i bilen biriydi" derken,⁵³¹ *es-Siyerü'l-kebîr*'i bilmediğini kastetmemektedir. Aynı şekilde Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs (v. 370/981), kendisine "el-Usûl"ün Hişam b. Ubeydullah er-Râzî rivâyetiyle değil de, Ebû Süleyman el-Cüzcânî ve Muhammed b. Semâ'a'nın rivâyetiyle okunmasını isterken,⁵³² *es-Siyerü'l-kebîr*'i "el-Usûl"ün haricinde tutmuş değildir. Yine Ebû Cafer el-Hinduvânî, Ebû Ali eş-Şâşî (v. 344/955) tarafından *Nevâdir* meselelerinden önce usûl meselelerinden imtihana tabi tutulurken⁵³³ *es-Siyerü'l-kebîr* mesâilî bu imtihanın dışında kalmış değildir. Bütün bu anekdotlarda *es-Siyerü'l-kebîr*'in ayrıca zikredilmemesi, bize göre, isimleri geçen erken dönem Irak coğrafyası Hanefî fıkıhçıları arasında *el-Usûl/el-'Asl* içerisinde mütalaa ediliyor olmasındandır.

Hanefî fıkıh eserlerinde *es-Siyerü'l-kebîr*'e doğrudan ismi verilerek atıfta bulunulması da, onun *el-'Asl/el-Usûl* mecmuası/serisi içerisinde bir kitap olmasına engel değildir. Nitekim *el-'Asl* içerisindeki kitapların/bölümlerin hemen hepsine doğrudan ismi verilerek atıfta bulunulmaktadır. Özellikle Nâtıfî'nin *el-Ecnâs*'ı, Serahsî'nin *el-Mebsum*'u ve Burhâneddin el-Buhârî'nin *el-Muhîtu'l-Burhânî*'sinde ve daha önceki âlimlerin eserlerinde durum böyledir. Bunun sebebi, -daha önce ifade edildiği üzere- *el-'Asl* içerisindeki kitapların her birinin başlangıçta Şeybânî tarafından müstakil kitaplar şeklinde telif edilmesidir.

es-Siyerü'l-kebîr'in müstakil olarak şerh faaliyetine konu olması da onun *el-'Asl/el-Usûl* mecmûası dışında bir kitap olduğunu göstermez. Daha evvel de geçtiği

---

⁵³¹ Saymerî, s. 173.

⁵³² Saymerî, s. 162.

⁵³³ Saymerî, s. 169.

üzere *es-Siyerü'l-kebir* Şeybânî'nin en son eseridir. Hatta *el-'Asl* ravilerinden Ebû Hafs el-Kebir, *es-Siyerü'l-kebir*'in telifinden önce memleketi Buharâ'ya döndüğünden bu eserin ravileri arasında yer alamamış, eseri Şeybânî'nin Bağdatlı ashabından yalnızca iki kişi rivayet etmiştir. Dolayısıyla, *el-'Asl*'ın bölümlerini oluşturan kitaplar Mâverâünnehir bölgesine Ebû Hafs rivâyetiyle ilk girdiğinde bunlar içerisinde *es-Siyerü'l-kebir*'in bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bunun neticesinde *es-Siyerü'l-kebir*'in, *el-'Asl*'ı oluşturan bölümler içerisinde yer almadığı algısı oluşmuş ve eser daha sonra Cüzcânî ve İsmail b. Tevbe'nin rivayetleriyle bölgeye girdiğinde *el-'Asl* mecmûası dışında müstakil bir kitap muamelesi görmüş ve bu yüzden de doğrudan kendisi üzerine şerh çalışmaları yapılmış olmalıdır. Bu algının bir neticesi de sonraları hazırlanan zâhirü'r-rivâye listelerinde *el-'Asl* ve *es-Siyerü'l-kebir* ayrı kitaplar olarak zikredilmeleri olmuştur. Eğer *es-Siyerü'l-kebir* Irak coğrafyası Hanefileri arasında da müstakil bir eser muamelesi görmüşse –ki böyle olduğunu bilmiyoruz- bu durumun, onun *el-'Asl*'ın diğer bölümlerinden çok sonra kaleme alınmış olmasıyla açıklanabileceğini düşünüyoruz.

es-Siyerü'l-kebir'deki durumun bir benzeri *es-Siyerü's-sağîr*'de de meydana gelmiştir. Kimi eserlerde doğrudan ismi verilerek atıfta bulunulmasını dikkate alan yukarıda ismini verdiğimiz bazı müteahhir dönem Hanefî yazarlar, *el-'Asl* içerisindeki siyer bölümünü tetkik etmeden *es-Siyerü's-sağîr*'i ayrı bir kitap olarak zâhirü'r-rivâye listelerine almışlardır.⁵³⁴ Hâlbuki ilk telif sıfatlarına uygun olarak *el-'Asl*'ın hemen bütün bölümleri birçok fikhi eserde doğrudan isimleri verilmek suretiyle müstakil kitaplar olarak anılmıştır. Yani bu durum *es-Siyerü's-sağîr* yahut *es-Siyerü'l-kebir*'e mahsus değildir.

Bu bölümün sonunda *el-'Asl* için teklif ettiğimiz kayıp bölüm listesi şu şekildedir: 1. Kitabü'l-menâsik (:hac), 2. Kitabü'l-eşribe, 3. Kitab edebü'l-kâdî, 4. Kitab hesabü'l-vasaya, 5. Kitabü's-şurût, 6. Kitabü'l-Mudârebe es-sağîr, 7. Kitabü'l-me'zûn es-sağîr, 8. *Kitab'ül-müzâra 'a es-sağîr*, 9. *Kitabü'l-icârât es-sağîr*, 10. *Kitabü's-siyer el-kebir*.

⁵³⁴ *es-Siyerü's-sağîr*'in *el-'Asl*'ın bir bölümü olduğuna dair bk. Okan Kadir (Abdülkadir) Yılmaz, “Hanefî Mezhebinin Rical ve Kitâbiyatına Dair Bazı Tetkikat”, *Rihle*, 2011, sy. 12, s. 61-62; Mercânî, s. 167-168, (Muhakkiklerin Notu: 1); Boynukalın, s. 41-42.

2.2. *el-İmlâ/el-Emâlî*

Şeybânî'nin Rakka'ya kâdı olarak atanmasından sonra (yani, kesinlikle 172/788 yılından sonraki bir tarihte ya da en erken 179-180/795-796 tarihlerinde) ilmi faaliyetlerden uzak kalmadığı ve burada bir imlâ meclisi kurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hanefî mezhebi kitaplarında Rakka'daki bu imlâ meclisinde yazdırılan meseleler nakledilmiştir.⁵³⁵ Yer ismi belirtilmeksizin kendisinden "imlâ" ismiyle nakiller yapılan eser de⁵³⁶ aynı şekilde Şeybânî tarafından Rakkâ'daki bu imlâ meclisinde yazdırılmış olabilir. Tabi, kadılık ataması öncesinde Kûfe'de bulunan ve bu vazifeden azli sonrasında Bağdat'a gelen Şeybânî'nin, her iki şehirde de imlâ meclisi kurmuş olması da ihtimal dâhilindedir.

Şeybânî'nin *İmlâ*'sı ile ilgili kesin olarak tespit edebildiğimiz husus onun ravileridir. Nâtîfî'nin *el-Ecnâs* isimli eserinde yapılan nakillerden hareketle, onun *İmlâ*'sının on farklı rivâyetini belirledik. Daha fazla rivâyeti bulunduğu muhakkak olan eserin bizim tespit ettiğimiz rivayetleri şunlardır:

2.2.1. *el-Emâlî: Ebû Süleyman el-Cüzcânî (v. 200/816) rivâyeti.*

Nâtîfî, "Muhammed'in *İmlâ*'sının Ebû Süleyman rivâyetinde şöyle geçer..." ifadesiyle dört yerde alıntı yapar.⁵³⁷ Buna göre *el-'Asl*'ın en meşhur ravisi olan el-Cüzcânî, hem Ebû Yûsuf'un hem de Şeybânî'nin *el-Emâlî*'lerini rivayet etmiş olmaktadır.

2.2.2. *el-Emâlî: Muhammed b. Semâ'a (v. 200/816) rivâyeti.*

Nâtîfî, "Muhammed'in *İmlâ*'sının İbni Semâ'a rivâyetinde şöyle geçer..." vb. ifadelerle üç yerde bu rivayetten nakilde bulunur.⁵³⁸ Buna göre tıpkı arkadaşı el-Cüzcânî

⁵³⁵ Nâtîfî, s. 20; Cessâs, *Muhtasar ihtilâfî'l-'ulemâ (li't-Tahâvî)*, II, 6.

⁵³⁶ Nâtîfî, s. 9; Kâsânî, IV, 103, 132, 133, 186, 187; V, 105; VI, 131, 238; Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, VI, 582.

⁵³⁷ Nâtîfî, s. 374, 622, 666, 732.

⁵³⁸ Nâtîfî, s. 551, 595, 637.

gibi, *el-'Asl*'ın ravilerinden olan İbni Semâ' a da⁵³⁹ hem Ebû Yûsuf'un hem de Şeybânî'nin *el-Emâlî*'lerini rivayet etmiştir.

2.2.3. *el-Emâlî: Mu'allâ b. Mansur (v. 211/826) rivâyeti.*

Nâtîfî, "Muhammed'in *İmlâ*'sının Mu'allâ rivâyetinde şöyle geçer..." demek suretiyle eserden bir alıntı yapmıştır.⁵⁴⁰ Buna göre İbni Semâ' a ve el-Cüzcânî gibi Mu'allâ da hem Ebû Yûsuf'un hem de Şeybânî'nin *el-Emâlî*'lerini rivayet etmiştir.

2.2.4. *el-Emâlî: Şu'ayb b. Süleyman el-Keysânî (v. 204/820) rivâyeti:*

İbnü'n-Nedîm Şeybânî'nin fıkıhta *el-Emâli* adlı bir eseri olduğundan ve bunun *Keysâniyyât* olarak bilindiğinden bahsetmiştir.⁵⁴¹ Nâtîfî de "Muhammed'in *İmlâ*'sının Keysânî rivâyeti..." diyerek bu eserden bir alıntı yapmıştır. Tahâvî de, "Süleyman > Babası kanalıyla gelen Muhammed'in *İmlâ*'sında şöyle geçer" demek suretiyle eserden nakilde bulunur.⁵⁴² Buna göre Şuayb b. Süleyman da, hem Ebû Yûsuf'un hem de Şeybânî'nin *el-Emâlî*'lerini nakleden müşterek öğrencilerinden olmaktadır.

2.2.5. *el-Emâlî: 'Amr b. Ebî 'Amr rivâyeti:*

2.2.5.1. Hayatı:

Hakkında çok fazla malumat bulunmayan 'Amr'ın tam ismi, 'Amr b. Ebi Amr Said b. Zâzân⁵⁴³ el-Harrânî'dir.⁵⁴⁴ 'Amr b. Ebî Amr'ın, Şeybânî'nin dışında ilim aldığı kimseler arasında

---

⁵³⁹ Saymerî, s. 162.

⁵⁴⁰ Nâtîfî, s. 252.

⁵⁴¹ İbnü'n-Nedîm, s. 258. Keysâniyyât için ayrıca bk. İkinci Bölüm, 2.3. Keysâniyyât.

⁵⁴² Nâtîfî, s. 613; Cessâs, *Muhtasar ihtilâfi'l-'ulemâ (li't-Tahâvî)* IV, 231.

⁵⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, nşr. Muhammed Sâdık Aydın el-Hâmidî, Beyrut: Dâru'l-kâdirî, 1417/1997, III, 1667.

⁵⁴⁴ Zehebî, *Menâkibü'l-İmam Ebi Hanîfe ve sahibeyhi*, nşr. el-Efgânî & el-Kevserî. Haydarâbâd: İhyâü'l-meârifî'n-Nu'mâniyye, 1419, s. 61.

Ebû Yûsuf da vardır.⁵⁴⁵ O, bu iki imamdan hadis de rivayet etmiştir. Kendisinden de Ebû 'Arûbe el-Hüseyn b. Muhammed b. Hammad b. Mevdûd ile kardeşi Ebû Mi'şar el-Fazl b. Muhammed b. Muhammed b. Hammad b. Mevdûd rivayette bulunmuştur.⁵⁴⁶

Hârizmî, 'Amr b. Ebi Amr'ın "Nüshatü Ebî Yûsuf" olarak da bilinen, Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği *el-Müsned* ile "Nüshatü Muhammed" olarak da bilinen ve Şeybânî'nin Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği *el-Müsned*'in ravilerinden olduğunu söyler.⁵⁴⁷ Şeybânî'ye ait *el-Emâlî* rivâyeti ile zikri geçen *el-Müsned* rivayetleri dışında bir çalışması bilinmemektedir.

2.2.5.2. *el-Emâlî* rivâyeti:

Nâtîfî ve Burhaneddin el-Buhârî *el-Emâlî*'nin bu rivâyetinden nakillerde bulunmaktadır. Ayrıca Nâtîfî ve Kâtip Çelebi, onun *el-Emâlî* rivâyetinin "'Amriyyât" olarak da bilindiğini ifade etmiştir.⁵⁴⁸

2.2.6. *el-Emâlî: Dâvud b. Rüşeyd el-Hârizmî (v. 239/854) rivâyeti*

2.2.6.1. Hayatı:

Tam ismi Ebu'l-Fazl Dâvud b. Rüşeyd'dir. 159/775 yılında doğan Dâvud b. Rüşeyd, aslen Harizm bölgesinden olup daha sonra Bağdat'a yerleşmiştir. Dâvud b. Rüşeyd, Şeybânî'nin öğrencilerinden olup *el-'Asl*'ın da ravileri arasındadır. Mevcut *el-'Asl* mecmuası içerisinde bulunan 'Öşr bölümü kendisi tarafından rivayet edilmiştir.⁵⁴⁹ Müslim, Ebû Dâvud ve İbni Mâce kendisinden hadis rivayet etmiş olup Buhârî ve Nesâî de

⁵⁴⁵ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998, I, 214.

⁵⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, III, 1667.

⁵⁴⁷ Hârizmî, I, 75.

⁵⁴⁸ Nâtîfî, s. 40, 244, 269, 270, 425, 562, 584, 666, 765, 767; Burhâneddin el-Buhârî, II, 460; IV, 21; VIII, 47; Kâtip Çelebi, II, 1172.

⁵⁴⁹ Boynukalın, s. 87.

rivayetlerine yer vermiştir.⁵⁵⁰ Muhaddislerce sika kabul edilen bir isimdir.⁵⁵¹

239/854 yılının Şaban ayında vefat eden Dâvud b. Rüşeyd,⁵⁵² *el-Asl* rivâyeti dışında Şeybânî'den *el-Emâlî*'yi de rivayet etmiş ve onun *Nevâdir*'ini yazmıştır.⁵⁵³

2.2.6.2. *el-Emâlî* rivâyeti:

Dâvud b. Rüşeyd'in Şeybânî'nin *Emâlî*'sinin ravilerinden olduğunu, Nâtîfî'nin yemin kitabı altında yer alan bir meselede bu rivayetten yaptığı tek bir alıntı sayesinde tespit edebildik.⁵⁵⁴

2.2.7. *el-Emâlî*: Muhammed b. Humeyd er-Râzî (v. 248/862) rivâyeti:

2.2.7.1. Hayatı:

Tam ismi Ebû Abdullah Muhammed b. Humeyd b. Hayyan er-Râzî'dir. 160/776'lı yıllarda doğan Râzî,⁵⁵⁵ aslen Rey'li olup daha sonra Bağdat'a gelmiştir.⁵⁵⁶

Ebû Dâvud, Tirmizi, İbni Mâce ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddislerin kendisinden hadis rivayet ettiği er-Râzî, genelde rivayetleri eleştirilmiş bir kimsedir.⁵⁵⁷ Kendisini allame, el-hâfizu'l-kebîr lakaplarıyla anan Zehebî de münkerü'l-hadis olduğunu söylemiştir.⁵⁵⁸ İbni Humeyd 248/862 tarihinde vefat etmiştir.⁵⁵⁹

---

⁵⁵⁰ Kuraşî, II, 186.

⁵⁵¹ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 72-73.

⁵⁵² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 818.

⁵⁵³ Bk. İkinci Bölüm, 2.7.5. *Nevâdiru* Dâvud b. Rüşeyd.

⁵⁵⁴ Nâtîfî, s. 244.

⁵⁵⁵ Zehebî, *Siyeru a' lâmi'n-nübelâ*, XI, 503.

⁵⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, III, 60.

⁵⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, III, 60; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 1221; *Tezkiratü'l-huffâz*, II, 58.

⁵⁵⁸ Zehebî, *Siyeru a' lâmi'n-nübelâ*, XI, 503.

2.2.7.2. *el-Emâlî rivâyeti:*

Şeybânî'nin *Emâlî*'sinin Muhammed b. Humejd er-Râzî rivâyetini, Nâtîfî'nin; udhiyye, büyü ve ikrâr konularıyla alakalı bu rivayetten yaptığı nakiller sayesinde tespit ettik.⁵⁶⁰

2.2.8. *el-Emâlî: Hâcib b. el-Velid (v. 228/842) rivâyeti*

2.2.8.1. Hayatı:

Tam ismi Ebû Ahmed Hâcib b. el-Velîd b. Meymûn'dur. Hakkında pek bir malumat bulunmayan Hâcib, Bağdatlı olup el-A'var lakabıyla bilinmektedir. Cafer b. Meysera, Bakiyye b. el-Velid ve daha başkalarından hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de İbn Ebi'd-dünya ve Beğavî gibi isimler rivayette bulunmuştur.⁵⁶¹ Hadis rivâyetinde sika kabul edilmiş bir kimsedir.⁵⁶² Ramazan 228/Haziran 842 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.⁵⁶³

2.2.8.2. *el-Emâlî rivâyeti:*

Nâtîfî, Şeybânî'nin Hâcib b. el-Velîd rivâyetinden, biri udhiyye diğeri de kerâhiyet bahsinde olmak üzere iki yerde nakilde bulunmuştur.⁵⁶⁴

2.2.9. *el-Emâlî: Kurayş b. İsmail rivâyeti:*

2.2.9.1. Hayatı:

Kesin olarak kim olduğunu tespit edemediğimiz bu ravi büyük ihtimalle Kurayş b. İsmail b. Zekeriyya el-Esedî'dir. Nitekim bu isimdeki bir ravinin Amr b. el-Kâsım et-Temmâr vasıtasıyla Ebû Hanîfe'den yaptığı rivayete Hârizmî *Câmi'u'l-mesânîd*'de yer

---

⁵⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, III, 60; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 1221; *Siyeru alâmi'n-nübelâ*, XI, 506.

⁵⁶⁰ Nâtîfî, s. 372, 374, 382, 483, 654, 667.

⁵⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, IX, 190; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntezam*, XI, 130.

⁵⁶² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 551; *Siyeru alâmi'n-nübelâ*, XI, 61.

⁵⁶³ İbni Sa'd, VII, 359; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, IX, 190; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 551.

⁵⁶⁴ Nâtîfî, s. 376, 752.

vermiştir.⁵⁶⁵ Kendisi Kûfeli'dir.⁵⁶⁶ İbni Hibbân Kurayş'i *es-Sikât*'ta zikretmiştir.⁵⁶⁷ İbni Kutluboğa da kendisinin Haris b. 'İmran'dan rivâyeti bulunan, kendisinden de Cerrâh b. Mahled'in rivayette bulunduğu bir şeyh olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶⁸ Hakkında başka bir malumat bulunmamaktadır.

2.2.9.2. el-Emâlî rivâyeti:

Nâtîfî *el-Ecnâs*'ının zekât bahsinde, Şeybânî'nin *Emâlî*'sinin bu rivâyetinden alıntı yapmıştır. Bu alıntıda dikkat çeken bir ayrıntı da Şeybânî'nin, Ebû Yusuf'un görüşünü aktardıktan sonra onu tartışması ve eleştirmesidir.⁵⁶⁹

2.2.10. el-Emâlî: Muhammed b. Huneyf/Hanîf (v. ?) rivâyeti:

Kendisi hakkında herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Nâtîfî, udhiyye bahsinde Şeybânî'nin *Emâlî*'sinin Muhammed b. Huneyf/Hanîf rivâyetinden bir nakilde bulunmuştur.⁵⁷⁰

Buraya kadar Şeybânî'ye ait olduğunu tespit ettiğimiz 10 adet *el-Emâlî* rivâyetinin ve ravilerinin bir dökümünü yaptık. Ebû Yusuf'un *el-Emâlî* ravileri hakkında söylediğimiz hususlar Şeybânî'nin *Emâlî*'si hakkında da geçerli olup Şeybânî'nin imlâ meclisinde bu sayıdan çok daha fazla müstemlinin bulunduğu muhakkaktır. Buradaki sayı, imlâ ravilerinin bizim tespit edebildiğimiz kadarını yansıtmaktadır.

Ebû Yusuf'unkinden farklı olarak Şeybânî'nin *el-Emâlî*'sinden küçük bir parça günümüze ulaşmış ve "Cüz'ün mine'l-*Emâlî*" ismiyle basılmıştır.⁵⁷¹ Nâşirler, eserin

⁵⁶⁵ II, 74.

⁵⁶⁶ İbn Abdilberr, *et-Temhîd li-mâ fi'l-Muvattai mine'l-meânî ve'l-esânîd*, (nşr. el-Alevî & el-Bekrî), Mağrib: Vizâretü umûmî'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1387, VI, 76.

⁵⁶⁷ IX, 24.

⁵⁶⁸ İbni Kutluboğa, *es-Sikât mimmen lem yaka' fi'l-kütübi's-sitte*, (nşr. Âl-i Numan), yrsz., trhsz, VIII, 38.

⁵⁶⁹ Nâtîfî, s. 77.

⁵⁷⁰ Natîfî, s. 374.

⁵⁷¹ Bk. Şeybânî, (*Cüz'ün min*)*el-Emâlî*, Haydarâbad, Matbaatü Dâireti'l-Maarifi'l-Osmâniyye, 1360.

sonunda, neşrettikleri bu *Emâlî*'nin ravisi olduğunu düşündükleri Şu'ayb b. Süleyman'ın biyografisine yer vermişlerdir. Eser içerisinde geçen "meseletü'l-Lü'lû min rivâyeti'l-Keysânî" şeklindeki başlık⁵⁷² da, *Emâlî*'nin bu parçasının Şu'ayb b. Süleyman el-Keysânî'nin rivâyeti olduğunu düşündürmektedir.

2.3. Keysâniyyât

Keysâniyyât'ın nasıl bir eser olduğu hakkında farklı görüşler öne sürülmüştür. İbnü'n-Nedim'e göre Keysâniyyât ile Şeybânî'nin *Emâlî*'si kastedilmekte olup bu ikisi aynı eserlerdir. İbnü'n-Nedim'den farklı olarak Kâtip Çelebi; Rakkiyyât, Cürcâniyyât, Keysâniyyât ve Hâruniyyât isimli eserlerin, Şeybânî'nin bu beldelerde iken derlediği eserler olduğunu söylemiştir.⁵⁷³ Buna göre Keysâniyyât, Şeybânî'nin Keysaniyye beldesinde derlediği eserin ismidir. Ancak biz Keysâniyye isimli bir yer ismi tespit edemedik. Ayrıca Kâtip Çelebi eserinin bir başka yerinde Keysâniyyât'ın Süleyman b. Said el-Keysânî'nin İmam Muhammed'den naklettiği meseleler olduğunu söylemiştir. Öyle görünüyor ki Kâtip Çelebi, önceki ifadesiyle çelişen bu bilgiyi doğrudan Nâtîfî'den almıştır. Nitekim Nâtîfî de Keysâniyyât'ın Süleyman b. Said el-Keysânî rivâyetinden > Babası > Ebû Yûsuf senediyle Ebû Hanîfe'den bir mesele aktarır.⁵⁷⁴

Ancak Nâtîfî'nin bu ifadesinde bazı problemler göze çarpmaktadır. Öncelikle İmam Muhammed'in Süleyman b. Said el-Keysânî isimli bir öğrencisi bilinmemektedir. el-Keysânî nisbetinden hareketle burada kastedilen kişinin İmam Muhammed'in öğrencisi olan el-Keysânî kastediliyorsa onun ismi Şuayb b. Süleyman'dır ve Süleyman b. Şuayb kendisinin oğlu olur. Dolayısıyla onun bu ifadesinde bir nüsha yanlışlığı olarak Şuayb kelimesi Said'e dönmüş olabilir. Eğer böyle olmuşsa Keysâniyyât'ın alt ravisi oğul Süleyman b. Şuayb el-Keysânî iken, kaynak ravisi baba Şuayb b. Süleyman el-Keysânî

⁵⁷² Şeybânî, *el-Emâlî*, s. 10.

⁵⁷³ Bk. *Keşfu'z-zunûn*, II, 1669.

⁵⁷⁴ Nâtîfî, s. 208.

olur. İbnü'n-Nedîm'in, Keysâniyyât'ın Şeybânî'nin *el-Emâlî*'si ile aynı eser olduğu yönündeki ifadelerini dikkate aldığımızda ortaya çıkan netice şudur: Keysâniyyât, ravisi Şuayb b. Süleyman'a nispet edilmiş olan Şeybânî'ye ait *el-Emâlî* rivâyetidir. Ancak söz konusu eserdeki nispeti bu şekilde açıklamaya engel yine Nâtîfî'nin bir başka ifadesidir. Nâtîfî *Fetâvâ*'sında Keysâniyyât'tan şu şekilde bir nakil yapar: "Muhammed [b. el-Hasen eş-Şeybânî] *Keysâniyyât*'ın İbni Semâ'a rivâyetinde şöyle demiştir..."⁵⁷⁵ Buna göre Keysâniyyât'ın ikinci bir ravisi de İbni Semâ'a'dır. Keysâniyyât'ın biri Şuayb b. Süleyman el-Keysânî, diğeri de İbni Semâ'a olan en az iki ravisinin bulunduğunu bildiğimize göre artık eserdeki nispeti ravilerinden biri olan Keysânî'ye yoramayız. Bu durumda Kâtip Çelebi'nin yukarıda zikrettiğimiz ilk görüşüne de uygun olarak, Keysâniyyât'ın, Şeybânî'nin *Emâlî*'sinin dikte edildiği (bizim tespit edemediğimiz) bir yere/bölgeye nispet olduğunu ve onun *Emâlî*'nin bu ilgili yerdeki versiyonuna verilmiş bir isim olduğunu söylemek daha makul gözükmektedir. Kendisini sonraki nesillere aktaran raviler arasında Şuayb b. Süleyman el-Keysânî ile Muhammed b. Semâ'a'nın bulunduğu bu eserin, dikte edildiği ilgili yere/bölgeye nispetle kendisine *Keysâniyyât* denilmiş olan bir *Emâlî* versiyonu olabilir. Ancak ikinci bir ihtimal olarak da şunu dile getirmeliyiz: Muhammed b. Semâ'a zaman zaman hocalarının diğer talebelerinin rivayetlerini aktaran bir kimsedir. Örneğin kendisinin Ebû Yusuf'un *Emâlî*'sinin Mu'allâ b. Mansur rivâyetinden nakiller yaptığını biliyoruz.⁵⁷⁶ Burada da benzer bir durum gerçekleşmiş olabilir ve İbni Semâ'a Şeybânî'nin *İmlâ*'sının Keysâniyyât olarak bilinen Şu'ayb b. Süleymân el-Keysânî rivâyetini aktarmış olabilir.

2.4. Hârûniyyât ve Cürcâniyyât

Hârûniyyât isimli eser hakkında çok az şey bilmekteyiz. Tamamı sonraki dönemlere ait olmak üzere eserin bu ismi alma sebebiyle ilgili üç farklı görüş ortaya

⁵⁷⁵ Cürcânî, *Hızânetü'l-ekmel*, II, 55-56. İbni Semâ'a'nın Keysâniyyât rivâyetinden bir başka nakil için bk. İbni Âbidîn, *el-Ukûdü'd-dürriyye fî tenkihi'l-Fetâvâl-Hâmidîyye*, y.y. Dâru'l-marife, t.y., s. II, 62.

⁵⁷⁶ Bk. Birinci Bölüm, 2.1.3.5.2. *el-Emâlî* Rivayeti.

konmuştur:

1. Şeybânî bu eseri adı Harun olan biri için derlemiştir.⁵⁷⁷
2. Şeybânî bu eseri Harun Reşid zamanında derlemiştir.⁵⁷⁸
3. Şeybânî bu eseri Hâruniyye isimli beldede kâdı iken derlemiştir.⁵⁷⁹

el-'Asl'ın Kitâbü's-Savm bölümünde *Hârûniyyât*'tan bir nakil yer almış ve orada kitabın ismi "Hârûnî olarak bilinen *el-Câmi'u's-Sağîr*"⁵⁸⁰ şeklinde geçmiştir: Burhâneddin el-Buhârî de bir yerde eserden *el-Câmi'u'l-Hârûnî* olarak bahsedip nakil yapmıştır.⁵⁸¹ Buralardaki sağîr ve câmi' nitelemesinden Hârûniyyât'ın hacim olarak nispeten küçük ve câmi' türünde bir eser olduğunu anlıyoruz. Eserden en fazla alıntıyı yapan kişi ise Nâtîfî'dir. Nâtîfî *el-Ecnâs*'ta bu eserden yetmişe yakın alıntı yapmıştır.⁵⁸² Yaptığı alıntılarda zaman zaman belirttiği "birebir alıntı" kaydıyla da onun eseri gördüğünü anlıyoruz.⁵⁸³ Buna göre *Hârûniyyât* V. (XI.) asırda Irak coğrafyasında mevcudiyetini koruyor demektir.

el-Cürcâniyyât'ı zikreden kaynaklar onun Ali b. Sâlih el-Cürcânî'den rivayet edildiğini kaydetmişlerdir.⁵⁸⁴ Yine kendisinin yaptığı rivayetlerden Ali b. Salih'in; Ebû Yûsuf, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın ortak talebesi olduğunu anlıyoruz.⁵⁸⁵ Kâtip Çelebi'nin zikrettiğine göre eser, telif edildiği yere (:Cürcân) nispetle *Cürcâniyyât* şeklinde anılmıştır.⁵⁸⁶ Ayrıca Hanefî kaynaklarda geçen *Kitâbü Ali b. Salih, Câmiu Ali b. Sâlih* ve

⁵⁷⁷ Taşköprüzâde, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-'ulûm*, Beyrut, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1405/1985, II, 237.

⁵⁷⁸ Tahtâvî, *Hâşiye 'alâ merâki'l-felâh*, s. 11.

⁵⁷⁹ Kâtip Çelebi, II, 1669.

⁵⁸⁰ Şeybânî, *el-'Asl*, II, 171.

⁵⁸¹ Burhâneddin el-Buhârî, I, 350.

⁵⁸² Nâtîfî, 32, 45, 87, 90, 110.

⁵⁸³ Nâtîfî, 11, 138, 501, 761.

⁵⁸⁴ Nâtîfî, 225, 261, 262, 245, 368; Kâtip Çelebi, I, 581.

⁵⁸⁵ el-Cessâs, *Muhtasar ihtilâfi'l-'ulemâ (li't-Tahâvî)*. II, 492.

⁵⁸⁶ Kâtip Çelebi, II, 1669.

Mesâilü Ali b. Salih isimli eserler de⁵⁸⁷ büyük ihtimalle *Cürcâniyyât* ile aynı kitaplardır.

Şeybânî'ye nispet edilen Hârûniyyât ve Cürcâniyyât ile ilgili ilginç bir durum söz konusudur. Bu iki eseri Şeybânî'ye nispet edenlerin tamamı müteahhir dönem şahsiyetler iken,⁵⁸⁸ kendilerinden yapılan nakillerin hiç birinde eserlerin Şeybânî'ye ait olduklarını gösteren yahut bunu ima eden bir ifade yoktur. Hatta içerisinde Şeybânî'den nakledilen fikhî bir mesele de bulunmamaktadır. Ayrıca *el-Hârûniyyât*'tan yapılan şu nakil, eserin Şeybânî'ye ait olmadığına göstergesi kabul edilebilir: "*Kitâbü'l-Mücerred* olmayan *el-Hârûniyyât*'ta dedi ki: Ebû Hanîfe, *İmlâ*'nın Bişr b. el-Velid rivâyetinin *Kitâbü'l-eymân*'ında şöyle demiştir..."⁵⁸⁹ Buna göre Ebû Hanîfe'nin görüşü *el-Hârûniyyât*'ta, Ebû Yûsuf'a ait *el-İmlâ*'nın Bişr b. el-Velid rivâyetinden nakledilmektedir. Ancak biliyoruz ki, bu durum Şeybânî'nin kitaplarında takip ettiği yöntemle uyuşmamaktadır. Nitekim Şeybânî, hiçbir kitabında Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşlerini bir kitaptan nakletmemekte, bu iki hocasının görüşlerini doğrudan kendilerinin ismini vererek bildirmektedir. Bu durum, eserin Şeybânî'ye ait olmadığına bir emaresi olarak kabul edilebilir. Ayrıca *Kitâbü'l-Mücerred* olmayan *el-Hârûniyyât* vurgusundan anlaşılıyor ki, eser Hasan b. Ziyâd'ın *el-Mücerred*'i ile karıştırılmaktadır. Bu da eserin müellifinin Hasan b. Ziyâd'ın olması ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim Hasan b. Ziyâd'ın Halife Me'mûn'a nispetle *el-Me'mûniyye* ismini verdiği bir eserinin olduğunu biliyoruz.⁵⁹⁰ Onun ders ve sohbetlerine katılan bir diğer halife olan Hârûn Reşid⁵⁹¹ adına da bir eser telif etmiş olması mümkündür. Ayrıca Nâtîfî'nin *Hârûniyyât*'tan yaptığı birçok nakilde "Hasan b. Ziyâd kendi görüşü olarak da şunu söyledi" ifadesine yer vermesi⁵⁹²

⁵⁸⁷ Nâtîfî, 328, 542, 572, 579; Burhâneddin el-Buhârî, II, 282; Aynî, *el-Binâye*, III, 458; Kâtip Çelebi, II, 1669.

⁵⁸⁸ Temîmî, I, 35; Kefevî, vr. 68b; Pirizâde İbrahim, *Umdetü zevi'l-besâir*, 2b; Tahtâvî, *Hâşiye 'alâ merâki'l-felâh*, s. 11; İbni Âbidîn, *Şerhu 'ukûdi resmi'l-müftî*, s. 17; *Reddü'l-muhtâr*, Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1412/1992, I, 50; Leknevî, *en-Nâfi 'u'l-kebîr*, Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân, 1411/1990, s. 17; Ali Haydar, *Dürrü'l-hukkâm şerhu mecelleti'l-ahkâm*, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1423/2003, IV, 607.

⁵⁸⁹ Nâtîfî, s. 145.

⁵⁹⁰ Bk. Üçüncü Bölüm, 2. Hasan b. Ziyâd'ın Kayıp Eserleri, 2.4. Diğer Kayıp Eserleri.

⁵⁹¹ Bk. Beşir Gözübenli, "Hasan b. Ziyâd", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 16, s. 361.

⁵⁹² Nâtîfî, s. 214, 281, 487, 588. Bu nakiller için Orhan Ençakar'a teşekkür ediyorum.

eserin Hasan b. Ziyâd'a aidiyetini güçlendirmektedir. Nâtîfî bir diğer yerde bu eserden, Hasan b. Ziyâd'a ait olduğunu tespit ettiğimiz⁵⁹³ *İhtilâfî Züfer*'den⁵⁹⁴ bir başka yerde *Mücerred*'den,⁵⁹⁵ “*Hârûniyyât ve İhtilâfî Züfer*'de şöyle geçer”, “*Hârûniyyât ve Mücerred*'te şöyle geçer” demek suretiyle aynı fihhi meseleleri nakletmiş olmasını bu aidiyeti teyit eden bir başka husus olarak değerlendiriyoruz. Eserin Hasan b. Ziyâd'a aidiyetiyle ilgili zikredeceğimiz son emâre, Nâtîfî'nin yaptığı bir alıntıda, ilgili meselede Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Züfer'in görüşünün tahriç yoluyla belirlendiğinin ifade edilmesidir.⁵⁹⁶ Adı geçen isimlerin tamamı Hasan b. Ziyâd'ın hocalarıdır. Ayrıca Hasan b. Ziyâd aynı sıralamayla adı geçen hocalarının görüşlerini tahriç yoluyla başka eserlerinde de tespit etmektedir.⁵⁹⁷ Bütün bu gerekçelerden/emarelerden dolayı biz *Hârûniyyât*'ın Şeybânî'ye değil, Hasan b. Ziyâd'a ait olması gerektiğini düşünüyoruz.

Bir diğer aidiyet problemi de *Cürcâniyyât* hakkında söz konusudur. Nâtîfî'nin yaptığı nakillerin hiç birinde Şeybânî'nin görüşleri yer almamaktadır. Buna karşın eserde isim verilerek yapılan rivayetlerin Ebû Yusuf'tan geldiğini görüyoruz.⁵⁹⁸ Bu durum eserin Şeybânî'ye nispet edilmesi noktasında ciddi bir problem teşkil etmektedir. Ayrıca Nâtîfî'nin şu ifadesi *Cürcâniyyât*'ın Şeybânî'ye değil rivayet olarak Ali b. Salih'e, mesâil olarak da Ebû Yûsuf'un kendisine nispet edilmesi gerektiğinin önemli bir göstergesidir: "Ali b. Salih'in Ebû Yusuf'tan rivâyeti olan *el-Cürcâniyyât*'ta şöyle geçer: ...".⁵⁹⁹ Bu ifadenin zahirine göre eser rivayet (ve kitabet) açısından Ali b. Sâlih'e, mesâil olarak da Ebû Yusuf'a aittir. Bu noktada Ebû Yusuf'un 166/782 tarihinde Cürcân'a kadı olarak gittiğini ve 169/785 tarihine kadar burada kaldığını hatırlamak faydalı olacaktır.⁶⁰⁰ *Cürcâniyyât* da Ebû

⁵⁹³ Bk. Üçüncü Bölüm, 2.3. *İhtilâfî Züfer ve Yakub*, 2.3.2. *İhtilâfî Züfer ve Yakub*'un Müellif Problemi.

⁵⁹⁴ Nâtîfî, s. 87.

⁵⁹⁵ Nâtîfî, s. 389.

⁵⁹⁶ Nâtîfî, s. 215.

⁵⁹⁷ Bk. Nâtîfî, s. 438, 478-479.

⁵⁹⁸ Bk. Nâtîfî, s. 368, 572, 579.

⁵⁹⁹ Bk. Nâtîfî, s. 245. *الجرجانيات رواية علي بن صالح الجرجاني عن أبي يوسف*

⁶⁰⁰ Bk. Birinci Bölüm, 1. Ebu Yusuf'un Kısa Biyografisi.

Yusufun burada iken kurduğu imlâ meclisinde yazdırdığı bir *Emâli* versiyonu ya da burada Ali b. Sâlih tarafından kendisinin rivayetlerinden yapılan bir derleme olabilir.

2.5. *Rakkıyyât*

Şeybânî'nin Rakka kadılığı sonrasındaki eserlerinden *er-Rakkıyyât* günümüze ulaşmamıştır. Mutarrizî (v. 610/1213), *er-Rakkıyyât*'ı "Şeybânî'nin Rakka'da kâdı iken derlediği meselelerden oluşan eser" olarak tavsif etmiştir.⁶⁰¹ Kaynaklarda eserin Şeybânî'nin talebesi İbn Semâ'a tarafından yapılan rivâyetinin kullanıldığını görüyoruz.⁶⁰² Ancak buralarda geçen "*er-Rakkıyyât: İbni Semâ'a rivâyeti*" ifadesinden, eserin başka rivayetlerinin de olduğu anlaşılabilir.

Mevcut nakillerden, eser içerisinde Şeybânî'nin İbn Semâ'a ve İsa b. Ebân (v. 221/836) ile yaptığı fikhî yazışmaların da bulunduğu görülmektedir. Bu yazışmalarda İbn Semâ'a ile İsa b. Ebân, Rakka'da bulunan hocaları Şeybânî'ye mektup yazmak suretiyle bazı fikhî sorular sormuşlar, Şeybânî de bu soruları yanıtlamıştır.⁶⁰³

2.6. *Kitâbü İctihâdi'r-Re'y, Kitâbü'l-Hisâl*

Şeybânî'nin, İbnü'n-Nedîm'in kendisine ait eserleri zikrettiği listede yer alan⁶⁰⁴ ve Boynukalın tarafından *Kitâbü't-taharrî* ile aynı kitaplar olabileceği ihtimali gündeme getirilen⁶⁰⁵ *Kitâbü ictihâdi'r-re'y* isimli bir eseri vardır. Ancak Nâtîfî'nin bu eserden

---

⁶⁰¹ Mutarrizî, *el-Muğrib fî tertîbi'l-mu'rib*, (nşr. Mahmud Fâhûrî, Abdulhamid Muhtar) Haleb, Mektebetü Üsâme b. Zeyd, 1979, I, 342.

⁶⁰² Nâtîfî, 248, 268, 446, 618; Kâsânî, II, 214, 219; Burhâneddin el-Buhârî, II, 91, 213, 321, 464, 494.

⁶⁰³ Nâtîfî, 92, 492; Burhâneddin el-Buhârî, II, 216, VII, 347, IX, 82, 186.

⁶⁰⁴ (İbnü'n-)Nedîm, s. 257.

⁶⁰⁵ Boynukalın, s. 46.

Kitâbü'l-ictihâd adıyla yaptığı naklin,⁶⁰⁶ mevcut *Kitâbü't-taharrî*⁶⁰⁷ içerisinde yer almaması, onun bundan başka bir eser olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte ilgili nakil, eserin *el-'Asl*'ın kayıp bölümlerinden olup olmadığı noktasında bir tespit yapma imkânı da tanımamaktadır. Aynı değerlendirmeler mezkûr listede yer alan bir diğer kitap olan *Kitâbü'l-hisâl* hakkında da geçerlidir.⁶⁰⁸

2.7. Şeybânî'nin Nevâdirleri

2.7.1. Nevâdiru Şuayb b. Süleyman el-Keysânî (v. 204/820):

Şuayb b. Süleyman daha evvel de geçtiği üzere Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin müşterek öğrencilerinden olup her ikisinin de *Emâlî*'lerini rivayet etmiştir.⁶⁰⁹ Saymerî, Kuraşî ve Temîmî gibi isimler, Şuayb'ın oğlu Süleyman b. Şuayb'ın da Şeybânî'nin ashabından olduğunu ve Şeybânî'den *Nevâdir*'i bulunduğunu kaydederler.⁶¹⁰ Ayrıca Kuraşî ile Temîmî, (Safer)⁶¹¹ 278 (891) yılında vefat ettiğini söyledikleri Süleyman'ın, Mûsa b. Nasr (er-Râzî) ve Muhammed b. Mukâtil (v. 238/862) ile aynı tabakadan olduğunu ifade ederler. Sem'ânî, Süleyman'ın doğum tarihini 185 (801) olarak zikreder.⁶¹² Bütün bu tarihi veriler dikkate alındığında, Şeybânî vefat ettiğinde dört yaşında olan ve onun vefatından yaklaşık doksan sene sonra vefat eden Süleyman'ın, Şeybânî'nin ashabından olması ve kendisinden *Nevâdir* yazmış olması imkân dışıdır. Öyle görünüyor ki, Saymerî burada baba

⁶⁰⁶ Nâtifî, s. 532.

⁶⁰⁷ Şeybânî, *el-Asl*, II, 216-233.

⁶⁰⁸ (İbnü'n-)Nedîm, s. 258.

⁶⁰⁹ Bk. Birinci Bölüm, 2.1.3.8.1. 2.1.3.8.2. *el-Emâlî* Rivâyeti; İkinci Bölüm, 2.2.4. *el-Emâlî*: Şuayb b. Süleyman el-Keysânî rivayeti.

⁶¹⁰ Saymerî, s. 164; Kuraşî, II, 234; Temîmî, IV, 54.

⁶¹¹ Sem'ânî, XI, 195.

⁶¹² Sem'ânî, XI, 195.

ile oğulu karıştırmış ve baba Şuayb b. Süleyman hakkında geçerli olan hususları isim benzerliğinden kaynaklanan bir yanlışlıkla oğul Süleyman b. Şuayb hakkında kaydetmiştir. Ardından gelen Kuraşi Saymerî'ye, Temîmî de Kuraşi'ye tabi olarak bu bilgilere Süleyman b. Şuayb ismi altında yer vermişlerdir. Bize göre Şeybânî'nin (ve aynı zamanda Ebû Yusuf'un) ashabından olan kişi, baba Şuayb b. Süleyman olup Şeybânî'den *Nevâdir*'i bulunan kişi de yine kendisidir. Zaten Şuayb'ın, Şeybânî'nin *Emâlî* rivâyeti bulunduğunu ve *Emâlî* ile *Nevâdir* türleri arasındaki kaynaklık ilişkisinin varlığını⁶¹³ göz önünde bulunduracak olursak, Şeybânî'nin *Nevâdir*'ini onun *Emâlî*'sini yazan kişinin kaleme almış olması daha uygun düşmektedir.

2.7.2. *Nevâdiru İbn Semâ'a* (v. 233/848) 'an Muhammed:

İbni Semâ'a'nın *Nevâdir*'i Nâtîfî'nin (v. 446/1054) gördüğünü tasrih ettiği eserlerdendir.⁶¹⁴ Daha evvel de zikrettiğimiz üzere İbn Semâ'a hem Ebû Yûsuf'un hem de Şeybânî'nin imlâ meclisinde bulunmuş ve her iki hocasından da hem *Emâlî* hem de *Nevâdir* yazmıştır. Ayrıca kendisi Şeybânî'nin *el-Usûl* (*el-'Asl*) olarak bilinen eserinin de meşhur ve sağlam ravilerindedir.⁶¹⁵ Nâtîfî'nin onun *Nevâdir*'inden yaptığı nakiller arasında doğrudan Şeybânî'nin çözüme kavuşturduğu anlaşılabilir meselelerin yanı sıra, bir itikadi mesele, bir de Şeybânî'nin *el-Câmi 'u's-sağîr*'i ile aralarında muhalefet bulunan namazla alakalı fer'î bir mesele yer almaktadır.⁶¹⁶ Nâtîfî, "Nevâdirü's-salât: Rivayetü İbn Semâ'a" ünvanını taşıyan bir eserden daha nakil yapmaktadır ki,⁶¹⁷ bunun Ebû Yûsuf'un mu yoksa Şeybânî'nin mi *Nevâdir*'inden olduğunu tespit edemedik.

İbn Semâ'a'nın *Nevâdir*'iyle alakalı olarak şu ihtimali de gündeme getirmeliyiz: İbn Semâ'a'nın, kaleme aldığı tek bir *Nevâdir*'de hem Ebû Yûsuf hem de Şeybânî'nin

⁶¹³ *Emâlî*'lerin *Nevâdir* literatürüne kaynaklık etmesi olgusunu kastediyoruz. Bk. Birinci Bölüm, 2.6. Kayıp *Nevâdir* Literatürü.

⁶¹⁴ Nâtîfî, 145.

⁶¹⁵ Bk. Saymerî, s. 162.

⁶¹⁶ Nâtîfî, s. 4, 9, 20, 21, 26, 39, 52, 55, 59, 76, 311.

⁶¹⁷ Nâtîfî, s. 12.

görüşlerini zikretmiş olması da imkân dâhilindedir. Burada onun biri Ebû Yûsuf'un diğeri Şeybânî'nin görüşlerini muhtevi iki *Nevâdir* kaleme aldığını söylerken daha çok Nâtûfî'nin ilkinden "Nevâdiru Ebi Yûsuf: Rivayetü İbn Semâ'a", ikincisinden ise "Nevâdiru İbn Semâ'a 'an Muhammed" şeklinde ayrı isimlerle bahsetmesine itimat ettik. Ayrıca bu konuda, onun hem Ebû Yûsuf'tan hem de Muhammed'den *Nevâdir* yazdığını ifade eden biyografi kaynaklarını da dikkate aldık.⁶¹⁸ Bununla birlikte, Nâtûfî'nin nakilde bulunduğu bu yerlerde tek bir *Nevâdir* eserinden bahsediyor olması da imkân dâhilindedir. Eğer İbn Semâ'a burada benimsediğimiz gibi bir Ebû Yusuf'a diğeri Şeybânî'ye ait iki *Nevâdir* kaleme almışsa, bu husus onu diğer *Nevâdir* müelliflerinden ayıran önemli bir özelliktir.

2.7.3. *Nevâdiru Muhammed: Rivayetü Muhammed b. Humejd er-Razi* (v. 248/862):

Râzî, Şeybânî'nin meclisinde bulunan ve *İmlâ*'sını rivayet eden öğrencilerindendir.⁶¹⁹ Nâtûfî, eserden nakilde bulunduğu tek yerde onun rivâyetinin Şeybânî'ye ait *Nevâdir* olduğunu tasrih etmiştir.⁶²⁰

2.7.4. *Nevâdiru İbrahim b. Rüstem* (v. 210-1/826-7):

2.7.4.1. Hayatı:

Tam ismi Ebû Bekr İbrahim b. Rüstem (ya da Rüstüm⁶²¹)'dür. Aslen Merv'li olup pek çok kez Bağdat'a gelmiştir.⁶²² İbn Rüstem Şeybânî'den fıkıh tahsil etmiş ve Ebû Hanîfe'nin öğrencileri olan Nuh b. Ebî Meryem ve Esed b. 'Amr el-Becelî'den (188-90/803-5) rivayette bulunmuştur. Ayrıca Mâlik, Süfyan-ı Sevri, Şu'be, Hammâd b. Seleme ve daha birçok isimden hadis dinlemiştir. Kendisinden de Ahmed b. Hanbel ve Züheyr b.

⁶¹⁸ Saymerî, s. 161; Kuraşî, III, 168; İbni Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 241.

⁶¹⁹ Bk. İkinci Bölüm, 2.2.7. *el-Emâlî*: Muhammed b. Humejd er-Râzî Rivayeti.

⁶²⁰ Nâtûfî, s. 611.

⁶²¹ Firuzâbâdî, Ebu Tahir Muhammed b. Yakub, *el-Kâmusü'l-muhît*, nşr. el-Arksûsî, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1426/2005, I, 1113.

⁶²² Kuraşî, I, 80-81; Leknevî, *el-Fevâidu'l-Behiyye*, s. 9-10.

Harb gibi isimler rivayette bulunmuştur. İbni Adiy bir ravi olarak kendisini eleştirmişken, Yahya b. Ma'in ve Dârimî gibi isimler tevsik etmişlerdir.⁶²³

İlk zamanlar ehl-i hadisten olan İbni Rüstem, daha sonra Şeybânî ve diğer Ehl-i re'y fakihlerden istifade etmeye başlamış, onların kitaplarını yazmış ve bunun üzerine insanlar, Ehl-i re'yin ilim ve eserlerini almak üzere kendisine öğrencilik yapmıştır.⁶²⁴ Me'mûn'un yaptığı kadılık teklifini kabul etmeyen İbni Rüstem, 210 (ya da 211) Cemâziyelâhîr'de Hac yolculuğu sırasında Nisâbur'da vefat etmiştir.⁶²⁵ Bilinen tek eseri, Şeybânî'den yazdığı *Nevâdir*'dir.

2.7.4.2. *Nevâdir*'i:

İbrahim b. Rüstem Şeybânî'den fıkıh tahsil ettiği, ayrıca eserden yapılan nakillerin bir bölümü "Nevâdiru İbrahim b. Rüstem 'an Muhammed" ünvanıyla yapıldığı için esere Şeybânî'nin *Nevâdirleri* başlığı altında yer verdik. Nitekim eserde genel olarak Şeybânî'nin görüşlerine yer verildiği görülmektedir.⁶²⁶ Ayrıca bazı kaynaklarda İbrahim'in Şeybânî'nin *Nevâdir*'ini yazdığı tasrih edilmiştir.⁶²⁷ Bunun dışında İbrahim'in *Nevâdir*'inde yer yer Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf'un görüşleri de zikredilmektedir.⁶²⁸ Eserden yapılan nakiller arasında Şeybânî'nin bir soruya verdiği cevap, eserde böyle soru-cevap türünde meselelerin bulunduğunu göstermektedir.⁶²⁹ Bazı meselelerin illetlerini zikretmesi eserin sahip olduğu önemli özelliklerdendir.⁶³⁰ Ayrıca *el-Câmi 'u's-Sağîr*'de ihtilafsız olarak zikredilen bir

⁶²³ Bk. Kuraşî, I, 80; İbni Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 86; Temîmî, I, 195.

⁶²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu medineti 's-selam*, VI, 587; İbni Hacer, *Lisânü'l-mizan*, I, 279; Temîmî, I, 195.

⁶²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu medineti 's-selam*, VI, 587; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, V, 24; Temîmî, I, 195-196.

⁶²⁶ Nâtıfî, s. 22, 6, 10, 16, 85, 92, 134, 156, 157, 177, 183, 199, 752, 647; Burhâneddin el-Buhârî, I, 65; II, 302; III, 83, 423; VII, 297, 432, VIII, 286; IX, 21, 247.

⁶²⁷ Leknevi, *el-Fevâidu'l-Behiyye*, s. 10.

⁶²⁸ Nâtıfî, s. 11, 15, 76, 126, 123, 127, 150-151, 155, 161, 170, 198, 199, 710, 745, 748, 757, 767; Serahsî, *el-Mebsût*, I, 62;

⁶²⁹ Nâtıfî, s. 543.

⁶³⁰ Nâtıfî, s. 748; Burhâneddin el-Buhârî, s. I, 37, III, 142.

meselenin esasında Ebû Hanîfe ile İmameyn arasında ihtilafı olduğunu zikretmesinden⁶³¹ ve bir yerde de *el- 'Asl'*da mutlak olarak yer verilmiş bir meseleye getirdiği kayıttan,⁶³² zaman zaman Şeybânî'nin diğer eserlerine kayda değer katkılarda bulunduğu anlaşılmaktadır. İbn Rüstem'in *Nevâdir*'i, sonraki fıkıh eserlerinde kendisinden en fazla nakil yapılan *Nevâdir* ünvanlı eserlerdendir. Sadece Nâtîfî, kendisinden 250'den fazla alıntı yapmıştır. Ayrıca fıkıh kitaplarında "İbn Rüstem > Muhammed" isnadıyla yapılan nakiller⁶³³ bize göre onun *Nevâdir*'inden alınmıştır. Dolayısıyla bu isnatla gelen rivayetlere İbn Rüstem'in sözlü olarak yaptığı münferit rivayetler gözüyle bakılmamalı ve bu rivayetlerin kaynağının *Nevâdiru İbn Rüstem* olduğu dikkate alınmalıdır.

2.7.5. *Nevâdiru Davud b. Rüşeyd* (v. 239/854):

İfadelerinden anlaşıldığına göre Dâvud b. Rüşeyd el-Hârizmî'nin *Nevâdir*'i de Nâtîfî'nin (v. 446/1054) gördüğü eserlerdendir.⁶³⁴ Dâvud b. Rüşeyd elimizdeki *el- 'Asl* mecmuası içerisinde yer alan *Kitâbü'l- 'uşr* bölümünün⁶³⁵ ve daha evvel geçtiği üzere Şeybânî'nin *İmlâ*'sının ravilerindendir. Eserden yapılan nakiller arasından Şeybânî'ye Rakka'da tevcih edilmiş bazı suallerin cevapları, içtihat mahallinde doğrunun tek olduğu ile ilgili itikâdî-usûlî bir mesele ve diğer bazı fikhî meseleler yer almaktadır.⁶³⁶ Ayrıca fıkıh kitaplarında yer alan "Davud b. Rüşeyd > Muhammed" isnatlı meselelerin⁶³⁷ kaynağının, Davud b. Rüşeyd'in *el-Emâlî* rivâyeti ile birlikte onun *Nevâdir*'i olduğunu düşünüyoruz.

---

⁶³¹ Nâtîfî, s. 706.

⁶³² Nâtîfî, s. 131.

⁶³³ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, II, 196, 199, 233, 235, 243, 245, 317; IV, 48, 289; Semerkandî, s. 11, 13, 14, 21, 24, 27, 33, 34, 43, 74, 76, 130, 149, 157, 163, 171, 179, 183, 186, 192, 239, 260, 290, 293, 298, 372, 401; Serahsî, *el-Mebsût*, II, 34, 69; III, 82, 84, 100, 103, 138, 139; V, 195, VIII, 130; IX, 123, 72, 115, 138; X, 196; XV, 20, 128; XVIII, 103; XXII, 39; Burhâneddin el-Buhârî, I, 36, 68; II, 328, 375, 402, 432; III, 63, 108, 134, 142, 432; IV, 13, 67, IV, 201, 221, 283; V, 512, 552; VI, 97, 311, 367; VII, 15, 120, 172, 268, 508; VIII, 240.

⁶³⁴ Nâtîfî, s. 314, 532, 606-607.

⁶³⁵ Boynukalın, s. 102.

⁶³⁶ Nâtîfî, s. 8, 17, 89, 209, 334, 374; Serahsî, *el-Mebsût*, V, 207; Burhâneddin el-Buhârî, IV, 20.

⁶³⁷ Kâsânî, III, 49, 55, 59, IV, 42; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî*, I, 474; II, 445, 421; III, 267; VIII, 17, 474.

2.7.6. Nevâdiru Ali b. Yezid et-Taberî (v. 191/806'dan sonra):

2.7.6.1. Hayatı:

Hakkında, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın ashabından olduğu⁶³⁸ dışında herhangi bir malumat sahibi değiliz.

2.7.6.2. Nevadir'i:

Ali b. Yezîd'in *Nevâdir*'inden yapılan alıntılarda, Şeybânî'ye sorduğu sorular ve bunların cevapları⁶³⁹ ile Abbas b. Uhti Ebî Yûsuf vasıtasıyla Ebû Yûsuf'tan⁶⁴⁰ ve Hişam b. Ubeydullah er-Razî vasıtasıyla da Şeybânî'den yapılan nakiller⁶⁴¹ yer almaktadır. Bu nakillerin birinde Şeybânî'ye h. 178 tarihinde soru sorduğunu zikretmiştir.⁶⁴² Bir diğer nakilde ise et-Taberî'nin, h. 191 yılında Bağdat'ta Ebû Yûsuf'un oğlu Kâdı Yûsuf b. Ebî Yûsuf'a sorduğu soru ve kendisine verilen cevap yer almaktadır.⁶⁴³ Nâtîfî, "Câmi'u Ali b. Yezid" ünvanıyla kendisinin bir diğer kitabından daha nakilde bulunmuştur.⁶⁴⁴ Şeybânî'nin öğrencisi olmasına ve eserin muhtevâsına binaen, Ali b. Yezîd'in *Nevâdir*'ine bu başlık altında yer verdik.

2.7.7. Nevâdiru İsa b. Ebân (v. 221/836):

2.7.7.1. Hayatı:

Tam ismi Ebû Mûsa İsa b. Ebân b. Sadaka'dır. Önceleri Ehl-i hadis ekolüne mensup iken arkadaşı İbni Semâ'a'nın yönlendirmesiyle Şeybânî ile tanışmış ve kendisine

---

⁶³⁸ Nâtîfî, s. 600.

⁶³⁹ Nâtîfî, s. s. 73, 537, 559, 714; Burhâneddin el-Buhârî, s. VIII, 241.

⁶⁴⁰ Nâtîfî, s. 259.

⁶⁴¹ Nâtîfî, s. 612, 657.

⁶⁴² Nâtîfî, s. 537.

⁶⁴³ Nâtîfî, s. 714.

⁶⁴⁴ Nâtîfî, s. 399.

sorduğu sorulara verdiği cevaplardan etkilenerak Ehl-i re'y ekolüne intisap etmiştir.⁶⁴⁵

Şeybânî'nin talebelerinden olan İsa b. Ebân, onun meclisinde bir rivayete göre altı ay⁶⁴⁶ diğer bir rivayete göre ise on bir ay⁶⁴⁷ bulunmuş ve daha sonra mektuplaşmak suretiyle Rakka'da bulunan hocasından istifade etmeye devam etmiştir.⁶⁴⁸ Kâdı Ebû Hazim ve Bekkâr b. Kuteybe gibi isimler İsa b. Eban'dan ders almıştır.

Ramazân 210'da (Aralık 825) Bağdat'ın doğu yakasında Askerülmehdi (Bugünkü Rusâfe) kadılığına Yahya b. Eksem'in naibi olarak, 7 Rebülevvel 211'de ise (17 Haziran 826) Basra kadılığına bu görevden azledilen İsmail b. Hammâd'ın yerine tayin edilmiş ve vefatına kadar on yıl boyunca bu görevi sürdürmüştür.⁶⁴⁹ İsa b. Ebân, kendi tabakasında yer alan diğer âlimlere nispetle velud bir yazar olup tespit edebildiğimiz ve günümüze hiç biri ulaşmamış olan eserleri şunlardır:

1. *el-Hucecü (el-Huccetü)'s-sagîr*: Bu eserin telif hikâyesi şöyledir: Me'mûn ve Emin'in babaları Harun Reşid oğularının hadis dinlemeleri için ülkenin dört bir yanından muhaddisler getirmiş ve bu şekilde onların iyi bir hadis tahsili almalarını sağlamıştı. Bu hadis meclislerinde İsa b. Harun el-Hâşimî de Emin ile Me'mûn'a arkadaşlık etmişti. İsa b. Harun bir gün gelip Halife Me'mûn'un önüne bir hadis kitabı koymuş ve "Allah müminlerin emirini ıslah etsin! Ben bu kitaptaki hadisleri Harun Reşid'in senin kendilerinden hadis dinlemen için seçtiği meşayihden dinledim. Ancak senin meclisinin bu hadislere muhalefet eden İsmail b. Hammad, Bişr b. el-Velîd, Bişr b. Gıyâs, Muhammed b. Semâ'a, Yahya b. Eksem... gibi kimselerle dolu olduğunu görüyorum. Eğer bu saydığım kimseler hak üzere iseler Harun Reşid senin için yaptığı seçimde hatalıdır. Yok, eğer Harun

⁶⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XII, 479.

⁶⁴⁶ Saymerî, s. 147.

⁶⁴⁷ İbn Ebi'l-Avvâm, s. 360.

⁶⁴⁸ Saymerî, s. 147.

⁶⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XII, 479; Leknevî, *el-Fevâidu'l-Behiyye*, s. 151. Özen'in burada yaptığı tarihlendirme Bağdâdî'nin verdiği tarih açısından problemlidir. Bk. Şükrü Özen, "İsa b. Ebân", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 22, s. 480.

Reşid doğru yapmışsa senin yapman gereken, bu hata üzere olan kimselere meclisinde yer vermemendir” demiştir. İsa b. Harun’un bu sözleri üzerine Halife Me’ mûn kitaptaki hadisleri ismi geçen kimselere teker teker sorar. Bahsi geçen bu kimselerden İsmail b. Hammâd ve Bişr b. Gıyâs zaman içerisinde bu kitaba cevap olarak hazırladıkları birer çalışma yapmış ancak Halife Me’ mûn bunları beğenmemiştir. Yahya b. Eksem ise vaktinin müsait olmadığı gibi çeşitli bahanelerle meseleyi geçiştirmiştir. Olay İsa b. Eban’a ulaştınca *Kitâbü’l-hücce es-sagîr*’i kaleme almış ve iki ana bölüme ayırdığı anlaşılan eserinde önce haberlerin çeşitleri, nakil yolları, makbul ve merdûd haberlerin neler olduğu, birbirine zıt hadisler ve çözümleri gibi usûlî/nazarî konuları ele aldıktan sonra İsa b. Harun’un kitabında geçen hadisler için bölümler açmış ve her bölümde Ebü Hanife'nin delil ve görüşünü, onu destekleyen rivayet ve kıyasları geniş biçimde ele almıştır. Me’ mûn eseri okuyunca çok beğenmiş, bu hadislerle ilgili ehli reye yakışan cevabın bu olduğunu ifade etmiş ve bundan böyle İsa'nın meclisine katılmasına izin vermiştir.⁶⁵⁰ İsa b. Ebân’ın *el-Hüccü’s-sagîr*’i ile ilgili mevzubahis edilmesi gereken hususlardan biri de eserin özgünlüğüdür. Telifi esnasında Süfyan b. Sahebân/Sahtân/Sahtiyân’ın katkısının olduğu hususu müsellem iken, bu katkının ne boyutta olduğu hususunda kaynaklarda farklı görüşler öne sürülmüştür. Bir görüşe göre İsa b. Ebân *el-Hüccü*’i yazarken Süfyan’ın kitabından (muhtemelen *el-İlel* kastediliyor) intihalde bulunmuştur.⁶⁵¹ Bir diğer görüş ise Dâvud b. Ali ez-Zahirî’ye aittir. Buna göre Süfyan eserinin telifinde İsa b. Ebân’a yardım etmiştir.⁶⁵² Bu görüş bizzat İsa b. Ebân’dan nakledilen ve eserin telifi esnasında İsa’nın meseleleri Süfyan ile müzakere ve tartışmada bulunduğu⁶⁵³ rivâyetiyle de uyumlu olduğundan bizce doğru kabul edilmelidir.

2. *el-Hüccü (el-Huccetü) ’l-kebîr*: Kevserî, herhangi bir kaynağa ya da çıkarıma işaret etmeksizin, eserin Şafî’ nin kadim mezhebine reddiye olduğunu ve bu eserin, Şafî’ nin (h. 198-199 yılındaki) son Irak ziyaretinde burada sayılı birkaç ay kalıp ayrılmak

---

⁶⁵⁰ Saymerî, 148-149.

⁶⁵¹ Vekî, II, 171; (İbnü’n-)Nedîm, s. 258.

⁶⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti’s-selam*, VI, 512.

⁶⁵³ İbn Ebi’l-Avvâm, s. 371.

zorunda kalmasına sebep olduğunu söyler.⁶⁵⁴ *el-Hücece*'in sagîr ve kebîr versiyonlarından hiç biri günümüze ulaşmamış olup elimizde bu iki eserden sadece Cessâs, Nâtîfî ve Alâüddin el-Mardînî (ö. 750/1349) gibi yazarların yaptığı alıntılar bulunmaktadır.⁶⁵⁵ Ayrıca *el-Hücece* (*es-Sagîr*)'in ilk cüzünü gördüğünü ifade eden Kuraşî'nin (ö. 775/1373) bu sözlerinden eserin (en azından kısmen) VIII. (XIV.) Asra ulaştığı anlaşılmaktadır.⁶⁵⁶

3. *er-Red 'alâ Bişr el-Merîsî ve 'ş-Şâfî fi'l-ahbâr*: Eserin ismi Cessas'ın *el-Fusûl*'ünde yaptığı bir alıntıda bu şekilde geçmektedir.⁶⁵⁷ Kevserî ise eserden *er-Red 'ale'l-Merîsî ve 'ş-Şâfî fi şurûti kabûli'l-ahbâr* olarak bahsetmiştir.⁶⁵⁸

4. *Hatâü'l-Kütüb*: İbni Ebân'ın bu çalışmasından Nâtîfî'nin kendisinden yaptığı bir alıntı⁶⁵⁹ ve Tahâvî'nin bu eser bağlamında İsa b. Ebân'a yazmış olduğu günümüze ulaşmayan reddiyesinin ismi sayesinde haberdarız.⁶⁶⁰

Şeybânî'nin burada eleştiri konusu yapılan eseri muhtemelen onun *el-Asl* isimli eseridir. Eleştiren eserin isminde geçen “el-kütüb” kelimesi de buna işaret etmektedir. Nitekim ilk dönemlerde *el-Asl*'in bölümlerinin müstakil kitaplar olarak telif edildiği ve bunların (kitabü's-salat, kitabü'zekat terkiplerinde olduğu gibi) “Kitab” olarak anıldığı hususu daha evvel mevzubahis edilmişti. İşte İsa b. Ebân'ın *Hatâü'l-Kütüb* ünvanlı bu eseri bugün *el-Asl* olarak bildiğimiz mecmuanın içerisinde bölümler olarak bildiğimiz kitaplara

⁶⁵⁴ Kevserî, *Bülûğu'l-emânî*, s. 49.

⁶⁵⁵ İsa b. Ebân'ın el-Hacc, el-Hucece ve el-Hucece olarak anılan, kebîr ve sagîr vasıflı bu iki kitabından nakiller için bk. el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, I, 156, 158; Nâtîfî, s. 406, 415, 429, İbnü't-Türkmânî, *el-Cevherü'n-nakî fi'r-red 'ale'l-Beyhakî*, Haydarâbâd: Meclis Dâiratü'l-Maarif'in-Nu'mâniyye, 1354, (Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı ile birlikte) VIII, 124, 126, 258, 259.

⁶⁵⁶ Kuraşî, II, 679. Kuraşî'nin, “bu eserin tasnif sebebi meşhurdur” demesinden onun gördüğünü söylediği *el-Hücece*'in “sagîr versiyon” olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden Kuraşî'nin gördüğünü ifade ettiği eseri, parantezi içi olarak “es-Sagîr” şeklinde kayıtladık.

⁶⁵⁷ I, 103.

⁶⁵⁸ Kevserî, *Bülûğu'l-emânî*, s. 49.

⁶⁵⁹ en-Nâtîfî, *el-Ecnâs*, s. 575.

⁶⁶⁰ Kuraşî, I, 277.

(:el-Kütüb) dair kaleme alınmış bir eleştiridir.⁶⁶¹ Eser, Şeybânî'nin *el-Asl*'ına dair yapılmış ilk eleştirel çalışma olup Şeybânî'nin kitaplarında yazarın bakış açısıyla fıkıh (:kıyas) mantalitesine göre hatalı olan meselelere getirilen eleştirilerden teşekkül etmektedir.⁶⁶²

5. *en-Nevâdir*: Bir sonraki başlıkta kendisinden bahsedilecektir.

6. *Kitâbü Haberi'l-vâhid*.⁶⁶³

7. *Kitâbü İsbâti'l-kıyâs*.⁶⁶⁴

8. *Kitâbü İctihâdi'r-rey*.⁶⁶⁵

9. *el-İlel fi'l-fıkh*.⁶⁶⁶

10. *el-Mücmel ve'l-müfesser*.⁶⁶⁷

11. *Kitâbü'l-Câmi*.⁶⁶⁸

12. *Kitâbü's-şehâdât*.⁶⁶⁹

Ayrıca İsa b. Ebân'ın sahip olduğu kitapların (ki bunlar arasında Şeybânî'nin eserlerinin bulunması son derece muhtemeldir) kenarlarına kaydettiği fıkhi talil ve nüktelerden oluşan notlarının bulunduğu da belirtilmektedir. Sahip oldukları bu değerden dolayı İsa b. Ebân'ın vefatından sonra bu kitapların, her bir yaprağının bir dirheme satıldığı

---

⁶⁶¹ Abdülkadir (Okan Kadir) Yılmaz, *Hanefî Mezhebinin Rical ve Kitabiyatına Dair Bazı Tetkikat*, Rihle Dergisi, 2011, sy. 12, s. 65-66.

⁶⁶² İsa b. Ebân'ın bu eseri ve Tahâvî'nin ona reddiyesi hakkında daha geniş malumat için bk. Abdülkadir (Okan Kadir) Yılmaz, *Hanefî Mezhebinin Rical ve Kitabiyatına Dair Bazı Tetkikat*, Rihle Dergisi, 2011, sy. 12, s. 65-66.

⁶⁶³ (İbnü'n-)Nedîm, s. 258.

⁶⁶⁴ (İbnü'n-)Nedîm, s. 258.

⁶⁶⁵ (İbnü'n-)Nedîm, s. 258.

⁶⁶⁶ Kâtib Çelebi, II, 1440.

⁶⁶⁷ Cessâs, *el-Fusûl*, III, 146.

⁶⁶⁸ (İbnü'n-)Nedîm, s. 258.

⁶⁶⁹ Kâtib Çelebi, II, 1431.

kaydedilmektedir.⁶⁷⁰

Kendisi de polemikçi bir yazar olan İsa b. Ebân'a, gerek mezhep içinden gerekse mezhep dışından birçok reddiye yazılmıştır. Tespit edebildiklerimizin isimleri şöyledir:⁶⁷¹

1. Ebû Cafer et-Tahâvî, *er-Red alâ İsa b. Ebân fi kitabihî'l-lezî semmâhu: "Hataü'l-kütüb"*.⁶⁷² 2. Ebü'l-Abbas İbn Süreyc, *er-Red alâ İsa b. Ebân*.⁶⁷³ 3. Sehl b. Hârûn, *Kitâb ilâ İsa b. Ebân fi'l-kazâ*.⁶⁷⁴ 4. İsmail b. Ali en-Nevbahtî, *Kitâbü'r-Red alâ İsa b. Ebân fi'l-kıyas*.⁶⁷⁵ 5. İsmail b. Ali en-Nevbahtî, *en-Nakz 'alâ İsa b. Ebân fi'l-ictihâd*.⁶⁷⁶

İsa b. Ebân, Muharrem ya da Safer ayının 221 yılında (Aralık 835/Ocak 836) Basra'da vefat etmiştir.⁶⁷⁷ Bazı kaynaklarda 220 yılında vefat ettiği de söylenmiştir.⁶⁷⁸

2.7.7.2. *Nevâdir*'i:

Mezhebe daha çok usûlî mahiyetteki eserleriyle katkıda bulunan İsa b. Ebân'ın *Nevâdir*'inden Ebû'l-Leys es-Semerkindî ve Burhâneddin el-Buhârî az sayıda nakilde bulunmuştur.⁶⁷⁹ Şeybânî'nin öğrencisi olmasına binaen, onun *Nevâdir*'ine bu başlık altında yer verdik.

⁶⁷⁰ Sem 'ânî, VIII, 204.

⁶⁷¹ Bu reddiyelerden ilk dördü için bk. Şükrü Özen, "İsa b. Ebân", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 22, s. 481.

⁶⁷² Kuraşî, I, 277.

⁶⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, V, 471.

⁶⁷⁴ İbnü'n-Nedîm, s. 134.

⁶⁷⁵ İbnü'n-Nedîm, s. 225. Ancak kaynak olarak verdiğimiz matbu nüshada (ve Şükrü Özen'in "İsa b. Ebân" maddesinde, DİA, XXII, 481) yanlış olarak, "fi'l-kıyâs" yerine "fi'l-libâs" geçmektedir. Bk. es-Seyyid Muhsin el-Emîn, *Ayânü's-Şîa*, nşr. Hasan el-Emîn, Dârü't-teâruf li'l-matbûât, Beyrut 1403/1983, III, 387.

⁶⁷⁶ en-Necâşî, Ahmed b. Ali, *Ricâlü'n-Necâşî*, nşr. Musa eş-Şebîrî ez-Zencânî, Kum, Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1418, (No: 68) s. 32.

⁶⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, XII, 479; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 651; *Siyeru alâmi'n-nübelâ*, X, 440; Leknevî, *el-Fevâidu'l-Behiyye*, s. 151.

⁶⁷⁸ İbn Ebi'l-Avvâm, s. 360.

⁶⁷⁹ Semerkandî, s. 210; Burhâneddin el-Buhârî, II, 489, 492, VI, 494.

2.7.8. *Nevâdiru* Hişam b. Ubeydullah (v. 201/817):

2.7.8.1. Hayatı:

Tam ismi Ebû Musa⁶⁸⁰ Hişam b. Ubeydullah er-Râzî'dir.⁶⁸¹ Hişam b. Ubeydullah hem Ebû Yûsuf hem de Şeybânî'ye talebelik yapmış fakihlerdendir. Birlikte hacca gitmeleri⁶⁸² ve kendisinin Rey'deki evinde vefat etmiş ve aile kabristana defnedilmiş olması⁶⁸³ gibi hususlardan hareketle Hişâm'ın Şeybânî'ye hayli yakın bir öğrenci olduğu söylenebilir.⁶⁸⁴

İbn Ebû Zi'b, Mâlik b. Enes, Hammâd b. Zeyd, Ebû Avâne, Leys b. Sa'd, İbn Lehîa gibi âlimlerden hadis rivayet eden Hişâm'dan; Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî, Ahmed b. Furât, Bakıyye b. Velîd, Muhammed b. Saîd el-Attâr, Hasan b. Arafe ve daha başkaları rivayette bulunmuştur. Hişâm'ı; Ebû Hâtim "sadûk", İbn Hibbân sika⁶⁸⁵ ve Ebû İshak eş-Şîrâzî "leyyin" olarak vasıflandırmışlardır.⁶⁸⁶

Hişâm, Şeybânî'nin *el-Usûl*'ünün (:*el-'Asl*) ve *el-Câmiu'l-kebîr*'inin de ravilerindendir.⁶⁸⁷ Ancak Saymerî tarafından rivayet noktasında zayıf olduğu ifade edilen Hişâm'ın *el-Asl* rivâyeti, Cessas gibi bazı Hanefî fakihlerce sağlıklı bulunmamış ve tercih edilmemiştir.⁶⁸⁸ Ayrıca Hişâm'ın *Salâtü'l-eser* ile bir sonraki başlıkta ele alacağımız *en-Nevâdir* isimli çalışmaları vardır.⁶⁸⁹

---

⁶⁸⁰ Saymerî, s. 368.

⁶⁸¹ Kuraşî, III, 569.

⁶⁸² Saymerî, s. 368.

⁶⁸³ Saymerî, s. 368; Kuraşî, III, 569.

⁶⁸⁴ Bk. Erdoğan Mehmet, "Hişâm b. Ubeydullah", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 18, s. 155.

⁶⁸⁵ Leknevî, *el-Fevâidu'l-Behiyye*, s. 223.

⁶⁸⁶ Erdoğan Mehmet, "Hişâm b. Ubeydullah", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 18, s. 155.

⁶⁸⁷ Saymerî, s. 162; Kuraşî, III, 569; Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, *el-Câmiu'l-kebîr* (Mukaddime), s. 5.

⁶⁸⁸ Saymerî, s. 162; Kuraşî, III, 569.

⁶⁸⁹ Kuraşî, III, 569; Leknevî, *el-Fevâidu'l-Behiyye*, s. 223.

2.7.8.2. *Nevâdir*'i:

Hişâm'ın Ebû Yûsuf ya da Şeybânî'nin imlâ meclisinde bulunduğuna dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak *Nevâdir* ünvanlı bir eser yazdığına göre buradaki malumatı, en azından bir kısmını mutlaka bu meclislerde elde etmiş olmalıdır. Onun *Nevâdir*'inden sadece Nâtîfî 250'den fazla alıntı yapmıştır. Bu rakamlar göz önünde bulundurulduğunda, sonraki dönemlerde kendisine en fazla müracaat edilen *Nevâdir* ünvanlı eserin, İbn Rüstem'inkiyle birlikte Hişâm'ın *Nevâdir*'i olduğunu söyleyebiliriz.

Yapılan alıntılardan anlaşıldığı üzere Hişâm'ın *Nevâdir*'i, genellikle Şeybânî'nin görüşlerini,⁶⁹⁰ zaman zaman Ebû Yûsuf'un⁶⁹¹ ve Ebû Hanîfe'nin⁶⁹² görüşlerini, bizzat kendisinin Şeybânî'ye sorduğu soruları⁶⁹³ ve Ebû Yûsuf'a sorduğu bir soruyu⁶⁹⁴ ihtiva etmektedir. Ayrıca yine bu alıntılarda Hişâm'ın *Nevâdir*'i, Şeybânî'nin rücû ettiği bir görüşü,⁶⁹⁵ bazı itikadi ve usuli meseleleri,⁶⁹⁶ kimi konulara Şeybânî tarafından getirilen fikhî açıklamaları⁶⁹⁷ ve bir yerde fikhî bir meselenin illetini⁶⁹⁸ içermektedir. Alıntılardan birinde de *el-'Asl*'a aykırı bir hüküm bulunmaktadır.⁶⁹⁹ Bütün bunlar kitabın kendisi hakkında genel bir fikir verebilecek hususlardır. Ayrıca Hişâm, *Nevâdir*'ine sonradan ilavelerde bulunmuş ve bu eserinden de *Ziyâdâtu Nevâdiri Hişâm* olarak alıntılar yapılmıştır.⁷⁰⁰ Bu yönüyle de Hişâm'ın *Nevâdir*'i diğer *Nevâdir*'lerden ayrılmaktadır. Daha

⁶⁹⁰ Nâtîfî, s. 84, 91, 93, 95, 112, 116, 123, 124, 130, 136, 144, 141, 147, 151, 157, 166, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 184, 188, 203, 204, 207, 215, 225, 247, 252, 255, 257, 262, 264, 265, 267, 268, 287, 293, 294, 296, 299, 300, 303, 304, 324, 342, 350, 351, 358, 372, 377, 378...

⁶⁹¹ Nâtîfî, s. 112, 122, 163, 180, 213, 215, 216, 228, 270, 298, 340, 341, 370, 537, 664...

⁶⁹² Nâtîfî, s. 87, 127, 217, 289, 291, 338, 359, 367, 376...

⁶⁹³ Nâtîfî, s. 35, 85, 253, 402, 423, 547, 599, 617, 738, 760.

⁶⁹⁴ Nâtîfî, s. 292.

⁶⁹⁵ Nâtîfî, s. 158.

⁶⁹⁶ Nâtîfî, s. 531, 321.

⁶⁹⁷ Nâtîfî, s. 209, 275.

⁶⁹⁸ Nâtîfî, s. 155.

⁶⁹⁹ Nâtîfî, s. 343.

⁷⁰⁰ Nâtîfî, s. 4, 8, 49, 71, 94, 96, 97, 157, 363, 370, 372, 373; Burhâneddin el-Buhârî, VI, 92.

çok Şeybânî'nin görüşlerine yer vermesi ve hayatı hakkındaki bilgilerden onun Şeybânî'ye daha yakın olması gibi hususları dikkate alarak Hişâm'ın *Nevâdir*'ine "Şeybânî'nin Nevâdirleri" başlığı altında yer verdik.

2.7.9. *Nevâdiru Ebî Süleyman el-Cüzcânî (v. 200/816):*

Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *Emâlî*'lerinin ravilerindendir. Cüzcânî aynı zamanda Şeybânî'nin *el-Usûl*'ünün (:*el-'Asl*) en meşhur ravisidir.⁷⁰¹ *el-'Asl*'in mevcut bölümlerinin yarısından fazlası onun rivâyetidir.⁷⁰² Aynı zamanda o, Şeybânî'nin *el-Câmi 'u's-Sağîr*, *el-Câmi 'u'l-Kebîr* ve *ez-Ziyâdât*'ını da rivayet etmiştir.⁷⁰³ Mezhebin ilk tedvin döneminde kaleme alınan eserlerin büyük oranda rivayet yükünü çeken Cüzcânî bir de *Nevâdir* kaleme almıştır. Tahâvî, Serahsî ve Burhâneddin el-Buhârî gibi fakihlerin yaptığı alıntılarda genellikle Şeybânî'nin görüşlerine yer verdiği görülen Cüzcânî,⁷⁰⁴ yakın oranlarda Ebû Yûsuf'un da görüşlerini zikretmektedir.⁷⁰⁵ Her ikisinin de imlâ meclisine katılmış olması, Cüzcânî için bu nakilleri yapmayı mümkün kılmıştır. Ayrıca, Cüzcânî'nin *Nevâdir*'inden bir bölüm, mevcut *el-'Asl* nüshasında "Kitâbu Nevâdiri's-Savm" başlığı altında kendisine yer bulmuştur.⁷⁰⁶ Kaynaklarda kendisine nispet edilerek yer alan "Nevâdiru's-salât" isimli eser,⁷⁰⁷ *Nevâdir*'inin bir bölümü olmalıdır. Cüzcânî'nin *Nevâdir*'ine Ebû Yûsuf'un değil de Şeybânî'nin *Nevâdir*'leri bölümünde yer vermemizin nedeni, mevcut alıntılarda Şeybânî'nin görüşlerinin daha fazla olması ve *el-'Asl* içerisinde kendisinden

---

⁷⁰¹ Kâtip Çelebi, II, 1581.

⁷⁰² Boynukalm, s. 274.

⁷⁰³ Boynukalm, s. 97.

⁷⁰⁴ Cessâs, *Muhtasar İhtilâfi'l- 'ulemâ (li't-Tahâvî)*, I, 267; Serahsî, *el-Mebsût*, II, 12, 202, 212, 223, VII, 413; Burhâneddin el-Buhârî, I, 407, II, 207, 212, 223, VII, 413.

⁷⁰⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, II, 45, III, 202, IV, 147, IX, 400; Burhâneddin el-Buhârî, III, 202, IV, 147, IX, 400.

⁷⁰⁶ Şeybânî, *el-'Asl*, II, 203-213.

⁷⁰⁷ Kâsânî, I, 185, 230; Burhâneddin el-Buhârî, I, 182; II, 109.

alıntılanan bölümün daha ziyade Şeybânî'nin *Nevâdir*'i olduğu görüntüsünü vermesidir.⁷⁰⁸

Yukarıda zikredilen *Nevâdir* rivayetleri dışında Nevâdiru's-salât,⁷⁰⁹ Nevâdiru'z-zekât⁷¹⁰ ve Nevâdiru's-sıyam/savm⁷¹¹ şeklinde doğrudan Şeybânî'ye nispet edilen bir takım *Nevâdir*'ler daha vardır ki, bunlar büyük ihtimalle yukarıda isimleri zikredilen *Nevâdir*'lerin çeşitli rivayetlerinin bölümleridirler.

2.8. Diğer Nevâdirler

Bu bölümde, daha evvel de zikrettiğimiz üzere, çeşitli nedenlerle Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye ait olmadığını tespit ettiğimiz üç Nevâdir eserine yer vereceğiz.

2.8.1. *Nevâdiru Züfer* (v. 158/775):

Eserden yalnızca Tahâvî alıntı yapmıştır.⁷¹² Bu alıntıda Tahâvî, "*Nevâdiru Züfer* isminde kendisine nispet edilen bir kitapta Züfer'den rivayet edildiğine göre..." ifadelerini kullanmıştır. Başkalarının nakilde bulunmamış olmasından ve Tahâvî'nin bu tarzli ifadelerinden eserin çok meşhur olmadığı ve Züfer'e aidiyetinin Tahâvî tarafından problemlili görüldüğü sonucu çıkartılabilir. Ancak böyle bir eseri gerçek ve muhtevası itibariyle Züfer'e ait kabul etsek bile, *Nevâdir* eserlerin genel karakteristiği açısından, yazarının mutlaka Züfer'in öğrencilerinden biri olması gerekir diye düşünüyoruz.

⁷⁰⁸ Bk. Şeybânî *el-'Asl*, II, 212.

⁷⁰⁹ Nâtıfî, s. 53, 54, 62, 65, 67, 98, 102.

⁷¹⁰ Nâtıfî, s. 79, 80, 340, 675.

⁷¹¹ Nâtıfî, s. 255; Kâsânî, II, 81; Burhâneddin el-Buhârî, II, 399, 400.

⁷¹² el-Cessâs, *Muhtasar İhtilâfî'l-'ulemâ (li't-Tahâvî)*, III, 59.

2.8.2. *Nevâdiru* Muhammed b. Mukâtil (v. 246/860):

2.8.2.1. Hayatı:

Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Rey şehri kâdısı İbni Mukâtil'in⁷¹³ tam ismi, Ebû Abdullah Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'dir.⁷¹⁴ Saymerî, İbn Mukâtil'in Şeybânî'nin öğrencilerinden olduğunu belirtir.⁷¹⁵ Rivayet ettiği bazı fıkhi meselelerden onun Hasan b. Ziyâd'a da öğrencilik yaptığı anlaşılmaktadır.⁷¹⁶ Vekî ve tabakasından rivayette bulunmuş olan İbni Mukâtil, muhaddislerce hadiste zayıf ve metruk bir ravi olarak kabul edilmiştir.⁷¹⁷

Kaynaklarda kendisine; *Kitâbü's-salât*, *Kitâbü'ş-şurût*, *Kitâbü'l-vesâyâ*, *Kitâbü'l-müdde 'i ve'l-müdde 'â 'aleyh*, *Emâlî* ve *Nevâdir*⁷¹⁸ isimli eserler atfedilmiştir. İlk üç eser onun *Emâlî*'sinin bölümleri de olabilir.

Vefat tarihini İsmail Paşa 242/856, Zehebî 246/860, İbni Hacer ise 248/862 olarak kaydetmiştir.⁷¹⁹

2.8.2.2. *Nevâdir*'i:

Nâtîfî'nin on yerde nakilde bulunduğu Muhammed b. Mukâtil'in *Nevâdir*'inde ne Şeybânî'ye ne de diğer imamlara herhangi bir atıfta bulunulmamaktadır.⁷²⁰ Esasen Saymerî'nin aktarımına göre İbni Mukâtil'in Şeybânî'nin öğrencisi olmasından⁷²¹ dolayı onun *Nevâdir*'ine "Şeybânî'nin Nevâdirleri" başlığı altında yer vermemiz gerekirdi. Ancak Hanefî imamlardan, özellikle de Şeybânî'den herhangi bir nakilde bulunmadığı için, İbni Mukâtil'in *Nevâdir*'ine bu başlık altında yer vermeyi uygun gördük.

⁷¹³ Kuraşî, III, 372.

⁷¹⁴ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, V, 1247.

⁷¹⁵ Saymerî, s. 164; Kuraşî, III, 372; Leknevî, *el-Fevâidu'l-Behiyye*, s. 201.

⁷¹⁶ Kefevî, vr. 89b.

⁷¹⁷ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, V, 1247.

⁷¹⁸ Nâtîfî, s. 37, 62, 63, 88, 174, 406, 415, 501, 502, 504, 628, 632, 725, 765.

⁷¹⁹ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 13; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, V, 1247; İbni Hacer, *Lisânü'l-mizân*, VII, 518.

⁷²⁰ Nâtîfî, s. 37, 88, 174, 501, 503, 504, 628, 655.

⁷²¹ Saymerî, s. 164.

2.8.3. *Nevâdiru Muhammed b. Şücâ' es-Selcî (v. 266/880):*

2.8.3.1. Hayatı:

23 Ramazan 181 (18 Kasım 797) tarihinde doğan İbni Şücâ',⁷²² Kudâa kabilesine mensuptur.⁷²³ Hasan b. Ziyâd'ın ashabından olan İbni Şücâ',⁷²⁴ Ebû Yûsuf'un talebelerinden olan Hasan b. Ebî Mâlik'ten de ilim almıştır.⁷²⁵ Kendilerinden yaptığı nakillerden onun Mu'allâ b. Mansur ve Bişr b. Gıyâs'tan fıkıh tahsilinde bulunduğu anlaşılmaktadır.⁷²⁶ Kevserî, aralarında Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Ebû Âsım en-Nebîl, Vekî, Vakıdî, İbni Uleyye ve Yahya b. Âdem'in de bulunduğu birçok isimden fıkıh ve hadis aldığını zikreder.⁷²⁷ Kendisinden fıkıh ve hadis tahsil edenler arasında; oğlu Ahmed, Ebû Bişr ed-Dûlâbî, Ya'kûb b. Şeybe, Muhammed b. İbrahim b. Hubeş el-Begavî, Tahâvî'nin hocası olan Ahmed b. Ebû İmrân, Ahmed b. el-Kâsım el-Birtî, Ahmed b. Mûsa el-Kummî ve daha birçok isim yer almaktadır.⁷²⁸

Halife Mütevekkil 'Alellah'ın kendisini Bağdat kadılığına tayin etme isteği, bir rivayete göre onun Bişr b. Gıyas el-Merîsî'nin öğrencisi olduğunu öğrenmesi,⁷²⁹ bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel'in onaylamaması,⁷³⁰ diğer bir rivayete göre ise kendisinin istememesi yüzünden gerçekleşmemiştir.⁷³¹

---

⁷²² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti 's-selam*, III, 315.

⁷²³ Kevserî, *el-İmtâ'*, s.

⁷²⁴ Saymerî, s. 164.

⁷²⁵ Saymerî, s. 162.

⁷²⁶ Nâtîfî, s. 535; İbn Ebi'l-Avvâm, s. 352; Saymerî, s. 66.

⁷²⁷ Kevserî, *el-İmtâ'*, s. 53.

⁷²⁸ Kevserî, *el-İmtâ'*, s. 54.

⁷²⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 407.

⁷³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti 's-selam*, III, 315.

⁷³¹ Kuraşî, III, 174-175.

Hanefî tabakat eserlerinde Mutezile mezhebine meyli olduğu kaydedilen İbni Şücâ', hadisçiler tarafından da tazif edilmiş bir isimdir.⁷³² İbni 'Adiyy kendisini, Allah'a insani sıfatlar atfeden teşbih içerikli hadisler uydurup bunları Ehl-i hadise nispet etmekle itham edilmiştir.⁷³³ Ahmed b. Hanbel kendisini bidatçı ve heva sahibi olarak vasıflamıştır.⁷³⁴ Kevserî, hakkındaki bu iddiaları detaylıca inceleyerek reddeder.⁷³⁵

Geriye bir çok eser bırakan İbni Şücâ'nın tespit edebildiğimiz çalışmaları şunlardır: Tashîhu'l-âsâr (hacimlidir), er-Red ale'l-Müşebbihe, Kitâbü'l-mudârebe, en-Nevâdir,⁷³⁶ Kitâbü'l-menâsik,⁷³⁷ Cevâbü mesâili ehl-i Belh,⁷³⁸ Kitâbü't-talak,⁷³⁹ (Kitâb) el-Harâc,⁷⁴⁰ Kitâbü'l-helâl ve'l-harâm,⁷⁴¹ Kitâbü'l-keffârât,⁷⁴² Tefsîru'l-Mücerred,⁷⁴³ Şerhu ihtilâfi Züfer ve Yakûb,⁷⁴⁴ ve Kitâbü'l-hikâyât.⁷⁴⁵ İbni Şücâ', hocası Hasan b. Ziyâd'ın *el-Mücerred* ve *İhtilâfü Züfer ve Ya 'kûb* isimli kitapları üzerine yaptığı, yukarıda isimlerini verdiğimiz iki çalışmasıyla Hanefî mezhebinin fikhî şerh geleneğini başlatan kişidir.⁷⁴⁶

Birçok kaynakta 4 Zilhicce 266 (16 Temmuz 880) tarihinde 85 yaşında iken

⁷³² Kuraşî, III, 174; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 171.

⁷³³ İbni Adiyy, *el-Kâmil*, VII, 551.

⁷³⁴ Sem 'ânî, III, 145.

⁷³⁵ Kevserî, *el-İmtâ'*, 59-70.

⁷³⁶ *Nevâdir* için ayrıca bk. Bir sonraki başlık.

⁷³⁷ Cürcânî, *Hızânetü'l-ekmel*, I, 380; Kuraşî, III, 174.

⁷³⁸ Nâtîfî, s. 193.

⁷³⁹ Nâtîfî, s. 203.

⁷⁴⁰ Nâtîfî, s. 338.

⁷⁴¹ Nâtîfî, s. 366, 441; Cürcânî, *Hızânetü'l-ekmel*, III, 471.

⁷⁴² Şilbî, *Hâşiyetü Tebyîni'l-hakâik*, III, 112; Aynî, *el-Binâye*, VI, 136.

⁷⁴³ Nâtîfî, s. 75, 80, 92; Serahsî, *el-Mebsût*, I, 7. (Bu son kaynakta *Şerhu'l-Mücerred* olarak geçmektedir.)

⁷⁴⁴ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, V, 363; Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 92.

⁷⁴⁵ Nâtîfî, s. 319.

⁷⁴⁶ Üçüncü Bölüm, 2.1.1. *el-Mücerred* (li-Ebî Hanîfe)'nin Ravisi ve *Şerhu'l-Tefsîru'l-Mücerred*.

Bağdat'ta vefat ettiği kaydedilmiştir.⁷⁴⁷ Saymerî ise 256'da Bağdat'ta vefat ettiğini yazmıştır.⁷⁴⁸

2.8.3.2. *Nevâdir*'i:

İbn Şücâ'ın *Nevâdir*'i Nâtîfî'nin (v. 446/1054) gördüğü eserler arasındadır.⁷⁴⁹ Onun yaptığı alıntılardan anlaşıldığı üzere eserde hiç kimseye nispet edilmeden yer verilen fihri meselelerin⁷⁵⁰ yanında, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a nispet edilen meseleler de mevcuttur.⁷⁵¹ İbn Şücâ', Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan yaptığı bu nakillerin bir kısmını hocası ve Ebû Yûsuf'un yakın öğrencilerinden Hasan b. Ebî Mâlik vasıtasıyla yapmaktadır.⁷⁵² Bunların yanı sıra İbn Şücâ'ın *Nevâdir*'inde, kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplar ile bir yerde Şeybânî'ye yöneltilen bir sorunun cevabı, bir yerde de hocası Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'den naklettiği bir mesele geçmektedir.⁷⁵³ Eserden yapılan bazı nakillerden onun zaman zaman itikadi meselelere de yer verdiği anlaşılmaktadır.⁷⁵⁴

İbni Şücâ', Hasan b. Ziyâd'ın öğrencisi olarak *Nevâdir* literatürünün son örneğini kaleme almıştır. Ancak onun *Nevâdir*'i, Ebû Yûsuf ile Şeybânî'ye ait *Nevâdir* eserlerden farklı bir muhtevaya sahiptir. Bu yüzden de İbni Şücâ'ın *Nevâdir*'i için “Hasan b. Ziyâd'ın *Nevâdir*leri” şeklinde bir başlık açmak yerine onu “Diğer *Nevâdir*ler” başlığı altında zikretmeyi uygun gördük.

---

⁷⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, III, 315; Sem'ânî, III, 145; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 380; Kuraşî, III, 173.

⁷⁴⁸ Saymerî, s. 164.

⁷⁴⁹ Nâtîfî, s. 30, 567.

⁷⁵⁰ Nâtîfî, s. 90, 142, 172, 194, 252, 415, 515, 562, 567.

⁷⁵¹ Nâtîfî, s. 30, 47, 72, 73, 302, 421.

⁷⁵² Nâtîfî, s. 421, 559.

⁷⁵³ Nâtîfî, s. 412, 316, 535, 557, 767, 768.

⁷⁵⁴ Nâtîfî, s. 311, 324.

2.9. Kitâbü Usûli'l-Fıkıh

İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*'te verdiği listede, Şeybânî'ye ait *Kitâbü usûli'l-fıkıh* isimli bir eserden bahsetmektedir. Kevserî, bu eserin usul-i fıkıh ilmiyle alakalı olduğunu açıkça ifade etmiştir.⁷⁵⁵ Ancak bunun doğru olmadığı kitaptan yapılan alıntılardan anlaşılmaktadır. Ayrıca daha evvel de geçtiği üzere, usul-i fıkıh ifadesi o dönemde bugünkü anlamıyla usul-i fıkıh ilmi değil, fûru-ı fıkıhın temel konuları/eserleri anlamında kullanılmaktaydı. Hal böyleyken ilgili terkihi usul-i fıkıh ilmi olarak anlamak ve bu ilim dalında Şeybânî'nin Şafii'den önce eser telif ettiğini söylemek anakronik bir yanılıdır. Bu yanılı, aynı ünvanı taşıyan bir eserin Ebû Yûsuf'a nispet edilmesinde de yaşanmıştır. Nitekim bu husus daha evvel geçmişti.⁷⁵⁶

Şeybânî'nin bu eseriyle ilgili bir diğer yorum da Boynukalın tarafından yapılmıştır. Boynukalın, o dönemde usul-i fıkıh adında bir ilim dalının henüz tesis edilmediği gerekçesiyle buradaki usulü'l-fıkıh ile *el-'Asl*'ın kastedildiğini düşünmektedir. Nâtîfî'nin yaptığı alıntılar olmasaydı bu tespiti gayet makul olarak nitelemek mümkün olacaktı. Ancak Nâtîfî'nin "*Kitâbü asli'l-fıkıh*" ismiyle yaptığı iki alıntıdan bu eser ile *el-'Asl* mecmuasının kastedilmediği anlaşılmaktadır.⁷⁵⁷ İlk alıntı, *el-'Asl*'ın yemin bahsinde zikredildiği Nâtîfî tarafından tasrih edilen bir meselenin hemen peşinden adeta bir açıklama ve şerh mahiyetinde verilmiştir. Eserlerinde yaptığı alıntılardan kadim Hanefî kitabiyatına vakıf olduğu anlaşılan Nâtîfî'nin bu tutumundan, onun *Kitâbü asli'l-fıkıh* isimli eserden *el-'Asl*'ı kastetmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca her iki alıntının da elimizdeki *el-'Asl* içerisinde yer almaması bu neticeyi teyit eden ikinci bir husustur. Buna göre Şeybânî'nin *el-'Asl* dışında *Kitâbu usûli'l-fıkıh* ya da *Kitâbu asli'l-fıkıh* isminde tamamıyla fûru alanında kaleme alınmış ve günümüze ulaşmamış bir eseri daha mevcut olmalıdır. İbnü'n-Nedîm'in bu esere, *el-'Asl*'ın bir bölümü olmadığı bilinen *el-Câmi 'u's-sagîr*, *el-Cami 'u'l-kebîr*,

---

⁷⁵⁵ Kevserî, *Bülûğu'l-emânî*, s. 69.

⁷⁵⁶ Bk. Birinci Bölüm, 2.7. Ebu Yusuf'a Nispeti Sahih Olmayan Bir Eser: Usûlü'l-fıkıh.

⁷⁵⁷ Nâtîfî, s. 256, 590.

el-Emâli ve *ez-Ziyâdât* gibi eserler arasında yer vermesi de,⁷⁵⁸ mevzubahis eserin *el-'Asl'*ın günümüze ulaşmamış kayıp bir bölümü olma ihtimalini zayıflatmaktadır.

2.10. *el-Hacc/el-Hucec/el-Hucce 'alâ Ehli'l-Medîne*

Şeybânî'nin kısmen kayıp olan eserlerinden biri de *el-Hacc/el-Hucec/el-Hucce 'alâ ehli'l-Medîne* isimli eseridir. Kevserî, İsa b. Ebân'ın eserin ravisi olduğunu zikreder.⁷⁵⁹ Ebû'l-Vefâ el-Efgâni de Kevserî'ye itimat ederek aynı şeyleri söyler.⁷⁶⁰ Bu konuda her iki yazarın da herhangi bir kaynağa atıfta bulunmaması calib-i dikkattir. Bunun tarihî verilere istinat eden bir tespit mi olduğu yoksa İsa b. Ebân'ın aynı isimde iki eserinin bulunmasından⁷⁶¹ kaynaklanan bir karışıklık mı olduğu hususu belirsizdir.⁷⁶² Bununla birlikte Nâtîfî'nin zikrettiğine göre eser imlâ yoluyla Şeybânî tarafından talebelerine yazdırılmıştır.⁷⁶³ Normal şartlarda Şeybânî'nin imlâ meclislerinden birinde yazdırıldığı düşünülecek olursa, eserin birden fazla ravisinin bulunması gerekir. Ayrıca eser içerisinde Şeybânî'nin Mâlik b. Enes'ten yaptığı rivayetler dikkate alındığında,⁷⁶⁴ onun bu eseri, Kevserî'nin, Abbâsi halifesi Mehdî-Billâh'ın hilafetinin (h. 158-168) ilk yıllarında gerçekleştiğini söylediği Medine-Muvatta rihlesinden⁷⁶⁵ sonra kaleme aldığı sonucu çıkarılabilir.

el-Hucce, Şeybânî'nin günümüze kısmen ulaşan eserlerindedir. Eserin, Mehdi

---

⁷⁵⁸ İbnü'n-Nedîm, s. 258.

⁷⁵⁹ Kevserî, *Bülûgu'l-emânî*, s. 49.

⁷⁶⁰ Şeybânî, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*, (nşr. Mehdi Hasen Kîlânî), Beyrut, Âlemü'l-kütüb, 1403/1983 (el-Efgâni'nin Mukaddimesi), s. 2 vd.

⁷⁶¹ İkinci Bölüm, 2.7.7.1. (İsa b. Ebân'ın) Hayatı.

⁷⁶² Burhâneddin el-Buhârî *el-Muhîtu'l-Burhânî*'nin bir yerinde (I, 367), *el-Hucec 'alâ ehli'l-Medîne* isimli bir eseri İsa b. Ebân'a nispet ederek zikretmektedir. Eserin İsa b. Ebân'a nispetinin rivayet açısından olduğu düşünülebilir. Yahut burada bir sehiv söz konusudur.

⁷⁶³ Nâtîfî, s. 367.

⁷⁶⁴ Şeybânî, *el-Hucce*, I, 33, 34, 37, 99, 106...

⁷⁶⁵ Kevserî, *Bülûgu'l-emânî*, s. 10.

Hasen el-Kîlânî tarafından yapılan neşrine yazdığı girişte Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, bu mevcut olan kısmının, eserin yarısına tekabül ettiğini ifade etmiştir.⁷⁶⁶ Buna mukabil Aydın Taş ise eserin büyük bir kısmının günümüze ulaştığını söyler.⁷⁶⁷ Neşredilen nüshada eserin şu kitapları/bölümleri yer almaktadır: Taharet, salât, savm, zekât, menâsik, buyû, mudârebe, habs/vakıf, şüfa, nikâh, talâk, müsâkât, müzâra'a, ferâiz ve -Şafii'nin *el-Ümm*'ünden çıkarılarak matbu nüshanın sonuna eklenen⁷⁶⁸ diyat ve kısâs kitabı. Buna göre Şeybânî'nin fıkıh kitaplarında genelde gördüğümüz diğer başlıklar eserin bize ulaşmayan bölümleridir. Ayrıca kendisinden yapılan ve elimizdeki neşirde yer almayan nakiller de *el-Hucce*'nin günümüze kısmen ulaştığını ve hatta ulaşan bölümlerinde dahi eksiklikler bulunduğunu göstermektedir.⁷⁶⁹ Kevserî, *el-Hucce*'nin kayıp bölümlerinden olduğunu düşündüğü birkaç defteri gördüğünü, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra İstanbul Kütüphanelerindeki bazı mecmualar içerisinde bu defterleri arattırıldığını fakat bir netice alamadığını ifade etmiştir.⁷⁷⁰

---

⁷⁶⁶ Şeybânî, *el-Hucce*, (el-Efgânî'nin Mukaddimesi) s. 1.

⁷⁶⁷ Aydın Taş, “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 39, s. 41.

⁷⁶⁸ Şeybânî, *el-Hucce*, (el-Efgânî'nin Mukaddimesi) s. 2.

⁷⁶⁹ Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, I, 12; Nâtîfî, s. 320; Burhâneddin el-Buhârî, I, 356;

⁷⁷⁰ Kevserî, *Bülûgu'l-emânî*, s. 13.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HASAN b. ZİYÂD'IN (v. 204/819) KAYIP ESERLERİ

Bu bölümde öncelikle Hasan b. Ziyâd'ın kısa bir biyografisine yer verilmiş ve ardından onun günümüze ulaşmayan kayıp eserlerinin tespiti yapılmıştır. Ayrıca bu kayıp eserlerin, özellikle de kendisine ait *el-Mücerred (li-Ebî Hanîfe)* ve *İhtilâfî Züfer ve Ya 'kûb* isimli iki eserinin mahiyetleri, rivayetleri, ravileri, üzerlerine yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiş ve adı geçen ikinci eserin müellif problemi ile mezhebin önemli isimlerinden Züfer'in görüşlerine yaptığı kaynaklık hakkında bir değerlendirme yapılmıştır.

1. HASAN b. ZİYÂD'IN KISA BİYOGRAFİSİ

Tam adı Ebû Ali el-Hasan b. Ziyâd el-Lü'lû el-Kûfî'dir.⁷⁷¹ Doğum tarihi hakkında bir kayıt bulunmamakla birlikte Kevserî, yaptığı bir çıkarıma binaen onun yaklaşık doğum tarihini 116/734 olarak vermiştir.⁷⁷² Ebû Ali künyesinden onun biri Ali ve Saymerî'nin eserinde geçen bir senedden de diğeri Ahmed isminde iki oğlu olduğunu söyleyebiliriz.⁷⁷³

Aslen Kûfe'li olan Hasan b. Ziyâd sonradan Bağdat'a yerleşmiştir.⁷⁷⁴ Kûfe'de Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsil etmiştir. Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra fıkıh tahsiline Ebû Yûsuf ve Züfer'in halkalarında devam etmiştir.⁷⁷⁵ Ancak kendisinin Ebû Yusuf'un *Emâli*'sini rivayet etmemiş olmasından ve zaman zaman Kûfe'den Bağdat'a giderek Ebû Yusuf'u ziyaret ettiğini bildiren rivayetlerden⁷⁷⁶ hareketle, onun Ebû Yûsuf Bağdat'ta iken Kûfe'de ikamet ettiğini, Bağdat'a yerleşmesinin hocasının vefatından (182/798) sonra gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Hafs b. Gıyâs'ın vefatından sonra onun yerine 194/810 yılında Kûfe kadılığına tayin edilen Hasan b. Ziyâd, bu vazifede pek muvaffak olamamış ve kendi isteğiyle

---

⁷⁷¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 48.

⁷⁷² Kevserî, *el-İmtâ'*, s. 51.

⁷⁷³ Saymerî, s. 135.

⁷⁷⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 48.

⁷⁷⁵ Saymerî, s. 295.

⁷⁷⁶ Kerderî, s. 488.

kadılıktan ayrılmıştır.⁷⁷⁷ Konuyla ilgili rivayetlerden anlaşıldığı üzere o, hocası Ebû Yusuf'un aksine, devlet ricaline karşı nasıl bir tutum sergilemesi gerektiğini bilen ve onlara uygun siyaset güdebilen bir kimse olmamıştır. Bu karakteri sebebiyle zaman zaman idareyle bazı problemler yaşamış ve hatta saraya girmekten men edilmiştir.⁷⁷⁸ Rakka'da bulunduğu sırada haftada bir gün Halife Harun Reşid'in oğlu Me'mûn'a fıkıh dersi veren⁷⁷⁹ Hasan b. Ziyâd'ın öğrencileri arasında meşhur Hanefî fakihî Hassaf'ın babası Amr b. Müheyir ve Muhammed b. Şucâ es-Selcî gibi isimler vardır.⁷⁸⁰ Hasan b. Ziyâd 204/819 yılında vefat etmiştir.⁷⁸¹

2. HASAN b. ZİYÂD'IN KAYIP ESERLERİ

2.1. *el-Mücerred (li-Ebî Hanîfe)*

Hasan b. Ziyâd'ın günümüze ulaşmayan *el-Mücerred*'ini, yaptığı bazı alıntılardan Nâtîfî'nin (v. 446/1054) gördüğünü, dolayısıyla eserin V. (XI.) yüzyılda Irak coğrafyasında mevcudiyetini koruduğunu biliyoruz.⁷⁸² Ayrıca Hanefî müellifler eserden doğrudan isim vererek nakil yapmanın dışında "Hasan b. Ziyad > Ebû Hanîfe" isnadıyla da nakiller yapmaktadır. Bu isnad -aksine bir delil olmadığı sürece- onun Ebû Hanîfe'nin görüşlerine temel kaynak olması amacıyla telif ettiği *el-Mücerred*'ine gönderme yapıyor olmalıdır. Hanefî fakihlerin benzer tutumlarına önceki bölümlerde işaret edilmişti.

⁷⁷⁷ Vekî, III, 188; Saymerî, s. 136; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selam*, VIII, 276; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 544; Kerderî, s. 487.

⁷⁷⁸ Kevserî, *el-İmtâ'*, s. 16-17.

⁷⁷⁹ Saymerî, s. 137.

⁷⁸⁰ İbni Ebi'l-Avvâm, s. 72; Saymerî, s. 164; Kuraşî, II, 675.

⁷⁸¹ Saymerî, s. 137.

⁷⁸² Nâtîfî, s. 529, 687, 741.

2.1.1. *el-Mücerred (li-Ebî Hanîfe)'nin Mahiyeti*

Nâtîfî'nin ve eserden doğrudan ya da dolaylı olarak nakil yapan diğer müelliflerin alıntıları incelendiğinde, eserin genel olarak Ebû Hanîfe'nin görüşlerine tahsis edilmiş bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu eserlerde *el-Mücerred*'den yapılan nakiller sadece Ebû Hanîfe'ye ait görüşlerden ibarettir.⁷⁸³ Bu da onu, Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin yanı sıra Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşlerine yer veren *el-'Asl*'dan ayıran özelliklerden biridir. Bilindiği üzere Şeybânî *el-'Asl*'da, kendisinin de dâhil olduğu üç imamın görüşlerini tedvin etmiştir. Buna mukabil Hasan b. Ziyâd *el-Mücerred*'i yalnızca Ebû Hanîfe'nin görüşlerine tahsis etmiş gözükmektedir. Nitekim İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde yer alan şu ifadeler de bunu destekler: "Hasan b. Ziyâd'ın kitaplarından biri de *Kitâbü'l-Mücerred li-Ebî Hanîfe*'dir. Bu onun rivâyetidir."⁷⁸⁴ Kitabın buradaki tam ünvanından da anlaşılmaktadır ki, Hasan b. Ziyâd *el-Mücerred*'i Ebû Hanîfe'den yaptığı rivayetlere tahsis etmiş ve bu yüzden de esere, "Ebû Hanîfe'nin görüşleri için tahsis edilmiş kitap" anlamında *Kitâbü'l-Mücerred li-Ebî Hanîfe* adını vermiştir.

Eserin öne çıkan özelliklerinden bir diğeri, Ebû Hanîfe'nin görüşünü birçok kere, *el-'Asl*'da ve Şeybânî'nin diğer eserlerinde verilenden farklı olarak kaydetmesidir.⁷⁸⁵ Zaman zaman Şeybânî'nin eserlerinde görüş belirtilmeyen meselelerde görüş belirttiği de görülmektedir.⁷⁸⁶ Bu durum *el-Mücerred*'i, *el-'Asl*'a ve diğer zâhirü'r-rivâye kitaplarına alternatif bir kaynak yapmaktadır. Nitekim mezhebi nakil için telif edildiği ifade edilen metinlerden biri olan Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ında,⁷⁸⁷ zaman zaman zahirurrivaye'ye aykırı olduğu tasrih edilen Hasan b. Ziyâd'ın kimi rivayetleri tercih edilerek mezhebin görüşü bu

⁷⁸³ Nâtîfî, s. 14, 22, 32, 35, 53, 75, 110, 119, 121, 176, 232, 274, 275, 276, 243...; Serahsî, *el-Mebsût*, I, 7, XVII, 200, Kâsânî, I, 4, 11, 15, 151, 165, 317; II, 32, 72, 81, 113, 121; V, 107, 202; VI, 69, VII, 85, 127, 158, 309, 312; Burhâneddin el-Buhârî, I, 33, 134, 193, II, 290, 397, 409, 425, 430, 433, 444, 465, III, 26, 437, V, 437, 446, VI, 13, 15, 274, 357, 362, 487, VII, 78, VIII, 319, IX, 24.

⁷⁸⁴ (İbnü'n-)Nedîm, s. 258.

⁷⁸⁵ Bk. Kâsânî, I, 4, 11, 15, 151, 165, 317; II, 32, 72, 81, 113, 121; V, 107, 202; VI, 69, VII, 85, 127, 158, 309, 312.

⁷⁸⁶ Bk. Kâsânî, I, 78, 122, 150, 199; II, 74, 196.

⁷⁸⁷ İbni Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 610.

istikamette resmileştirilmiştir.⁷⁸⁸ Bu da başta *el-Mücerred*'dekiler olmak üzere, Hasan b. Ziyâd'ın rivayetlerinin mezhebin resmi görüşünü temsil noktasında taşıdığı değeri ifade etmesi bakımından önemlidir.

2.1.2. *el-Mücerred (li-Ebî Hanîfe)'nin Ravisi ve Şerhu'l/Tefsîru'l-Mücerred*

el-Mücerred'in aynı zamanda tespit edebildiğimiz tek ravisi olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Şücâ' es-Selcî, hocası Hasan b. Ziyâd'ın bu eseri üzerine, kimi kaynaklarda *Şerhu'l-Mücerred*, kimilerinde ise *Tefsîru'l-Mücerred* olarak geçen bir çalışma yapmıştır. Erken dönem şerh literatürünün ilk örneklerinden olan bu eser de günümüze ulaşmamış olup çeşitli kaynaklarda kendisinden alıntılar yapılmıştır.⁷⁸⁹

Bu alıntılardan biri Şeybânî'ye ait *el-'Asl*'ın Kitâbü's-Savm bölümünde "Mesele fî'l-kay' min kitâbi'l-Mücerred" başlığıyla esere sonradan dâhil edilmiş olan bölümde yer almaktadır.⁷⁹⁰ Bu alıntı iki açıdan önemlidir: Birincisi, burada Hasan b. Ziyâd'ın orucu bozan durumlardan olan kusma ile ilgili Ebû Hanîfe'den yaptığı bir rivayet sonrasında "Ebû Abdillâh der ki" kaydıyla meseleye tefsir ve izah getirilmiştir. *el-'Asl*'ın naşiri Boynukalın isabetli bir şekilde Ebû Abdillâh olarak zikredilen bu şahsı Muhammed b. Şücâ' es-Selcî olarak tayin etmiştir. Ancak burada bir adım daha ileri gidilerek, *el-Mücerred* kaynaklı bu meseleye Muhammed b. Şücâ' es-Selcî'nin getirdiği tefsir ve izahın kendisine ait *Şerhu'l-Mücerred* veya *Tefsîru'l-Mücerred* olarak bilinen eserinde geçtiği de söylenmelidir. Daha da ötesi, fıkıh kitaplarında Hasan b. Ziyâd'ın *el-Mücerred*'inden yapılan bir naklin yahut "Hasan b. Ziyâd > Ebû Hanîfe" isnadıyla zikredilen bir meselenin hemen akabinde Muhammed b. Şücâ' es-Selcî'den alıntı yapılmışsa, bunun kaynağının *Şerhu'l-Mücerred/Tefsîru'l-Mücerred* isimli eser olduğu anlaşılmalıdır.

İlgili alıntıda önemli olan ikinci husus ise şudur: Muhammed b. Şücâ', İbnü'n-

⁷⁸⁸ Bk. Kudûrî, *el-Muhtasar*, (*el-Lübâb* ile birlikte) Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye trhsz, I, 166; II, 10, 134, 216; III, 95, 158, 200, 232-233.

⁷⁸⁹ Eserden nakiller için bk. Nâtfî, s. 14, 31, 32, 52, 57, 62, 72, 75, 80, 90, 91, 92, 120, 299, 344, 472, 745; Serahsî, *el-Mebsût*, I, 7; Burhâneddin el-Buhârî, II, 153.

⁷⁹⁰ Şeybânî, *el-'Asl*, II, 202 vd.

Nedîm tarafından Ebû Hanîfe'nin fikhını açıklayan/tefsir eden, illetlerini ortaya koyan, delillendiren ve özellikle de hadislerle takviye eden kişi olarak tavsif edilmiştir.⁷⁹¹ Onun özellikle fikhî meseleleri açıklayıp tefsir etme meziyetini *el-'Asl*'daki bu alıntıda ve Nâtîfî tarafından yapılan bazı alıntılarda net olarak görmek mümkündür.⁷⁹²

Her ne kadar *el-Mücerred* günümüze ulaşmamış olsa da, başta Nâtîfî,⁷⁹³ Cürcânî,⁷⁹⁴ Serahsî⁷⁹⁵ ve Burhâneddin el-Buhârî⁷⁹⁶ olmak üzere birçok yazarın eserinde kendisinden yaptığı alıntıları bulmak mümkündür. Ayrıca *el-Mücerred*'in içerisinde zikredilen hadisler, onu Muhammed b. Şücâ'dan rivayet eden raviler arasında yer alan Muhammed b. İbrahim b. Hubeys el-Begâvî tarafından derlenmiş ve "Müsnedu Hasen b. Ziyâd" diye bilinen mecmûa oluşturulmuştur.⁷⁹⁷ Hârizmî'nin (v. 665/1266) *Câmiu'l-Mesânîd*'inde "Muhammed b. İbrahim b. Hubeys > Muhammed b. Şücâ' > Hasan b. Ziyâd" senediyle yer alan hadislerin⁷⁹⁸ kaynağı da bu *Müsned* olduğundan, mezkur senetle rivayet edilen hadislerin esas kaynağının yine Hasan b. Ziyâd'ın *el-Mücerred*'i olduğunu söyleyebiliriz. Kaynaklarda "Hasan b. Ziyad > Ebû Hanîfe" senediyle rivayet edilen fikhî meselelerin ve hadislerin⁷⁹⁹ akla gelmesi gereken ilk kaynağı yine *el-Mücerred* olmalıdır. Dolayısıyla kaynaklarda bu isnatlarla gelen rivayetleri, arka planlarında zikrettiğimiz bu

---

⁷⁹¹ İbnü'n-Nedîm, s. 259.

⁷⁹² Bk. Nâtîfî, s. 92, 101, 299.

⁷⁹³ Nâtîfî, s. 8, 14, 21, 27, 30, 35, 37, 50, 52, 53, 57, 75, 75, 81, 96, 98, 101...

⁷⁹⁴ Ebu Abdillâh el-Cürcânî *Hızânetü'l-ekmel* (Beyrut, 2015) isimli eserinin her bir bölümünde "mine'l-Mücerred" ünvanlı bir başlık açmış ve burada *el-Mücerred*'den uzun sayılabilecek nakiller yapmıştır.

⁷⁹⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, I, 7; XVII, 200. Bunun dışında Serahsî mezkûr eserinde, bize göre *el-Mücerred*'i işaret eden "Hasan b. Ziyad > Ebu Hanîfe" isnadıyla birçok nakilde bulunmuştur. Bk. I, 10, 16, 18, 32, 34, 37, 44, 46...

⁷⁹⁶ Burhâneddin el-Buhârî, I, 33, 36, 134, 193; II, 127, 175, 181; II, 181, 202, 290...

⁷⁹⁷ Bk. Kevserî, *el-İmtâ'*, s. 14, 54. Fuat Sezgin Hasan b. Ziyâd'a ait *Müsnedü Ebî Hanîfe* olarak da bilinen bu eserin Evkâf-Bağdat No: 10005'te kayıtlı olduğunu söyler. Bk. Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî*, (Arapça'ya trc., Mahmud Fehmî Hicâzî), Riyâd: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991/1411, III, 79.

⁷⁹⁸ Bk. Hârizmî, I, 73.

⁷⁹⁹ Bk. Tahâvî, *Şerhu ma'âni'l-âsâr*, I, 300; IV, 19; *Şerhu müşkili'l-âsâr*, XI, 218; XIV, 210; Cessâs, *Muhtasar ihtilâfu'l-'ulemâ (li't-Tahâvî)*, I, 248, 386, II, 242; III, 121; Semerkandî, s. 410.

eserlerin bulunduğunun idrakinde olarak okumak gerekir.

2.2. *el-Emâlî*

Günümüze ulaşmayan bu eserin izine, Nâtîfî, Kâsânî, Burhaneddin el-Buhârî gibi müelliflerin eserlerinde yapılan iktibaslarda rastlıyoruz. Hasan b. Ziyâd'ın tıpkı hocası Ebû Yûsuf ve Şeybânî gibi *İmlâ* türünde eser ortaya koymasından anlıyoruz ki, dönemin olgunluk çağını yaşayan fakihleri, özellikle de kadılık gibi vazifelerle meşgul oldukları dönemlerde, doğrudan eser kaleme almaktansa, fikhî birikimlerini halkalarında toplanan öğrencilerine “yazdırmak” (imlâ) suretiyle aktarmışlardır. Mezhebin müdevvinleri olan bu üç imam, *Emâlî* tarzında ortaya koydukları eserleriyle, Ebû Hanîfe'nin fıkıh halkasında yaptığı gibi, adeta "kendi asıllarını" oluşturmuşlardır.⁸⁰⁰

Yapılan alıntılardan Hasan b. Ziyâd'ın bu eserinde, hocaları olan Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Züfer'in görüşlerini zikrettiğini, zaman zaman da tahriç yöntemiyle onların görüşlerini tespit ettiğini görüyoruz. Ayrıca Hasan b. Ziyâd bu eserinde kendi tercihlerine de yer vermektedir.⁸⁰¹

2.3. *İhtilâfu Züfer ve Ya 'kûb*

2.3.1 *Züfer b. Hüzeyl'in (v. 158/775) Literatürdeki Görüşlerinin Kaynağı*

Züfer b. Hüzeyl, her ne kadar Hanefî mezhebinde görüşleri İmameyn gibi çokça tercih edilen bir fakih olmasa da, kendisi bu mezhebin kitaplarında üç imamın ardından görüşlerine en fazla yer verilen fakihtir. Onun ismini örneğin sadece *el-Hidâye*'de iki yüzden fazla meselede

---

⁸⁰⁰ Son cümledeki tespit Orhan Ençakar'a aittir. (15.06.2015, sözlü görüşme).

⁸⁰¹ Bk. Nâtîfî, 4, 109, 162, 479; Kâsânî, I, 164, 213; Burhâneddin el-Buhârî, II, 406. Hakkında oldukça sınırlı bilgilere sahip olduğumuz Hasan b. Ziyâd'ın *el-Emâlî*'si hakkında DİA “Hasan b. Ziyâd” maddesinde isminin zikredilmesi dışında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bk. Beşir Gözübenli, "Hasan b. Ziyâd", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 16, İstanbul: 1997, s. 362.

görmekteyiz. *Bedâiu's-Sanâi* ' gibi hacimli eserlerde bu rakam iki katına çıkmaktadır.⁸⁰² Ancak Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşleri etrafında şekillenen mezhebi aktarmada başat konumdaki Şeybânî'nin *el-'Asl*'ında Züfer'in ismi sadece otuz bir kere geçmektedir.⁸⁰³ Şeybânî'nin elimizdeki diğer eserleri olan *el-Câmi 'u'l-Kebîr* ve *el-Câmi 'u's-Sagîr*'de de durum pek farklı değildir. Hal böyle olunca, Züfer'in sonraki dönem fıkıh eserlerinde yer alan görüşlerinin ilk dönemdeki kaynağının ne olduğu ve onun fikhî görüşlerini literatüre hangi eserin taşıdığı hususu, cevaplanması gereken bir sorudur.

Bu bağlamda Bedir, Hanefî mezhebinin temel kitaplarında yer alan Züfer'e ait görüşlerin önemli bir kısmının kaynağı olarak *İhtilâfu Züfer ve Yakub*'u işaret etmiştir.⁸⁰⁴ Serahsî'nin aynı ünvanla andığı,⁸⁰⁵ kaynaklarda bazen *İhtilâfu Züfer ve Ebi Yûsuf*,⁸⁰⁶ *İhtilâfu Züfer*⁸⁰⁷ ve *Kitâbü'l-ihtilâf*⁸⁰⁸ adlarıyla anılan bu eserin Züfer'in görüşlerinin ana kaynağı olarak gösterilmesi isabetli ve önemli bir tespittir. Nitekim Züfer'in görüşünü nakleden Hanefî mezhebi kaynaklarının, karşıt görüş olarak diğer iki imamla birlikte yahut tek başına Ebû Yûsuf'un ismini zikretmeleri, nihayetinde bu Züfer ile Ebû Yusuf'un görüşlerinin karşılaştırmalı olarak tedvin edildiği bir eserin (vasıtalı da olsa) kaynak olarak kullanıldığını göstermektedir.⁸⁰⁹ Bu eser de kanaatimizce *İhtilâfu Züfer ve Yakub*'tan başkası değildir.

2.3.2 *İhtilâfu Züfer ve Ya 'kûb'un Müellif Problemi*

Bedir'in *İhtilâfu Züfer*'in İmam Züfer'in Hanefî mezhebinde nakledilen

⁸⁰² Bu rakamlar mezkûr kitaplarda elektronik ortamda yapılan taramaların sonuçlarıdır.

⁸⁰³ Şeybânî, *el-'Asl*, (İndex) XII, 230-231.

⁸⁰⁴ Murteza Bedir, "Züfer", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA) C. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s. 530.

⁸⁰⁵ Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, II, 129; III, 66; 76, IV, 173; V, 105

⁸⁰⁶ Cessâs, *Muhtasar ihtilâfu'l-'ulemâ (li't-Tahâvî)*, IV, 124; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, V, 363.

⁸⁰⁷ Semerkandî, s. 23, 90, 300, 400, 407; Nâutfî, s. 38, 40, 78, 87, 102, 110, 147, 150, 154, 158, 178, 195, 197, 204, 207, 231, 234, 241, 297, 298, 394, 383, 395, 404, 510, 654, 659, 660, 769.

⁸⁰⁸ Burhâneddin el-Buhârî, III, 96; VI, 381; VIII, 159.

⁸⁰⁹ Örneğin bk. Kâsânî, I, 4, 28, 43, 52, 56, 98, 100...

görüşlerinin ana kaynağı olduğu şeklindeki bu tespitinde bizce tartışmaya açık olan husus, eserin müellifinin Muhammed b. Şücâ' es-Selcî olduğu iddiasıdır.⁸¹⁰ Nitekim Bedir'den evvel Kaya da eseri es-Selcî'ye nispet etmiş etmiştir.⁸¹¹

Bize göre *İhtilâfu Züfer ve Yakub*'un müellifi İbni Şücâ' değil, onun hocası Hasan b. Ziyâd el-Lü'lü'dür.⁸¹² Bu hususu ortaya koymak için öncelikle Hasan b. Ziyâd'ın böyle bir eser kaleme almasının arkasında yatan tarihi neden üzerinde durmak gerektiğini düşünüyoruz. Hasan b. Ziyâd, Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra iki ayrı fıkıh meclisi kuran Ebû Yûsuf ile Züfer'in ikisinin de meclislerine devam etmekteydi. Kendisinin anlattığına göre o Züfer'in meclisinde anlamadığı bir meseleyi gidip Ebû Yûsuf'un meclisinde de sorar ve öğrenmeye çalışırdı.⁸¹³ Böylece o, hem Züfer'in hem de Ebû Yûsuf'un kişisel fikhî görüşlerine de vakıf olma fırsatı yakalamıştır. Hasan b. Ziyâd, bu iki hocasının meclislerinde elde ettiği birikimi, mezhep geleneğinde daha evvel Ebû Yûsuf'un iki hocasının görüşlerini mukayese ettiği *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebi Leyla* isimli eseriyle başlamış olan "ihtilaf" türünde bir eser kaleme alarak sonraki dönemlere aktarmıştır. *İhtilâfu Züfer ve Ya'kûb* isimli bu eserinde Hasan b. Ziyâd, aynı Ebû Yûsuf'un yaptığı gibi, meclislerinde kendilerinden fıkıh tahsil ettiği iki hocası olan Züfer b. Hüzeyl ile Ebû Yûsuf'un ihtilaflarını tedvin etmiştir. Günümüze ulaşmayan bu eseri, kendisinden alıntılar yapan Nâtîfî (v. 446/1054) gördüğünü ifade etmektedir.⁸¹⁴ Ayrıca yapılan alıntılardan Hasan b. Ziyâd'ın eserinde zaman zaman Ebû Hanîfe'nin görüşlerine de yer verdiği görülmektedir.⁸¹⁵ Buna göre Şeybânî'nin kitaplarında görüşlerine oldukça az yer verilen Züfer b. Hüzeyl'in sonraki dönem fıkıh kitaplarında yoğunlaşan fikhî görüşlerinin büyük ölçüde kaynağı, öğrencisi Hasan b. Ziyâd'ın bu eseri olmalıdır. Daha evvel de belirttiğimiz

---

⁸¹⁰ Murteza Bedir, "Züfer", C. 44, s. 530.

⁸¹¹ Eyyüp Said Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal*, s. 148-149.

⁸¹² Bu ünvanda bir eser, DİA'nın Hasan b. Ziyâd maddesinde de zikredilmemektedir. Beşir Gözübenli, "Hasan b. Ziyâd", s. 362.

⁸¹³ Bk. İbn Ebi'l-Avvâm, s. 295.

⁸¹⁴ Nâtîfî, s. 687.

⁸¹⁵ Nâtîfî, s. 38, 40, 102, 110, 150, 197, 343, 510, 769.

üzere, özellikle Züfer ile Ebû Yûsuf'un farklı görüşlere sahip oldukları meselelerde bu husus daha belirgindir.

İhtilâfû Züfer ve Yakub/Ebî Yûsuf isimli eser hakkında karşılaşılan yazarının kim olduğu probleminin başlıca nedeni, birçok kaynakta esere herhangi bir yazara nispet edilmeden atıfta bulunulmasıdır. Ancak, *İhtilâfû Züfer ve Yakub*'un yazarı olma noktasında, böyle bir eser kaleme almak için, isminde zikredilen “iki fakihin de öğrencisi olmak” gibi bir nedene sahip olan Hasan b. Ziyâd, diğer herkesten daha uygun bir aday olarak gözükmektedir. Burada, fakihlerin görüşlerinin öğrencileri tarafından kaleme alınan eserler vasıtasıyla sonraki nesillere aktarıldığı olgusu da hatırlanmalıdır. Bunun en önemli örneklerinden biri de, Ebû Hanîfe'nin fikhî görüşlerini tedvin eden talebesi Şeybânî'dir. Ayrıca Ebû'l-Leys es-Semerkandî ve Burhâneddin el-Buhârî'nin bazı alıntılarda zikrettiği "Hasan b. Ziyâd *İhtilâfû Züfer'de/İhtilâf* ta şöyle zikretmiştir" ifadeleri de⁸¹⁶ eserin yazarının Hasan b. Ziyâd olduğunu destekler.

Mezkûr eseri Muhammed b. Şücâ' es-Selcî'ye nispet etme yanlışlığına yol açan neden ise, "İhtilâfû Züfer ve Yakub"un kimi fikhî kaynaklarda es-Selcî'ye ait olduğunu vehmettiren ifadelerdir.⁸¹⁷ Esasında Selcî'ye ait olan çalışma, birçok kaynakta *Şerhu İhtilâfî Züfer ve Ya'kûb* ünvanıyla kendisine nispet edilen *İhtilâfû Züfer ve Yakub*'un şerhidir.⁸¹⁸ Özellikle Şeybânî'ye ait *el-Câmi'ü's-sagîr* (ve *el-Câmi'ü'l-kebîr*) etrafında oluşan literatürden de hatırlanacağı üzere, şârihlere çoğu kere eserin kendisi nispet edilebilmektedir.⁸¹⁹ Bize göre burada da benzer bir durum meydana gelmiş ve eser zaman zaman *İhtilâfû Züfer ve Ya'kûb* ismiyle şârihine nispet edilmiştir. Ayrıca Selcî'nin hocasının eserlerini şerhetme âdeti olduğu da hatırlanmalıdır. Nitekim kendisi Hasan b. Ziyâd'ın

---

⁸¹⁶ Semerkandî, s. 90; Burhâneddin el-Buhârî, VI, 417.

⁸¹⁷ Bk. Cessâs, Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, V, 363; Burhâneddin el-Buhârî, I, 129. el-Buhârî'nin işaret ettiğimiz eserinde es-Selcî yerine el-Belhî geçmektedir. Bu durum, Muhammed b. Şücâ'nın nispetinde kitaplarda sıkça rastlanılan bir nüsha probleminden ibarettir.

⁸¹⁸ Bk. Nâtîfî, s. 77, 93, 102; Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 92.

⁸¹⁹ Bk. Temîmî, I, 37.

el-Mücerred'ini de şerh etmiştir.⁸²⁰ Üstelik ne Züfer'e (v. 158/775) ne de Ebû Yûsuf'a (v. 182/798) yetişmiş olan Selcî'nin (v. 266/880), Hasan b. Ziyâd'ın (v. 204/819) aksine böyle bir eser kaleme alması için yeterli tarihî neden de yoktur.

Son olarak Kâtip Çelebi, Ahmed b. Muhammed el-Keşşî'nin (v. 550/1155'ler) *Mecmû' u'n-nevâzil*'inde zikredildiğine atıfta bulunarak *İhtilâfî Züfer*'in bir muhtasarının bulunduğunu kaydetmiştir.⁸²¹

2.4. Hasan b. Ziyâd'ın Diğer Kayıp Eserleri

Kaynaklarda Hasan b. Ziyâd'ın yukarıda zikrettiğimiz üç eseri dışında Nâtîfî'nin kendilerinden bölüm/kitab başlığı zikrederek nakiller yaptığı yirmi üç eseri daha mevcuttur:

Kitâbü's-sıyâm/savm,⁸²² Kitâbü's-salât,⁸²³ Kitâbü'z-zekât,⁸²⁴ Kitâbü'l-harâc,⁸²⁵ Kitâbü'l-Menâsik,⁸²⁶ Kitâbü'n-nikâh,⁸²⁷ Kitâbü'n-talâk,⁸²⁸ Kitâbü'l-bey,⁸²⁹ Kitâbü'ş-şüfa,⁸³⁰ Kitâbü's-selem,⁸³¹ Kitâbü'r-rehn,⁸³² Kitâbü'l-vekâle,⁸³³ Kitâbü'l-Keffârât,⁸³⁴ es-Sayd ve'z-zebâih,⁸³⁵ Dahâyâ/Edâhî,⁸³⁶ Edebü'l-kâdî,⁸³⁷ Kitâbü'l-hudûd,⁸³⁸ Kitâbü'l-cinâyât,⁸³⁹ Kitâbü'l-

⁸²⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, I, 7; Burhâneddin el-Buhârî, II, 153.

⁸²¹ Kâtib Çelebi, I, 32.

⁸²² Nâtîfî, s. 18, 94.

⁸²³ Nâtîfî, s. 13, 14, 16...

⁸²⁴ Nâtîfî, s. 78, 79, 81.

⁸²⁵ Nâtîfî, s. 338, 339.

⁸²⁶ Nâtîfî, s. 105, 107, 437.

⁸²⁷ Nâtîfî, s. 12, 158.

⁸²⁸ Nâtîfî, s. 177, 198, 207.

⁸²⁹ Nâtîfî, s. 114, 125, 362...

⁸³⁰ Nâtîfî, s. 492, 499, 500...

⁸³¹ Nâtîfî, s. 422.

⁸³² Nâtîfî, s. 706.

⁸³³ Nâtîfî, s. 719.

⁸³⁴ Nâtîfî, s. 180.

⁸³⁵ Nâtîfî, s. 365.

⁸³⁶ Nâtîfî, s. 306, 373, 376.

gasb,⁸⁴⁰ Kitâbü'l-irtidâd,⁸⁴¹ Kitâbü'l-vakf,⁸⁴² Kitâbü'l-vesâyâ,⁸⁴³ Ferâiz,⁸⁴⁴

İlâveten biyografik kaynaklarda yukarıdakiler dışında İbni Ziyâd'a şu eserler de nispet edilmiştir: *Kitâbu'l-hisâl*, *Kitâbu maâni'l-eymân*, *Kitâbu'n-nafakat*,⁸⁴⁵ *Kitâbu'l-makâlât*, *Kitâbu't-tühme*, *Kitâbu'l-İcârât* ve *Kitâbu's-sarf*.⁸⁴⁶

Hasan b. Ziyâd'ın *Kitâbu'l-makâlât* ile *Kitâbu't-tühme* isimli eserleri hakkında bir malumat elde edemedik. Bunların dışında bölüm başlığı (*Kitâbü'l-...*) taşıyan diğer eserlerin ise Hasan b. Ziyâd'ın *el-Mücerred*'inin bölümlerinden ayrı müstakil birer eser olduklarını bize düşündüren iki husus vardır. Bunlardan ilki bu eserlerin bazılarında Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Züfer'in görüşleri, hatta onların görüşleri üzerine yapılan tahriçler yer almaktadır.⁸⁴⁷ Hâlbuki bizim kabûlümüze göre *el-Mücerred (li-Ebî Hanîfe)* yalnızca Ebû Hanîfe'nin görüşlerine tahsis edilmiş bir eserdir. İkinci gerekçe de bu eserleri görmüş olan Nâtîfî'nin bu müstakil eserler ile *el-Mücerred*'den ard arda nakiller yapmış olmasıdır.⁸⁴⁸ Eğer Nâtîfî aynı eserden ve onun bölümünden aynı cümle içerisinde nakil yapıyor olsa, buralarda eserden, önce kendisinin sonra da bölümünün ismiyle nakil yapması bir tutarsızlık olurdu. Ayrıca Nâtîfî, "Kitâbü'l-cinâyât imlâen" örneğinde olduğu gibi,⁸⁴⁹ bölüm ismi vererek onun eserlerinin bazılarında nakil yaparken bunların imlânın bir bölümü olduğunu ifade etmek üzere sonlarına "imlâen" kaydını getirmiştir. Bu yüzden onun bu

---

⁸³⁷ Nâtîfî, s. 533, 536, 537...

⁸³⁸ Nâtîfî, s. 300.

⁸³⁹ Nâtîfî, s. 358, 730, 731...

⁸⁴⁰ Nâtîfî, s. 733.

⁸⁴¹ Nâtîfî, s. 313, 318, 345.

⁸⁴² Nâtîfî, s. 397.

⁸⁴³ Nâtîfî, s. 754, 755, 763...

⁸⁴⁴ Nâtîfî, s. 186.

⁸⁴⁵ İbnü'n-Nedîm, s. 258.

⁸⁴⁶ Kevserî, *el-İmtâ'*, s. 14-15.

⁸⁴⁷ Nâtîfî, s. 438.

⁸⁴⁸ Nâtîfî, *وفي رواية الحسن في المجرد وجنابته*, s. 751.

⁸⁴⁹ Nâtîfî, s. 741.

tutumunu adı geçen eserlerin *el-Mücerred*'den, *el-Emâlî*'den ve diğer eserlerinden bağımsız müstakil eserler olduklarını gösteren bir diğer emare olarak kabul ediyoruz.⁸⁵⁰

Hasan b. Ziyâd'ın zikredilenlerin dışında Nâtîfî'nin kendisinden alıntı yaptığı *el-Me'hûziyye/el-Me'mûniyye* şeklinde iki isme sahip bir kitabı daha vardır.⁸⁵¹ Biri oruç, diğeri de Kaderiyye fırkasının durumu ile ilgili iki alıntıdan kitabın mahiyetine dair bir tespit yapmak mümkün olmamıştır. Halife Harun Reşid'in talebi üzerine Rakka'da iken haftada bir gün Me'mûn'a fıkıh dersleri verdiğini bildiğimiz Hasan b. Ziyâd'ın⁸⁵² bu eseri, bir münasebetle yazarı veya başkaları tarafından Me'mun'a ithaf edilmiş görünmektedir.

Geç dönem yazarlarınca genelde Şeybânî'ye nispet edilen *Hârûniyyât*'ın Hasan b. Ziyâd'a ait olması gerektiği hususu ile bununla ilgili gerekçeleri ikinci bölümde zikrettiğimiz için bu konuya burada bir daha yer vermeyeceğiz.⁸⁵³

Hasan b. Ziyâd'ın yer vereceğimiz son kitabı *Ziyâdât*'tır. Bu kitabından Nâtîfî yalnızca bir yerde alıntı yapmıştır.⁸⁵⁴ Bey' bahsindeki istihkak meselesiyle ilgili olan bu alıntıda Hasan b. Ziyâd, hocaları olan Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Züfer'in görüşlerini tahriç yoluyla tespit etmiştir. İlgili alıntıya, bir öncesinde yer alan yine Hasan b. Ziyâd'a ait *Emâlî*'den yapılan istihkak meselesiyle ilgili bir alıntıdan sonra yer verilmesinden hareketle bu *Ziyâdât*'ın onun *Emâlî*'sine yaptığı/yapılan ilaveler olduğu düşünülebilirse de, bunu teyit etmek için daha fazla veriye ihtiyaç vardır.

---

⁸⁵⁰ Ancak yine de şunu söylemeliyiz: Her iki gerekçeye rağmen bu bölüm ünvanlı eserlerin onun *Emâlî*'sinin bölümleri olması ihtimali halen mevcuttur. Nitekim bu meseleleri aktaran Nâtîfî gibi yazarlar, bölüm/kitab başlığının sonuna "imlâen" kaydını koymayı ihmal etmiş olabilirler. Ya da Nâtîfî dışındaki müelliflerin, sadece Ebu Hanîfe'nin görüşünün aktarıldığı yerlerde bu bölüm başlıklı eserlerden yaptıkları nakilleri onun *el-Mücerred*'inden yapmış olmaları da imkân dâhilindedir.

⁸⁵¹ Nâtîfî, s. 95, 322.

⁸⁵² Bk. Saymerî, s. 137.

⁸⁵³ Bk. İkinci Bölüm: 2.4. Hârûniyyât ve Cürçâniyyât.

⁸⁵⁴ Nâtîfî, (Riyad: 2016) II, 79.

SONUÇ

Fıkhın ilk tedvin döneminin (II./VIII. y.y.) yazarları olan Ebû Yusuf, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'a ait birçok eser günümüze ulaşmamıştır. Bu kayıp eserler arasında Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî'si*, Şeybânî'nin *İmlâ'sı/el-Emâlî'si*, Hasan b. Ziyâd'ın *el-Emâlî*, *el-Mücerred* ve *İhtilafu Züfer ve Yakub'u* gibi kimi eserler günümüze hiç ulaşmamışken, Şeybânî'ye ait *el-Asl* gibi eserlerin de bazı bölümleri kayıptır. Biri dışında, *Nevâdir* ünvanlı özel literatüre ait eserlerin de günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır. İsmi geçenlerin yanısıra, bu üç Hanefî imamına ait daha birçok eserin günümüze ulaşmadığı ve Hanefî fıkıh literatürünün kayıp halkalarını teşkil ettiği hususu tezde tespit edilmiştir. Irak coğrafyasında yaşayan Hanefî fakihlerinden Nâtîfî'nin *el-Ecnâs ve'l-Furûk* isimli eserinde, bu kayıp eserlerin hemen tamamından yapılan nakillerden, bunların h. V. asra kadar Irak coğrafyasında varlıklarını koruduğu anlaşılmaktadır. Sonrasında bugün kayıp olarak nitelendirdiğimiz bu eserlere Nâtîfî kadar vâkıf birine rastlanmamasından hareketle, mevzubahis eserlerin bu dönemden itibaren yavaş yavaş kaybolduğu düşünülebilir. Bunda, eserlerin kaleme alındığı coğrafya olan Irak bölgesinde, h. V. asırdan itibaren rey düşüncesini temsil eden Hanefî mezhebinin Ehl-i hadis karşısında gitgitde zayıflaması ve bir zaman sonra mezhebin varlığını neredeyse tamamıyla, ilk tedvin coğrafyasından çok uzaklarda bulunan Mâverâünnehir bölgesinde sürdürmesinin etkisi büyüktür. Bir diğer etken de, ilk tedvin dönemi sonrası fakihleri tarafından kaleme alınan yeni eserlerin, önlerindeki temel eserleri gölgelemesi neticesinde bu eserlere olan ilginin azalmış olmasıdır.

Bu kayıp eserlerle aramızdaki tek bağlantı noktası olan "kendilerinden yapılan nakiller", fıkhi muhtevalarının yanısıra, başta resmü'l-müftî'de şekillendirilmiş olan mezhep kitaplarının hiyerarşisi olmak üzere, birçok yerleşik kabulün sorgulanmasına ve bunların yeniden değerlendirilmesine vesile olması açısından önem taşımaktadır. Bu istikamette atılmış bir adım olarak görülmesi gereken çalışmamızda, yerleşik mezhep bilgisinin yeniden değerlendirilmesi ve kritize edilmesi noktasında aşağıda zikredeceğimiz bazı sonuçlar elde edilmiştir:

Fıkhın ilk tedvin dönemi tek tip telif çalışmalarının hüküm sürdüğü bir dönem olmamıştır. Bizim tespitimize göre bu dönemde, "Rûznamçeler, Emâlîler, Kitaplar, Câmîler, Ziyâdatlar, Nevâdirler, İhtilaflar, Reddler, hadis içerikli eserler ve diğerleri" şeklinde tasnif edebileceğimiz birden fazla tarzda eser kaleme alınmıştır. Bu dönemde kaleme alınan eserlerin taşıdığı bu ünvanlar, aynı zamanda onların ait oldukları türü, muhtevalarını ve takip ettikleri yöntemi de ortaya koymaktadır.

Bu ilk tedvin dönemi eserleri arasında bulunan ve Ebû Yusuf'un en önemli çalışması olarak kabul edilen *el-Emâlî*'sinin çalışmamızda tespit edilebilen on üç rivâyeti olup gerçek sayı bu rakamın çok üstündedir. Birçok eserde zikredilenin aksine, Bişr b. el-Velîd el-Kindî bu eserin tek değil sadece en önemli ravisidir. Ayrıca Hanefî imamları arasında *Emâlî* türünde eser veren yegâne kişi Ebû Yûsuf olmayıp Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın da aynı isimde eserleri vardır. Yine gerçek sayı daha fazla olsa da Şeybânî'nin Ebû Yusuf'unkine nispetle neredeyse hiç tanınmayan *Emâlî*'sinin bizim tespitlerimize göre on farklı rivâyeti vardır. Bu açıdan bakıldığında, Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin *el-Emâlî*'lerinin, -mezhep literatürünün hiyerarşisini ortaya koyan geç dönem eserlerde ifade edildiği gibisonraki dönemlere âhâd yolla nakledildiğini söylemek ve bunları "bu açıdan" gayr-i zâhirü'r-rivâye kabul etmek -en azından Ebû Yûsuf ile Şeybânî'den sonraki kuşak için-mümkün olmayacaktır.

Muhtevalarını dikkate alarak bu dönemin telif türleri arasında değerlendirdiğimiz *Nevâdir*'ler ise, geç döneme ait birçok eserde ifade edildiği üzere, Hanefî imamlarından gelen müstakil rivayetlerden ziyade, özel bir telif türüne işaret etmektedir. *Nevâdir* ünvanlı bu eserleri tezde, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin öğrencileri tarafından bir şekilde onlara ve Ebû Hanîfe'ye "mahsus" görülen görüşleri kaleme alan eserler kabul ettiğimizden onları, "Ebû Yusuf'un Nevâdirleri" ve "Şeybânî'nin Nevâdirleri" şeklinde iki temel kategoride ele aldık. Birçok geç ve çağdaş dönem biyo-bibliyografik eserde sekiz ya da on olarak tespit edilen bu eserlerin sayısını on sekiz olarak tespit ettik. Bunların altısı Ebû Yusuf'un, dokuzu Şeybânî'nin *Nevâdir* niteliğindeki meselelerini toplamıştır. Geriye kalan; biri Züfer'e nispet edilen, diğeri Muhammed b. Mukâtil'e, sonuncusu da Muhammed b. Şücâ es-Selcî'ye ait olan üç *Nevâdir* ünvanlı eser de, çalışmamızın ilgili bölümünde belirtilen gerekçelerden

dolayı "Diğer Nevâdirler" kategorisinde değerlendirilmiştir.

Nevâdir'e nispetle daha temel bir kavram olan Zâhirü'r-rivâye, yerleşik kabüllere göre Şeybânî'ye ait meşhur altı kitabı (*el-Asl*, *el-Camiu's-sagir/kebir*, *es-Siyer es-sagir/kebir*, *Ziyadat*) kapsar. Tezdeki tespitimize göre ise zâhirü'r-rivâye olarak nitelendirilmesi gereken kitapların sayısı üç olup bunlar, *el-Asl*, *el-Câmiu'l-kebir* ve *el-Câmiu's-sagîr*'dir. *ez-Ziyâdât* (ve *Ziyâdâtü'z-ziyâdât*) müstakil eser olmayıp *el-Câmiu'l-kebir*'e (ya da başka bir esere) ek olarak kaleme alınmıştır. *es-Siyeru's-sagîr* ve *es-Siyeru'l-kebir* de aynı şekilde, Şeybânî'nin *el-Asl* isimli eserinden bağımsız çalışmalar olmayıp, başlangıçta bu eserin birer bölümü olarak kaleme alınmışlardır. Çalışmamızda açıklanan çeşitli sebeplerden dolayı özellikle de *es-Siyeru'l-kebir* sonraları müstakil bir eser muamelesi görmüş ve bu durum onun *el-Asl*'in bir bölümü olduğu olgusunu gölgelemiştir. Bu noktada tezde inceleme konusu yaptığımız, Şeybânî'nin kitaplarını/kitaplarının bölümlerini niteleyen sagîr ve kebir kavramları önemlidir. Bize göre, Şeybânî'nin sadece *Siyer*'inin değil, diğer başka eserlerinin de bir sıfatı olarak kullanılan bu sagîr ve kebir kavramları, eserlerin kaleme alındıkları üsluba, hacim itibariyle küçüklük ve büyüklüklerine, muhtevi oldukları meselelerin karmaşık yapıda olup olmamasına ve aralarında var olan bir öncelik-sonralık ilişkisine işaret eder. Gerek üslup gerekse yöntem olarak çeşitli farklılıklara sahip olan eserleri nitelemek için kullanılan bu kavramların aydınlatılması, çalışmamızda zâhirü'r-rivâye kitaplarının sayısının revize edilmesi ve *el-Asl* içerisindeki sagîr ve kebir kitapların/bölümlerin belirlenmesinde etkili olmuştur. Ayrıca yine bu kavramlardan hareketle, Şeybânî'nin bugün büyük çoğunluğu elimizde bulunan temel eseri *el-Asl*'in on kitaplık/bölümlük bir kayıp listesi oluşturulabilmiştir.

Tezde, ilk tedvin döneminin üçüncü ismi olan Hasan b. Ziyâd'ın kayıp eserleriyle ilgili de dikkat çekici sonuçlara ulaşılmıştır. Hasan b. Ziyâd'ın meşhur eseri *el-Mücerred*'in tam isminin *el-Mücerred li-Ebî Hanîfe* olduğu, bu eserin -Şeybânî'nin Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve kendisinin görüşlerini ihtiva eden *el-Asl* isimli çalışmasının aksine ve ona bir alternatif oluşturmak maksadıyla- genel olarak Ebû Hanîfe'nin görüşlerine tahsis edildiği hususları bunların başında gelmektedir. Geç ve modern döneme ait çalışmalarda müellifi belirtilmeyen ya da yanlış olarak Muhammed b. Şücâ' es-Selci'ye nispet edilen *İhtilâfü Züfer ve Ya'kûb*

isimli eser ile yine geç ve modern döneme ait çalışmalarda Şeybânî'ye nispet edilen *Hârûniyyât*'ın gerçekte Hasan b. Ziyâd'a ait olduğu hususu, çalışmamızda öne çıkan tespitlerdendir. Ayrıca, Hasan b. Ziyâd'a ait olan bu *İhtilâfî Züfer ve Ya 'kûb* isimli eserin, geç dönem Hanefî fıkıh eserlerinde zikredilen Züfer'e ait görüşlerin de temel ve esas kaynağı olduğu da ortaya konmuştur.

Çalışmada dikkat çekilen hususlardan biri de, tespit edilen bu eserlerin içerisinde yer alan birçok fıkhi meselenin, bir zaman sonra, kayıp eserin ravisi yahut yazarı konumunda olan kişinin isminin yer aldığı senet formu içerisinde aktarılmaya başlandığıdır. Dolayısıyla, mevzubahis çalışmaların kendileri günümüze bir kitap formatında ulaşmadıkları için kayıp olarak nitelenseler de, sonraki dönemlere senet formunda taşıdıkları meselelerin zımında sürdürdükleri varlıkları açısından onlar, fıkıh literatürünün aktif eserleri olarak değerlendirilmelidir. Kayıp eserlerin sonraki dönemlerde büründükleri senet formundaki varlıkları, geç ve modern dönem yazarlar arasında, ihtiva ettikleri meselelerin "sözlü rivayet formunda aktarıldığı müstakil rivayetler" oldukları şeklinde yanlış bir kaniya da yol açmıştır. Esasen bu senetlerden her biri, ilgili fıkhi rivâyetin hangi kayıp esere/eserlere ait olduğunun birer göstergesidir. Ancak kaybolmalarının da etkisiyle bu eserlerin isminin zikredilmesi zamanla ihmal edilmiş ve yerine, ilgili rivâyetin kaynağı konumunda olan eserin ravisinin/yazarının yer aldığı senet formu ikame edilmiştir. Nitekim bu meselelerin, ilgili eserlerin ravilerinin/yazarlarının isimlerinin yer aldığı senetlerle, toplamda müstakil sözlü rivayetler olamayacak yüksek kemmiyetlerde ve de sistematik olarak nakledilmiş olmaları bunu gösterir.

EKLER

Tablo 3: Ebû Yusuf, Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın Fikhî Eserlerinin Ravileri

- Tabloya **el-Asl**'in yalnızca bir bölümünü rivayet ettiğini bildiğimiz ravileri de dâhil ettik.
- **el-Asl** ravileri için bkz. Boynukalın, **İmam Muhammed**, 93-103; Nâtîfî, **el-Ecnâs**, s. 373.
- *el-Câmiu's-sagîr* ravileri için bkz. Boynukalın, **el-Camiu's-sagîr** neşri, s. 14-15;
- *el-Camiu'l-kebîr* ravileri için bkz. Nedvî, **Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî**, s. 96.

RAVİLER	Ebû Yusuf				eş-Şeybânî									Hasan b. Ziyâd
	<i>el-Emâlî</i>	<i>en-Nevâdir</i>	<i>Câmiu'l-Berâmike</i>	<i>Dîvân</i>	<i>Emâlî</i>	<i>en-Nevâdir</i>	<i>el-Asl</i>	<i>el-Câmiu's-Sagîr</i>	<i>el-Câmiu'l-Kebîr</i>	<i>ez-Ziyâdât</i>	<i>Keysâniyyât</i>	<i>Rakkıyyât</i>	<i>Kitâbü'l-Kesb</i>	<i>el-Mücerred</i>
1.	(188-90/803-5) Esed b. Amr (el-Becelî)						+							
2.	(192/807) Yûsuf b. Ebî Yûsuf	+												
3.	(200/816) Ebû Süleyman el-Cüzcânî	+			+	+	+	+	+	+				
4.	(201/817) Hişam b. Ubeydullah					+	+		+					
5.	(204/819) el-Hasen b. Ebî Mâlik	+												
6.	(204/819) Şuayb b. Süleyman el-Keysânî	+				+					+			
7.	(211/826) Muallâ b. Mansûr	+	+			+		+						
8.	(211/826) İbrahim b. Rüstem						+							
9.	(216/831) Muhammed b. Said b. Sâbık	+												
10.	(217/832) Ebû Hafs el-Kebîr							+	+	+				
11.	(217/832) İbrahim b. el-Cerrâh	+												
12.	(218/833) Bişr b. el-Gıyâs el-Merîsî	+	+											

13.	(221/836) İsa b. Ebân						+								
14.	(228/842) Hâcib b. el-Velid						+								
15.	(230/845) Ali b. el-Ca'd	+	+												
16.	(233/848) Muhammed b. Semâ'a	+	+		+	+	+	+		+	+	+	+		
17.	(236/850) Fazl b. Gânim		+												
18.	(238/853) Bişr b. el-Velid el-Kindî	+	+	+											
19.	(239/854) Dâvud b. Rüseyd el-Hârizmî						+	+	+						
20.	(245/860) Hilal b. Yahya el-Basrî	+													
21.	(247/862) İsmail b. Tevbe								+						
									e-Siyeru'l-kebir						
22.	(248/862) Muhammed b. Humeyd er-Râzî						+	+							
23.	(266/880) Muhammed b. Şücâ' es-Selcî														+
24.	(191/806'dan sonra) Ali b. Yezid et-Taberî							+							
25.	(?) Abdullah								+						
26.	(?) Ali b. Ma'bed b. Şeddâd									+	+				
27.	(?) Amr b. Ebû Amr						+								
28.	(?) Kurayş b. İsmail						+								
29.	(?) Muhammed b. Harun el-Ensârî								+						
30.	(?) Mahled	+													

Tablo 4: Ebû Yusuf, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın Kayıp Eserleri ile İsnat Formunda Aktarılan Fıkhi Meselelerin Eşleşmeleri

İSNAD	KAYNAK ESER		
Bişr b. el-Velîd > Ebû Yûsuf	<i>el-Emâlî</i> (Bişr b. el-Velîd Rivâyeti)	<i>en-Nevâdir</i> (Bişr b. el-Velîd Rivâyeti)	<i>Câmiu'l-Berâmike</i> (Bişr b. el-Velîd Rivâyeti)
Bişr b. el-Gıyâs el-Merîsî > Ebû Yûsuf	<i>el-Emâlî</i> (Bişr b. el-Gıyâs Rivâyeti)	<i>en-Nevâdir</i> (Bişr b. el-Gıyâs Rivâyeti)	
Ebû Süleymân el-Cüzcânî > Ebû Yusuf	<i>el-Emâlî</i> (el-Cüzcânî Rivâyeti)		
Muallâ b. Mansûr > Ebû Yusuf	<i>el-Emâlî</i> (Muallâ b. Mansûr Rivâyeti)	<i>en-Nevâdir</i> (Muallâ b. Mansûr Rivâyeti)	
Muhammed b. Semâ'a > Ebû Yusuf	<i>el-Emâlî</i> (İbni Semâ'a Rivâyeti)	<i>en-Nevâdir</i> (Muhammed b. Semâ'a Rivâyeti)	
Hilal b. Yahya > Ebû Yusuf	<i>el-Emâlî</i> (Hilâl b. Yahyâ Rivâyeti)		
el-Hasen b. Ebî Mâlik > Ebû Yûsuf (> Ebû Hanîfe)	<i>el-Emâlî</i> (el-Hasen b. Ebî Mâlik rivâyeti)		
Şuayb b. Süleyman > Ebû Yusuf	<i>el-Emâlî</i> (Şuayb b. Süleyman rivâyeti)		
Yusuf b. Ebi Yusuf > Ebû Yusuf	<i>el-Emâlî</i> (Yusuf b. Ebi Yusuf rivâyeti)		
Muhammed b. Said b. Sâbık > Ebû Yusuf	<i>el-Emâlî</i> (Muhammed b. Said b. Sâbık rivâyeti)		

İbrahim b. el-Cerrâh > Ebû Yusuf	<i>el-Emâlî</i> (İbrahim b. el-Cerrâh rivâyeti)		
Ali b. el-Ca'd > Ebû Yusuf	<i>el-Emâlî</i> (Ali b. el-Ca'd rivâyeti)	<i>en-Nevâdir</i> (Ali b. el-Ca'd Rivâyeti)	
Mahled > Ebû Yusuf	<i>el-Emâlî</i> (Mahled rivâyeti)		
Fazl b. Gânim > Ebû Yusuf	<i>en-Nevâdir</i> (Fazl b. Gânim Rivâyeti)		
Ebû Süleymân el-Cüzcânî > Muhammed	<i>el-Emâlî</i> (el-Cüzcânî Rivâyeti)	<i>en-Nevâdir</i> (el-Cüzcânî Rivâyeti)	
Muhammed b. Semâ'a > Muhammed	<i>el-Emâlî</i> (İbni Semâ'a Rivâyeti)	<i>en-Nevâdir</i> (el-Cüzcânî Rivâyeti)	
Muallâ b. Mansûr > Muhammed	<i>el-Emâlî</i> (Muallâ b. Mansûr Rivâyeti)		
Şuayb b. Süleymân el-Keysânî > Muhammed	<i>el-Emâlî</i> (el-Keysânî Rivâyeti)	<i>en-Nevâdir</i> (el-Keysânî Rivâyeti)	
'Amr b. Ebî 'Amr > Muhammed	<i>el-Emâlî</i> ('Amr b. Ebî 'Amr Rivâyeti)		
Dâvud b. Rüşeyd > Muhammed	<i>el-Emâlî</i> (Dâvud b. Rüşeyd Rivâyeti)	<i>en-Nevâdir</i> (Dâvud b. Rüşeyd Rivâyeti)	
Muhammed b. Humejd er-Râzî > Muhammed	<i>el-Emâlî</i> (Muhammed b. Humejd Rivâyeti)	<i>en-Nevâdir</i> (Muhammed b. Humejd Rivâyeti)	
Hâcib b. el-Velid > Muhammed	<i>el-Emâlî</i> (Hâcib b. el-Velid Rivâyeti)		
Kurayş b. İsmail > Muhammed	<i>el-Emâlî</i> (Kurayş b. İsmail)		
Muhammed b. Hunejf > Muhammed	<i>el-Emâlî</i> (Muhammed b. Hunejf)		

İbn Rüstem > Muhammed	<i>en-Nevâdir</i> (İbni Rüstem Rivâyeti)		
Ali b. Yezid et-Taberî > Muhammed	<i>en-Nevâdir</i> (Ali b. Yezid Rivâyeti)		
İsa b. Ebân > Muhammed	<i>en-Nevâdir</i> (İsa b. Ebân Rivâyeti)		
Hişam b. Ubeydullah > Muhammed	<i>en-Nevâdir</i> (Hişam b. Ubeydullah Rivâyeti)		
Hasan b. Ziyad > Ebû Hanîfe	<i>el-Mücerred</i> <i>li-Ebî Hanîfe</i>	<i>el-Emâlî</i>	<i>İhtilâfû Züfer ve</i> <i>Yakub</i>

Tablo 5: Ebû Yusuf'un *el-Emâlî*'sinin Bölümleri

- Rivayet seçeneği boş olan ravilerin *Emâlî* rivayetleri, eserden yapılan nakiller vasıtasıyla değil, biyografik eserlerde geçen kayıtlar vb. esas alınarak tespit edildiği anlamına gelmektedir.
- Artı işaretinin yanındaki soru işareti, rivâyetin bölümünün bir kaynağa istinad edilmeksizin, ilgili meselenin muhtevâsından çıkarılarak belirlendiğine işaret eder.

	Bölüm İsmi	Raviler												
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
		Bişr b. el-Velîd	Bişr b. Gıyâs	Ebû Süleyman el-Cüzcânî	Muallâ b. Mansûr	Muhammed b. Semâ'a	Hilâl b. Yahyâ	el-Hasen b. Ebî Mâlik	Şuayb b. Süleymân	Yusuf b. Ebî Yusuf	Muhammed b. Saîd	İbrahim b. el-Cerrâh	Ali b. el-Cad	Mahled
1.	Kitâbü's-salât	+	+								+			
2.	Kitâbü'z-zekât	+		+				+	?					
3.	Kitâbü's-savm	+												
4.	Kitâbü'l-hayz	+												
5.	Kitâb el-Menâsik	+	+							+	?			
6.	Kitâbü'n-nikâh	+	+											
7.	Kitâbü't-talak	+		+										
8.	Kitâbü'z-zihâr		+											
9.	Kitâbü'l-büyû	+	+	+	?									
10.	Kitâbü'ş-şirâ	+												
11.	Kitâbü'r-rehn	+												
12.	Kitâbü'ş-şüfa	+												
13.	Kitâbü's-sarf	+												
14.	Kitâbü'l-icâre	+												
15.	Kitâbü'ş-şerike	+												

16.	Kitâbü'l-mudârebe	+												
17.	Kitâbü'l-vedfa	+												
18.	Kitâbü'l-hibe	+												
19.	Kitâbü'l-havâle	+	+											
20.	Kitâbü'l-kefâle	+												
21.	Kitâbü'l-vekâle	+												
22.	Kitâbü'l-atâk	+												
23.	[Kitâbü'l-mükâteb] ?						+							
24.	Kitâb Edebü'l-kâdî	+												
25.	Kitâbü'd-dava	+												
26.	Kitâbü'l-gasb	+												
27.	Kitâbü'l-ikrâr	+												
28.	Kitâbü'ş-şehâdât	+												
29.	Kitâbü İhtilâfî'ş-şehâdât	+												
30.	Kitâbü'r-rücû ani'ş-şehâdât		+											
31.	Kitâbü'l-hudûd	+	+	+										
32.	Kitâbü'l-cinâyât	+	+	+										
33.	Kitâbü'l-eymân	+	+	+										
34.	Kitâbü'l-keffârât	+	+											
35.	Kitâbü'z-zebâih	+												
36.	Kitâbü'l-edâhî	+												
37.	Kitâbü'l-eşribe	+												
38.	(Kitâb) es-siyer	+												
39.	Kitâbü'l-vasâyâ	+	+											

Tablo 6:**(a) Şeybânî'nin *el-Asl*'ının sagîr ve kebîr versiyon olan bölümleri⁸⁵⁵**

No	KİTAP/BÖLÜM İSMİ	RÂVÎ	SAGİR VERSİYONU	KEBİR VERSİYON U
1	Kitâbü'l-mudârebe		+ (Kayıp)	+ (<i>el-Asl</i> IV, 119)
2	Kitâbü'l-me'zûn		+ (Kayıp)	+ (<i>el-Asl</i> VII, 494)
3	Kitâbü'l-icârât	Cüzcânî	+ (Kayıp)	+ (<i>el-Asl</i> III, 426)
4	Kitâbü'l-müzâra'a	Cüzcânî	+ (Kayıp)	+ (<i>el-Asl</i> IX, 515)
5	Kitâbü's-Siyer	Cüzcânî	+ (<i>el-Asl</i> VII, 421)	+ (<i>Serahsî'nin</i> <i>şerhi içinde</i> <i>muhteva olarak</i>)

(b) Şeybânî'nin *el-Asl*'ının sagîr ve kebîr versiyon özelliklerini taşıyan bölümleri⁸⁵⁶

No	KİTAP/BÖLÜM İSMİ	RÂVÎ	SAGİR VERSİYON ÖZELLİĞİ	KEBİR VERSİYON ÖZELLİĞİ
1	Kitâbü's-salât	Cüzcânî	+	
2	Kitâbü'l-hayz	-		+
3	Kitâbü'z-zekât	Cüzcânî	+	
4	Kitâbü mâ yûzau fihi humus ve'l- öşr...	-	+	
5	Kitâbü's-savm	Cüzcânî	+	
6	Kitâbü't-taharrî	Cüzcânî		+
7	Kitâbü'l-istihsân	-		+
8	Kitâbü'l-eymân	Cüzcânî		+

⁸⁵⁵ "Sagîr ve kebîr olan bölümler" ile bu versiyonların özelliklerini taşıyan ve her iki versiyonunun da Şeybânî tarafından yazıldığı tarafımızca tespit edilmiş olan mevcut yahut kayıp bölümleri kastediyoruz

⁸⁵⁶ "Sagîr ve kebîr versiyon özelliklerini taşıyan bölümler" ile bu versiyonların özelliklerini taşıyan fakat karşı versiyonunun Şeybânî tarafından yazıldığı tarafımızca tespit edilemeyen bölümleri kastediyoruz.

9	Kitâbü'l-buyû ve's-selem	Ebû Hafs + Cüzcânî		+
10	Kitâbü's-sarf	Cüzcânî		+
11	Kitâbü'r-rehn	Cüzcânî		+
12	Kitâbü'l-kısme	Cüzcânî		+
13	Kitâbü'l-hibe	Cüzcânî	+	
14	Kitâbü'l-icârât	Bir Önceki Tabloda Kitâbü'l-İcârât'a Bakınız		
15	Kitâbü'ş-şerike	-		+
16	Kitâbü'l-mudârebe	Bir Önceki Tabloda Kitâbü'l-Mudârebe'ye Bakınız		
17	Kitâbü'r-radâ	-	-	-
18	Kitâbü't-talâk	-		+
19	Kitâbü'l-itâk	-		+
20	Kitâbü'l-mükâteb	Bk. Dipnot: 440-		
21	Kitâbü'l-lakît	-		+
22	Kitâbü'l-itk fi'l-maraz	-		+
23	Kitâbü's-sayd ve'z-zebâih	Ebû Hafs	+	
24	Kitâbü'l-vasâyâ	Ebû Hafs	+	
25	Kitâbü'l-vasâyâ fi'd-deyni...	-		+
26	Kitâbü'l-ferâiz	-		+
27	Kitâbü'l-mükâteb	Cüzcânî	+	
28	Kitâbü'l-velâ	Cüzcânî		+
29	Kitâbü'l-cinâyât	-	+	
30	Kitâbü'd-diyât	-		+
31	Kitâbü'devr	Cüzcânî		+
32	Kitâbü'l-hudûd	Cüzcânî	+	
33	Kitâbü's-serika ve kat'i't-tarîk	Cüzcânî	+	
34	Kitâbü'l-ikrâh	Cüzcânî		+
35	Kitâbü's-siyer fi ardi'l-harb	Bir Önceki Tabloda Kitâbü's-Siyer'e Bakınız		
36	Kitâbü'l-harâc			+
37	Kitâbü'l-öşr			+
38	Kitâbü'd-dava ve'l-beyyinât			+
39	Kitâbü'ş-şirb			+
40	Kitâbü'l-ikrâr			+
41	Kitâbü'l-vedîa		+	
42	Kitâbü'l-âriye		+	
43	Kitâbü'l-hacr			+
44	Kitâbü'l-abd el-Me'zûn...	Bir Önceki Tabloda Kitâbü'l-Me'zûn'a Bakınız		
45	Kitâbü'ş-şüfa			+
46	Kitâbü'l-hünsâ		+	
47	Kitâbü ferâizi'l-hünsâ...			+
48	Kitâbü'l-mefkûd...			+

49	Kitâbü cu'li'l-âbik		+	
50	Kitâbü'l-akl			+
51	Kitâbü'l-hiyel		+	
52	Kitâbü'l-lükata		+	
53	Kitâbü'l-müzâraa	Bir Önceki Tabloda Kitâbü'l-Müzâraa'ya Bakınız		
54	Kitâbü'n-nikâh			+
55	Kitâbü'l-havâle ve'l-kefâle			+
56	Kitâbü's-sulh			+
57	Kitâbü'l-vekâle			+
58	Kitâbü's-şehâdât			+
59	Kitâbü'r-rücû ani's-şehâdât			+
60	Kitâbü'l-vakf	Bk. Dipnot: 441 -		
61	Kitâbü's-sadaka el-mevkûfe			+
62	Kitâbü'l-gasb		+	

Tablo 7: Nevâdir Ünvanlı Eserlerin Toplu Listesi

A. Ebû Yûsuf'un Nevâdir'leri		
1	(v. 211/826)	<i>Nevâdiru</i> Mu'alla b. Mansur
2	(v. 218/833)	<i>Nevâdiru</i> Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî
3	(v. 230/845)	<i>Nevâdiru Ebî Yûsuf</i> : Rivayetü Ali b. el-Ca'd
4	(v. 233/848)	<i>Nevâdiru Ebî Yûsuf</i> : Rivayetü Muhammed b. Semâ'a
5	(v. 236/850)	<i>Nevâdiru</i> Fazl b. Gânim
6	(v. 238/853)	<i>Nevâdiru</i> Bîşr b. el-Velid
B. Şeybânî'nin Nevâdir'leri		
7/1	(v. 191/806'dan sonra)	<i>Nevâdiru</i> Ali b. Yezid et-Taberî
8/2	(v. 200/816)	<i>Nevâdiru</i> Ebî Süleyman el-Cüzcânî
9/3	(v. 201/817)	<i>Nevâdiru</i> Hişam b. Ubeydullah
10/4	(v. 204/820)	<i>Nevâdiru</i> Şuayb b. Süleyman el-Keysânî
11/5	(v. 239/854)	<i>Nevâdiru</i> Davud b. Rüseyd
12/6	(v. 221/836)	<i>Nevâdiru</i> İsa b. Ebân
13/7	(v. 211/826)	<i>Nevâdiru</i> İbrahim b. Rüstem
14/8	(v. 233/848)	<i>Nevâdiru</i> İbn Semâ'a 'an Muhammed
15/9	(v. 248/862)	<i>Nevâdiru Muhammed</i> : rivayetü Muhammed b. Humeyd er-Razi
C. Diğer Nevâdir'ler		
16/1	(v. 158/775)	<i>Nevâdiru</i> Züfer
17/2	(v. 238/862)	<i>Nevâdiru</i> Muhammed b. Mukâtil er-Razi
18/3	(v. 266/880)	<i>Nevâdiru</i> Muhammed b. Şücâ'

KAYNAKÇA

Alâî, *Kitâbü'l-muhtelitîn*, (nşr. Rifat Fevzi Abdülmuttalib, Ali Abdülbâsıt Mezîd) Kahire, Mektebetü'l-hancî, 1417/1996.

Ali Haydar Efendi, *Düererü'l-hukkâm şerhu mecelleti'l-ahkâm*, Beyrut, Âlemü'l-kütüb, 1423/2003, I-IV.

Aybakan, Bilal, , *İmam Şafii ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

Aydınlı, Abdullah, "Asıl", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.

Ayni, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, Beyrut, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1420/2000, I-XIII.

___ Aynî, *Megâni'l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâli Meâni'l-âsâr*, (nşr. Muhammed Hasen), Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1427/2006, I-III.

Bâbertî, Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *el- 'Înâye şerhu'l-Hidâye*, Beyrut: Dâru'l-fıkr, trhsz., I-X.

Bedir, Mürteza, "ez-Ziyâdât", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* C. 44, İstanbul 2013.

___ *Buhara Hukuk Okulu*, İstanbul: İsam Yayınları, 2014.

___ "Züfer", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (DİA), C. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

Begâvî, Abdullah b. Muhammed, *Mu'cemü's-sahabe*, (nşr. Muhammed el-Emîn), Kuveyt: Mektebetü Dâri'l-beyân, 1421/2000, I-V.

- ___ *Müsnedü İbni'l-Ca'd*, nşr. Amir Ahmed Haydar, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1996.
- Boynukalın, Mehmet, *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Kitâbu'l-Asl adlı eserinin tanıtımı ve fıkıh usulü açısından tahlili*, İstanbul, Ocak Yayınları, 2009.
- Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-arabî*, trc. Abdülhalim en-Neccâr, Kâhire: Dâru'l-Meârif, thrsz. I-VI.
- Burhâneddin el-Buhârî, Mahmud b. Ahmed İbn Mâze, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, (neşr., Abdülkerîm Sâmî el-Cündî), *el-Muhîtu'l-Burhânî*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2004, I-IX.
- Cessas, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kurân* (neşr, Muhammed es-Sâdik Kamhâvî), Beyrut, Dâr İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1412/1992, I-V.
- ___ *el-Fusûl fi'l-usûl* (neşr, Dr. Acîl Câsim en-Neşmî), Kuveyt, Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1414/1994, I-IV.
- ___ *Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ* (neşr, Abdullah Nezir Ahmed.), Beyrut, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1995, I-V.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rifât*, Beyrut, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1405.
- Cürcânî, Ebû Ya'kûb Yusuf b. Ali, *Hızânetü'l-ekmel*, (nşr. Ahmed Halil İbrahim), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2015/1436, I-IV.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer, *Sünen*, (nşr. Şuayb Arnavut vdğr.), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004, I-V.
- Ebû Gudde, Abdülfettah, *Safha müşrika min târihi semâi'l-hadîs inde'l-muhaddisîn*, Karaçi: el-Mektebetü'l-gafûriyye, t.y.

- Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit, *Risâletü Ebî Hanîfe ilâ Osman el-Bettî*, (Nemâzic min resâili'l-eimme es-selef ve edebihimi'l-ilmî içerisinde nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde) Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1999/1419.
- Ebû Seleme es-Semerkindî, Muhammed b. Muhammed, *Cümel min usuli'd-din*, nşr. İlham Kâsımî, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2015/1436.
- Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim, *Kitâbü'l-âsâr* (nşr. Ebü'l-vefâ el-Efgânî), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1355.
- ___ *er-Reddü 'alâ siyeri'l-Evzâ'î*, (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, t.y.
- ___ *İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbni Ebî Leylâ*, (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî), Kahire, Matbaatü'l-Vefâ, 1357.
- Emîn, es-Seyyid Muhsin, *A 'yânü's-Şîa*, nşr. Hasan el-Emîn, Dâru't-teâruf li'l-matbûât, Beyrut 1403/1983, I-X.
- Ensârî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, *Me'âlimü'l-îmân fî ma'rifeti ehli'l-Kayrevân* (nşr. Ebu'n-Nûr & Mâdûr), Mısır: Hancî, trhsz.
- Erdoğan Mehmet, "Hişâm b. Ubeydullah", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA) C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Firuzâbâdî, Ebû Tahir Muhammed b. Yakub, *el-Kâmusü'l-muhît*, (nşr. el-Arksûsî), Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1426/2005.
- Gözübenli, Beşir, "Hâkim eş-Şehîd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (DİA), C. 15, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- ___ "Hasan b. Ziyâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), C. 16, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.

- Hâkim Şehid, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî, *el-Kâfi*, Millet Ktp., Feyzullah Efendi Koleksiyonu, nr: 922; Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu, nr: 288.
- Halîlî, Lüeyy, *Esbâbü udûli'l-Hanefiyye ani'l-fütyâ bi zâhîrrivâye*, Amman, Dâru'l-feth, 1435/2014.
- Hârizmî, Ebu'l-Müeyyed Muhammed b. Muhammed, *Câmi 'u'l-mesânîd*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- 'ilmiyye, t.y., I-II.
- Hârisî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hârisî el-Buhârî, *Müsnedü'l-İmam el-Azam Ebi Hanife*, (nşr., Latîfurrahmân el-Behrâicî el-Kâsimî) Mekke, el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 2010/1431, I-II.
- Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Tarîhu medineti's-selâm ve ahbâru muhaddîsîhâ ve zikru kuttânihâ'l- 'ulemâ min gayri ehlihâ ve vâridîhâ* (neşr., Beşşâr Avvâd Maruf), Beyrut, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2001, I-XVI.
- ___, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, (nşr. Muhammed Sâdik Aydın el-Hâmidî), Beyrut: Dâru'l-kâdirî, 1417/1997, I-III.
- Heffening, W. "Şeybânî", *İslâm Ansiklopedisi* (M.E.B.) C. 11, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf, *el-İntikâ fî fezâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Haleb: Mektebü'l-matbûâti'l-İslâmiyye, 1417/1997.
- ___, *et-Temhîd li-mâ fi'l-Muvattai mine'l-meânî ve'l-esânîd*, nşr. el-Alevî & el-Bekrî, Mağrib: Vizâretü umûmi'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1387, I-XIV.
- İbn Abdilhakem, Abdurrahman b. Abdullah, *Fütûhu Mısr ve'l-Magrib*, yrsz., Mektebetü's-sekafeti'd-diniyye, 1415.

İbn Âbidîn, Muhammed Emin, İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ala'd-Dürri'l-Muhtâr şerhi Tenvîri'l-Ebsâr*, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1412/1992, I-VI.

___ *Şerhu ukûdi resmi'l-müftî*, y.y. Dâru ihyai't-türasi'l-arabi, t.y., (*Mecmûatü Resâil-i İbni Âbidîn* içerisinde).

___ *el-Ukûdü'd-dürriyye fi tenkîhi'l-Fetâvâl-Hâmidîyye*, y.y. Dâru'l-marife, t.y., I-II.

İbn Ebî'l-Avvâm Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed, *Fezâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhû ve menâkibuhû* (nşr., Latîfurrahmân el-Behrâicî el-Kâsimî) Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 2010/1431.

İbni Hacer, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, (nşr., Abdülfettâh Ebû Gudde) Beyrut, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2002, I-X.

İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, (nşr., İhsân Abbâs) Beyrut: Dâru sâdır, trhsz., I-VII.

İbni Hibbân, *es-Sikât* (nşr., Muhammed Abdülmü'id Han) Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973/1893, I-IX.

___ *et-Tekâsîm ve'l-envâ*, (nşr. Muhammed Ali Sönmez), Halis Aydemir, Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1433/2012, I-VII.

İbn Kâni', *Mu'cemü's-sahabe*, (nşr. Salah b. Salim), Medine: Mektebetü'l-garbâ, 1418, I-III.

İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-nihâye*, (nşr. et-Türkî), Beyrut: Dâru Hecer, 1418/1997, I-XXI.

İbn Kutluboğa, Kasım, *Tacü't-terâcim*, (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf) Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1413/1992.

___, *es-Sikât mimmen lem yaka' fi'l-kütübi's-sitte*, nşr. Âl-i Numan, yrsz., trhsz, I-IX.

- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrahim, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (neşr, Zekeriyya Umeyrât) Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997, I-IX.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (nşr. Muhammed Abdülkadir Ata) Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1410/1990, I-VIII.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Müntezam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*, (nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ) Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1412/1992, IXX.
- İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, (nşr. Mahmud el-Arnaût), Beyrut & Dımaşk: Dâr İbni Kesîr, 1406/1986, I-XI.
- İbnü't-Türkmânî, Alâüddin Ali b. Osman, *el-Cevherü'n-nakî fi'r-Redd 'ale'l-Beyhakî*, Haydarâbâd, Meclis Dâiratü'l-Maarif'in-Nu'mâniyye, 1354.
- İbnü'n-Nedim, Muhammed b. İshak, *el-Fihrist* (neşr., Rızâ Teceddüt), Tahran: 1971.
- İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-funûn*, Beyrut, t.y., II cilt.
- Kâdî İyâd, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi marifeti âyâni ulemâi'l-mezheb*, (nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-nur) Kahire: Dâru't-türâs, trhsz., I-II.
- ___ *Tertîbü'l-medârik ve takribü'l-mesâlik*, nşr. Tancî vdğr., Mağrib: Matbaatü Fudâle, 1965-1983, I-VIII.
- Kâdızâde, Şemseddin Ahmed, *Netâicü'l-efkâr fi keşfi'r-rümûz ve'l-esrâr*, (nşr. Abdürrezzâk Galib el-Mehdî), Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2003, I-X.
- Kallek, Cengiz, "Kindî, Bişr b. el-Velîd" *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), C. 26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.
- Kandemir, M. Yaşar, "Emâlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), C. 11, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

- ___ “Cüz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), C. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes‘ûd, *Bedâiu's-sanâî*, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1986, I-VII.
- Katip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-funûn* (nşr., Şerafettin Yaltkaya, Rifat Bilge) Beyrut, t.y., II cilt.
- Kaya, Eyyüp Said, “Mualla b. Mansur” *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA) C. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005.
- ___ “Nâdirü'r-rivâye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), C. 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- ___ “Zâhirü'r-rivâye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (DİA), C. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- ___ *Mezheblerin teşekkülünden sonra fikhî istidlâl*, Yayınlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi SBE, 2001.
- Kefevî, Mahmud b. Süleyman, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mân el-muhtâr*, Süleymaniye Küt. Gülnuş Valde Böl. Nr: 66.
- Kerderî, Hafızüddin Muhammed b. Muhammed el-Bezzâzî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Beyrut, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1401/1981.
- Kevserî, Muhammed Zahid, *Bülûgu'l-emânî fî sîreti'l-imâm Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî*, y.y., t.y..
- ___ *Hüsnü't-tekâzî fî sîreti'l-imâm Ebî Yûsuf el-kâdî*, y.y., t.y..
- ___ *el-İmtâ' bi sîreti'l-imâmeyn el-Hasen b. Ziyâd ve sahibihî Muhammed b. Şücâ*, Kâhire, Matbaatü'l-envâr, 1368.

- Kılavuz, Ahmed Sâim, “Bişr b. Gıyâs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), C. 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Kinânî, Ebü'l-Hasen Abdülaziz b. Yahya el-Mekkî, *el-Hayde ve'l-i'tizar*, (nşr. Ali b. Muhammed b. Nasır el-Fakîhî) Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1423/2002.
- Kindî, Muhammed b. Yusuf, *Kitâbü'l-vülât ve Kitâbü'l-kudât*, (nşr. Muhammed Hasen, Ahmed Ferid) Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.
- Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû Bekr, *Şerhu Muhtasarı'l-Kerhî*, Köprülü Ahmed Paşa, Nr: 93.
- ___ *el-Muhtasar*, (*el-Lübâb* ile birlikte) Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye trhsz.
- Kuraşî, Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (neşr., Dr. Abdulfettah Muhammed el-Hulv), Cize: Hicr li't-tıbaa ve'n-neşr, 1993, I-V.
- Kurtübî, Şerefüddin, *Kalâidü ukûdi'd-düreri'l-ikyân fî menâkibi'l-imâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, Dımaşk, el-Mektebetü'z-Zâhiriyye, Nr: 1559.
- Leknevî, Abdulhayy *el-Fevâidu'l-Behiyye*, Beyrut: y.y., t.y.
- ___ *en-Nâfiu'l-kebîr li men yutâliu'l-Câmia's-Sağîr*, Karaçi, İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1411/1990.
- ___ *Şerhu'l-Hidâye* (neşr. Naim Eşref Nur Ahmed), Karaçi, İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1417, I-VIII.
- Mâlikî, Muvaffak b. Ahmed, *Riyâzu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayrevân ve İfrîkiyye ve zühhâdihim ve nüssâkihim ve seyrin min ahbârihim ve fezâlihim ve evsâfihim*, nşr. Beşîr Bakkûş, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, trhsz., I-II.
- Matlub, Mahmûd, *Ebû Yûsuf*, Bağdad: Câmi'atu Bağdad, 1972.

- Mekkî, Muvaffak b. Ahmed, *Menâkıbü Ebi Hanîfe*, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1401/1981, I-II.
- Mercânî, Ebu'l-Hasen Harun b. Bahâuddin *Nâzûratü'l-hakk fi farziyyeti'l- 'işâi ve in lem yeğibi'ş-şafak*, (neşr., Orhan Ençakar, Okan Kadir -Abdülkadir- Yılmaz), Amman, Dâru'l-Feth & Dâru'l-hikme, 2012.
- Merginânî, Ali b. Ebi Bekr, *el-Hidâye fi şerhi Bidâyeti'l-mübtedî* (neşr., Tılâl Yusuf), Beyrut, Dâr İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Trhsz., I-IV.
- Mevsilî, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali, *Müsned Ebû Ya'lâ*, (nşr. Hüseyin Selim Esed), Dımaşk, Dâru'l-me'mûn, 1984, I-XIII.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyar li ta'lîli'l-Muhtâr* (neşr. Mahmud Ebû Dakîka), Kahire, Matbaatü'l-Halebî, 1937, I-V.
- Mu'allâ, b. Mansur, *Nevâdir* ("Mu'alla b. Mansûr'un *Nevâdir*'i ve Hanefî Mezhebi Literatüründeki Yeri" içinde, nşr. Ahmed Hamdi Furat), İstanbul, Reha, 2013.
- Mutarrizî, Ebu'l-Feth Nâsiruddin, *el-Muğrib fi tertibi'l-Mu'rib* (neşr. Mahmud Fâhûrî, Abdulhamid Muhtar), Haleb, 1399/1979, I-II.
- Nâtîfî, Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *el-Ecnâs ve'l-furûk*, (bk. Orhan, Mehmed Ali.)
- *el-Ecnâs fi furûi'l-fikhi'l-Hanefî*, (nşr. Abdullah b.Sa'd & Kerim b. Fuâd) Riyad: Dâru'l-me'sûr, 2016, I-II.
- Nedvî, Ali Ahmed, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî: nâbigatü'l-fikhi'l-İslâmî*, Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1414/1994.
- en-Necâşî, Ahmed b. Ali, *Ricâlü'n-Necâşî*, (nşr. Mûsa eş-Şebîrî ez-Zencânî), Kum, Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1418.
- Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Cafer, *Târîhu Buhârâ*, Kahire: Dâru'l-Marife, y.y., t.y.

- Orhan, Mehmed Ali, *el-Ecnâs ve'l-furûk (Tahkik ve Tahlil) Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, 1996.
- Öğüt, Salim, “Ebû Yusuf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA) C. 10*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Özen, Şükrü, “İsa b. Ebân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA) C. 22*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Özşenel, Mehmet, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*, İstanbul, Klasik, 2011.
- Pirizâde, Burhânüddîn İbrâhîm b. Hüseyin, *‘Umdetü zevi'l-besâir li-halli mühimmâti'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, Mektebetü Câmîati'r-Riyâd, Nr: 1820.
- Râzî, *Ahbâru Fahh ve Haberu Yahya b. Abdullah ve ahîhi İdris b. Abdullah*, nşr. Mahir Cerrâr, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1995
- Riyâzzâde, Abdüllatîf b. Muhammed b. Mustafa, *Esmâü'l-kütüb*, Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1403/1983.
- Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâhibî*, (nşr. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî) Beyrut, Âlemü'l-kütüb, 1985.
- Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed et-Temîmî, *el-Ensâb*, nşr. el-Muallimî el-Yemânî, Haydarâbâd: Dâiratü'l-meârifî'n-Nu'mâniyye, 1382/1962, I-XIII.
- Semerkandî, Ebu'l-leys, Nasr b. Muhammed, *Uyûnu'l-mesâil*, (neşr., Salâhuddin en-Nâhî), Bağdat, Matbaatü Esad, 1967.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *el-Mebсут*, Beyrut: Dâru'l-marife, 1993, I-XXX.
- ___ *Şerhul-Siyeri'l-kebîr* (neşr., Muhammed Hasen), Beyrut, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1997, I-V.

- ___ *Şerhul-Siyeri'l-kebîr* (neşr. Mustafa Zeyd), Kahire, Matbaatü Câmîati'l-Kâhire, 1958.
- ___ *Şerhul-câmii's-sağîr* (neşr., Dr. Ertuğrul Boynukalın), İstanbul 2011, II cilt.
- Sezgin, Fuat, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî* (Arapça'ya terc., Mahmud Fehmî Hicâzî), Riyâd: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991/1411.
- Sindî, Mesud b. Şeybe, *Mukaddimetü kitâbi'ta'lim*, (nşr. Muhammed Abdürreşîd en-Numani), Haydarâbâd, Lecnetü ihyâi'l-edeb es-Sindî, 1384/1965.
- Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Hüsni'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhira*, (nşr., Muhammed Ebu'l-fazl İbrâhim) Mısır, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1967/1387, I-II.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, Dâru'l-Marife, 1410/1990, I-VIII.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen, *el-Asl* (nşr. Muhammed Boynukalın), Beyrut: Dâr İbni Hazm, 2012/1433, Mukaddime + I-XII.
- ___ *el-Asl* (nşr. Ebü'l-vefâ el-Efgânî), Beyrut, 'Âlemü'l-kütüb, 1990/1410.
- ___ *el-Câmiu's-sağîr* (nşr. Muhammed Boynukalın), İstanbul, Ocak Yayıncılık, 2009.
- ___ *el-Emâlî*, Haydarâbad, Matbaatü Dâireti'l-Maarifi'l-Osmâniyye, 1360.
- ___ *el-Hucce alâ ehli'l-Medine*, (nşr. Mehdi Hasen Kîlânî) Beyrut, 'Âlemü'l-kütüb, 1403/1983.
- ___ *Kitâbu'l-âsâr* (neşr., Hâlid el-Avvâd), Kuveyt 2008.
- ___ *Muvattaü'l-İmam Mâlik –rivâyetü Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî-*, (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif) Kahire, Vizâretü'l-evkâf, 1414/1994.
- Şeyh Nizam ve dğrlr., *el-Fetâvâ el-Hindiyye*, y.y., 1310.
- Şîrâzî, Ebü İshâk İbrahim b. Yusuf, *Tabakâtu'l-fukahâ* (neşr., İhsan Abbas), Beyrut t.y.

Taberânî, *el-Mucemü'l-kebîr*, (nşr. Hamdi b. Abdülmecid), Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye, 1415, I-XXV.

___ *el-Mucemü'l-evsat*, (nşr. Tarık b. İvadullah), Kahire: Dâru'l-haremeyn, trhsz., I-IX.

___ *el-Mucemü's-sagîr*, (nşr. Mahmud Şekür), Beyrut & Amman: el-Mektebü'l-İslâmî & Dâru Ammâr, 1405/1985, I-II.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, Beyrut: Dâru't-türâs, 1387, I-XI.

Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Ali, *el-Muhtasar*, (neşr., Ebu'l-Vefâ el-Afğânî), Kâhire 1370.

___ *Ahkâmü'l-Kur'ân*, (neşr., Sadeddin Ünal), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), I, 1995, II, 1998.

___ *Şerhu me'âni'l-âsâr*, (neşr., M. Zühri en-Neccâr, M. Seyyid Câdülhak), Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1414/1994, I-V.

___ *Şerhu müşkili'l-âsâr*, (neşr. Şuayb el-Arnaût), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994, I-XV.

___ *Şerhu me'âni'l-âsâr*, (neşr., M. Zühri en-Neccâr, M. Seyyid Câdülhak), Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1414/1994, I-V.

Taş, Aydın, “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (DİA), C. 39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.

Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed, *Hâşiye alâ merâki'l-felâh*, Bulak, el-Matbaatü'l-kübrâ el-emîriyye, 1318.

Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâfu's-saâde*, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1985, I-II.

Tehânevî, Muhammed b. Ali, *Keşşâfü istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, (nşr. Ali Dahrûc) Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996, I-II.

Temîmî, Takiyyüddin b. Abdülkadir, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-hanefiyye*, (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Riyad, Dârü'r-Rifai, t.y. I-IV.

Uzunpostalıcı, Mustafa, "Ebû Hanîfe", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA) X*, 134, İstanbul, 1994.

Ünal, Halit, "el-Asl", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.

Vekî', Ebû Bekir Muhammed b. Halef, *Ahbâru'l-kudât*, (nşr. Abdülaziz Mustafa el-Merâgî) Beyrut: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1366/1947, I-III.

Yaman, Ahmet, "el-Câmi 'u's-sagir", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA) C. 7*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.

___ "es-Siyerü'l-kebîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA) XXXVII*, 327.

Yılmaz, Abdülkadir (Okan Kadir), *Hanefî Mezhebinin Rical ve Kitabiyatına Dair Bazı Tetkikat*, Rihle Dergisi, yıl 3, sayı 12, Nisan-Haziran 2011, s. 61-2.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-İber fî haberi men gaber*, (neşr. Muhammed Said Zaglûl), Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., I-IV.

___ *Siyeru Â'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût ve dğr.), Beyrut, 1983, I-XXV.

___ *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm.*, (nşr. Beşşâr Avâd Maruf), Beyrut, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2003, I-XV.

___ *Mizânü'l-İtidâl*, (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî) Beyrut: Dâru'l-marife, 1382/1963, I-IV.

___ *Menâkibü'l-İmam Ebi Hanîfe ve sahibeyhi*, nşr. el-Efgânî & el-Kevserî. Haydarâbâd: İhyâü'l-meârifî'n-Nu'mâniyye, 1419.

___ *Tezkiratü'l-huffâz*, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998, I-IV.